Филолокија елмләри намизәди, досент **ФЛОРА ДАВУД гызы ӘЛИМИРЗӘЈЕВА** *(Мустафајева) Газах рајонунда мүәллим аиләсиндә анадан олмушдур. Азәрбајҹан Дөвләт Игтисад Институтунда харичи дилләр кафедрасынын мүдиридир.*

М.Ф.Ахундов адына Азәрбијҹан Педагожи Дилләр Институтуну алман - Азәрбијҹан дилләри ихтисасы үзрә битирмишдир.

С.М.Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин гијаби аспиранты олмушдур. Аспирантураны битирдикдән сонра, 1984-ҹү илдә "Азәрбајҹан фолклору алман дилиндә " мөвзусунда намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә етмишдир.

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгиги илә әлагәдар дәфәләрлә Алманијада олмуш, Берлин, Һалле, Магдебург, Дрезден китабханаларында ишләмиш, Дитс фондундан "Дәдә Горгуд"-а аид марагды материаллар әлдә етмишдир. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилиндә тәдгигинә даир Алманијада, Түркијәдә елми мәгаләләри чапдан чыхмышдыр.

ФЛОРА ДАВУД гызы ӘЛИМИРЗӘЈЕВА

“КИТАБИ - ДӘДӘ ГОРГУД” ДАСТАНЛАРЫ АЛМАН ТӘДГИГАТЫНДА

БАКЫ - 1998

РЕДАКТОР:
- филолокија елмләри доктору,
профессор А.М. НӘБИЈЕВ

КИТАБА РӘ'Ј ВЕРМИШДИР:
- филолокија елмләри доктору Ш.А.ЧӘМШИДОВ

Алман дилиндән тәрчүмә олунмуш "ӘЛАВӘ" мәтнин редактору:

Азәрбајчан Дөвләт Дилләр Институтунун алман дилинин лексиколокијасы вә үслубијјаты кафедрасынын мудири, **ф.е.н. дос. Б.С.ҺӘСӘНОВ**

"КИТАБИ - ДӘДӘ ГОРГУД" дастанлары алман тәдгигатында

Бакы: Бакы Университетинин нәшријјаты, 1998, 140 сәһ.

КИТАБ МҮӘЛЛИФИН ВӘСАИТИ ҺЕСАБЫНА ЧАП ОЛУНУР.

$Ә \frac{4704000000-030}{658(07)-043} 43-98$

© Бакы Университети нәшријјаты, 1998

"Азәрбајчан халгынын мүһүм тарих вә мәдәнијјәт гајнагларындан бири олан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын јаранмасындан 1300 ил кечир. Огуз түркләринин тарихини әкс етдирән "Китаби - Дәдә Горгуд" јүксәк бәшәри идеаллар тәрәннүмчүсү кими дүнја халгынын мә'нәви сәрвәтләр хәзинәсинә дахил олмушдур..."

"КИТАБИ - ДӘДӘ ГОРГУД" ДАСТАНЫНЫН 1300 ИЛЛИЈИ ҺАГГЫНДА АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН ФӘРМАНЫНДАН

Бакы шәһәри, 20 апрел, 1997-чи ил.

АННОТАСИЈА

Халгымызын милли - мәдәни сәрвәти сајылан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанлары өз өлкәсиндә танынмамышдан әввәл илк дәфә Алманијада елм аләминә мә'лум олмуш вә кениш тәдгиг олунмушдур. Илләр кечдикчә бу мөһтәшәм сәнәт абидәси дөнә - дөнә алман шәргшүнасларынын диггәтини чәлб етмиш вә онларын тәдгигат објектинә чеврилмишдир.

Лакин "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгигинин башлангычындан 200 илә јахын бир заман кечмәсинә бахмајараг Азәрбајчан фолклоршүнаслыгында илк дәфәдир ки, бу китабда һәмин арашдырмалар фактик материаллардан истифадә олунараг елми әсасларла дәриндән тәһлил олунур.

Китаб филологлар, тарихчиләр, фолклоршүнаслар, аспирантлар, али мәктәб тәләбәләри вә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

ЛАЈИГЛИ ТӘДГИГАТ

Азәрбајчан халгынын чох гәдим вә зәнкин шифаһи халг әдәбијјаты вардыр. Бу әдәбијјат өзүнүн тарихи көкләри илә һәлә ерамыздан әввәлки доврә кедиб чыхыр. Ерамыздан габаг V әсрдә Јунан тарихчиси Һеродотун гәләмә алдыгы "Астијаг" вә "Томрис" әфсанәләри Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим инчиләриндәндир. Гәдим Шәрг халгларынын атәшпәрәстлик еһкамы илә бағлы мүгәддәс "Авеста" китабында Азәрбајчан халгларынын да бөјүк бир пајы вардыр. "Китаби - Дәдә Горгуд" вә "Короглу" кими чаһаншүмул абидәләр халгымызын адыны бүтүн дүнјада учалтмышдыр. Нагыллардан, дастанлардан, аталар сөзү вә ашыг әдәбијјатындан ибарәт зәнкин Азәрбајчан фолклору мәдәни ирсимизин шөһрәтини дүнјаја јајмышдыр. Низами, Хагани, Фүзули, Вагиф, Сабир кими сәнәткарларын јарадычылыг мәнбәји олан бу долгун хәзинә һәлә чох әсрләр бундан габаг дүнја шәргшүнасларынын, о чүмләдән Авропа түркологларынын диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Алман, инкилис, франсыз, италијан вә с. Авропа түркологларынын Азәрбајчан әдәбијјатына, хүсусән фолклор абидәләринә олан јүксәк марагы, онларын бу саһәдә апардыглары тәдгигатлар Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгында һәлә лазымынча өјрәнилиб тәдгиг олунмамышдыр. Флора Әлимирзәјеванын "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанлары алман тәдгигатында" адлы монографијасы Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгында бу мөвзуда јазылмыш чох актуал тәдгигат әсәрләриндән биридир. Бу, һеч шүбһәсиз Алманија илә Азәрбајчанын һәлә чох әсрләр бундан әввәл мөвчуд олан әдәби әлагәләринин тәбии давамыдыр. "Низами мөвзулары Гәрби Авропа әдәбијјатында өз әксини тапмыш, Шиллер, Шекспир кими даһи шаирләрин јарадычылыгыда сәсләнмишдир." ("Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи", 1943, с.95.) XIX әсрин даһи алман шаири Һоте мәшһур "Гәрб вә Шәрг Диваны"нда Низами јарадычылыгына чох јүксәк гијмәт верир. (М.1988, с.182, рус дилиндә). "Китаби - Дәдә Горгуд"ун тәдгигинә кәлинчә әкәр образлы шәкилдә десәк, мән Алманијаны "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "сүд анасы" адландырырам! XIV - XV әср тарихи, әдәби, әфсанәви мәнбәләрдә мүдрик бир ел агсаггалы, халг биличиси олараг Дәдә Горгуд шәхсијјәтинин адына раст кәлириксә дә, "Китаби - Дәдә Горгуд" јазы-

лы дастан абидәси барәдә XVIII әсрин орталарынадәк кимсәнин мә'луматы олмамышдыр. Абидәни илк дәфә Дрезден китабханасында көрүб гејдә алан мәшһур алман мисиршүнасы 1774-чү илдә дүнјасыны дәјишмиш Рејске адлы алим олмушдур. Бу барәдә академик В.В.Бартолдун 1922-чи илдә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун рус дилинә тәрчүмәсинә јаздыгы, лакин, һәлә чап олунмамыш "мүгәддимә"јә (Введение) әсасән мәтбуатда илк дәфә биз мә'лумат вермишик.

Бизим тәдгигата көрә Дрезден әлјазмасы "Китаби - Дәдә Горгуд"ун һичр 444, миләди тарихи илә 1052-чи илдә илк дәфә јазыја алынмыш нүсхәнин XV әсрин сонунда һансыса јарадычы бир шәхсин јенидән әлавәләрлә ишләмиш тәкмил вариантындан кочүрмәләр сурәтидир. Лакин ону көчүрән катиб әрәб вә фарс дилиндә мүкәммәл савада малик олмасына бахмајараг, öз доғма түрк дилиндә тәһсил көрмәмиш, буна көрә дә мәтндә јүзләрлә имла вә сөз тәһрифләринә јол вермишдир. Биз әлјазмасынын I-а вәрәгиндә гејд олунмуш "Вәфати - Осман паша - 993" маддеји - тарихи елми шәкилдә ачараг бунун 1565-1585-чи илләрдә Азәрбајчанда һакимијјәт сүрмүш түрк орду сәркәрдәләриндән Өздәмирзадә Осман пашаја аид олдуғуну мүәјјәнләшдирдик. (Бах: Ш.Чәмшидов, "Китаби - Дәдә Горгуд"да бир вәфат тарихи һаггында. Азәрбајчан Елмләр Академијасы, "Әсәрләри", 1965, сај.5, сәһ.78-81). Бу, Дрезден әлјазмасыны рәсмән Азәрбајчанла бағлајан илк рәсми сәнәд кими горгудшүнаслыгда вахтилә чох јүксәк гијмәтләндирилди. Үмумијјәтлә һансы јолла олурса олсун "Китаби - Дәдә Горгуд"ун Дрезден Китабханасына дүшмәси онун тале хошбәхтлијидир! Микојан - Берија христиан милләтчиләри анчаг 1952-чи илдә "Китаби - Дәдә Горгуд"у рус дилиндә чап олунандан сонра бүтүн совет түркологијасында "халга зидд" бир әсәр кими гадаған етдиләр. Һејдәр Һүсејнов кими бөјүк бир Азәрбајчан философунун һәјатынын фачиәли интиһарла нәтичәләнмәсинә кәтириб чыхаран иттиһамнамәнин бири дә онун öз монементал әсәриндә ("Из истории общественной философской мысли в Азербайджане XIX века") бир чүмлә илә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун Азәрбајчан халг епосу олдуғуну гејд етмәси олмушдур (сәһ.12). Елә буна көрә мән Алманијаны "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "сүд анасы" адландырырам ки, öз јурдундан дидәркин дүшмәсәјди 1937-чи илдә өзү кими јүзләрчә дикәр чох гијмәтли

әлјазма абидәләринин башына кәлән мүсибәт онун да башына кәләрди, тәкчә елә әрәб әлифбасында олдуғуна корә хәфијјәнин јахдыгы тонгалларда јандырыларды. Флора ханымын бу монографијасынын бөјүк дәјәри орасындадыр ки, XVIII әсрин орталарындан бу күнә кими 200 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә абидәнин Алманијада тәдгиг вә нәшр тарихини елми шәкилдә нәзәрдән кечириб, араштырыр, Фридрих фон Дитс, Валтер Рубен, Һајн вә Әһмәд Шмиде кими тәдгигатчы вә нашир горгудшүнасларын тарихи хидмәтләрини лајигинчә гијмәтләндирир. Китаб ашағыдакы болмәләрдән ибарәтдир: Өн сөз, I фәсил "Китаби - Дәдә Горгуд" әлјазмасынын Алманијада, Дрезден китабханасында тапылмасы вә онун елми тәдгигиндә Дитс мәрһәләси, II фәсил "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилиндә тәдгигинин јени мәрһәләси - абидәнин Һајн, Валтер Рубен вә Әһмәд Шмидә нәшрләри;

СОН НӘТИЧӘ

Китабда мүәллиф һаглы олараг Дитсин тәдгигатына чох кениш јер верир, онун бу абидә үзәриндә узун вә сәмәрәли тәдгигатыны - араштырмаларыны дәриндән тәһлил едир. Дитс һәгигәтән "Китаби - Дәдә Горгуд"ун илк бөјүк тәдгигатчысыдыр ки, о абидәни тәкчә бәдии халг јарадычылығы мәһсулу дејил, Азәрбајчан, Анадолу огузларынын һәлә ерамыздан әввәлки кокә дајанан тарихи бир абидә олмасыны фактлар вә елми мүлаһизәләр әсасында сүбута чалышмышдыр. О, 10 маддә үзрә әсасландырдығы мүгајисәдә ерамыздан һәлә VII-VIII әср әввәл Һомер "Одиссеј"индәки Полифемин "Китаби - Дәдә Горгуд" Тәпәкөзүнүн игтибасы олдуғуну сүбут етмишдир.

Флора ханым Әлимирзәјеванын бу чох дәјәрли китабынын тәгдирәлајиг чәһәтләриндән бири дә одур ки, мүәллиф "Китаби - Дәдә Горгуд" абидәсинин алман дилиндә тәдгиги илә әлагәдар бир нечә дәфә Алманијаја кетмиш, орада китабханаларда ишләмиш вә чох әһәмијјәтли материаллар топламышдыр. Топланмыш фактик материалларын системли шәкилдә бирбаша орижиналдан алман дилиндә араштырылмасы монографијанын елми дәјәрини даһа да артырмышдыр.

Флора Давуд гызы Әлимирзәјеванын "Китаби - Дәдә Горгуд" алман тәдгигатында" монографијасы, Азәрбајчан Республикасы Президентинин "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын 1300 ил-

лијi барәдә вердији 20 апрел 1997-чи ил тарихли фәрманын ипығында Азәрбајчан горгудшүнаслығына лајигли һәдијјәдир.

ШАМИЛ ЧӘМШИДОВ

Филолокија елмләри доктору.

7/VII/98

ӨН СӨЗ

Һәр бир халг өз ичтимаи - тарихи, әдәби - мәдәни әлагәләри илә јашајыр, заман кечдикчә дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинә дахил олур, бејнәлхалг аләмдә танынып, шөһрәт газаныр, милли-мә'нәви гүдрәт кәсб едир. Бу саһәдә сәнәтин башга новләриндән фәргли олараг бәдии әдәбијјат нүмунәләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әдәбијјат јалныз тәрҹүмә јолу илә дүнја халгларынын дилләринә чеврилир вә бундан сонра ону јарадан милләтин дүнјакөрүшүнү, мә'нәвијјатыны, психолокијасыны, тәфәккүр тәрзини, јарандығы дөврүн ичтимаи хүсусијјәтләрини, сәнәткарлыг гүдрәтини әкс етдирир вә онун һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Бу ҹәһәтдән Азәрбајҹан вә дүнја халгларынын мәдәни әлагәләринин тарихи даһа гәдимдир. Дәрин ичтимаи мәзмуну, јүксәк сәнәткарлыг кејфијјәти вә зәнкин бәдии тә'сир гүввәси илә бөјүк шөһрәт газанмыш Азәрбајҹан фолклору Гәрби Авропа шәргшүнасларынын диггәтини даһа чох ҹәлб етмишдир. Һәлә ерамыздан әввәл бөјүк јунан тарихчиси Һеродот азәрбајҹанлыларын улу бабалары олан мидијалыларын мәшһур "Астијак" вә "Томрис" әфсанәләрини јазыја көчүрүб бу көзәл сәнәт абидәләринин бүтүн дүнјада јајылмасына вә бизә кәлиб чатмасына көмәк етмишдир.

Гәдим Шәргин дини, мәдәни, фәлсәфи, әдәби - бәдии абидәси олан "Авеста" да XVII - XVIII әсрләрдән е'тибарән Авропада тәрҹүмә олунмаға вә өјрәнилмәјә башланмышдыр. Анкитүл Дүперрон 1771-ҹи илдә чох чәтинликлә әлдә етдији "Авеста"ны франсыз дилинә тәрҹүмә едир. Бу тәрҹүмә бөјүк һај - күјә сәбәб олур вә бә'зи шәргшүнаслар Дүперрону јаланчы вә фырылдагчы адландырырлар. Лакин Рига Университетинин професорру Клинкер Дүперрону мүдафиә етмәклә јанашы, һәм дә 1776-чы илдә "Авеста"нын алман дилинә тәрҹүмәсини нәшр етдирир. Мәһз "Авеста"нын алман дилинә тәрҹүмәси нәтиҹәсиндә бөјүк философ Һекел өз диалектикасыны әсасландыраркән "Авеста"да

хејир вә шәр аллаһлары арасында кедән мүбаризәни дә мисал кәтирмишдир.[1]

Анкитул Дуперронун илк нәшриндән сонра, бу гәдим китабын тәдгиги илә Авропада Ф.Бопп, Р.Раск, Е.Брунһуф кими дүнја шөһрәтли алимләр мәшғул олмушлар.

XX әсрин әввәлләриндә "Авеста"нын тәдгиги артыг бүтүн дүнјаја јајылмаға башлады. Алманијада Х.Рејхелт, И.Һертел. Һ.Һумбах. Х.Јункер вә башгалары "Авеста" илә мәшғул олмушлар. "Авеста" түркдилли халгларын ән гәдим абидәси вә "башлангычлар" китабы кими мејдана чыхарылмагла - нәинки түрк тарихинин, умумијјәтлә шәрг вә дүнја тарихинин јенидән јазылмасы зәрурәтини ортаја чыхарачагдыр.

Зәрдүштүн Урмијалы - Азәрбајчан түркү олмасы вә "Авеста"нын ән гәдим һиссәси олан "Гатлар"ын индики Азәрбајчан, Нәһавәнд, Реј, Һәмәдан, Исфаһан адланан әразидә - "Пәрәсада" -јарандығынын "Гатлар"да е'тираф едилмәси, бизи вадар етмәлидир ки, дикәр халглардан даһа чох Азәрбајчан түркләри бу абидәјә саһиб дуруб, ону тәдгиг еләсин. Бу индики тарихи дөврдә даһа вачибдир[2].

Бу барәдә бөјүк алман шаири И.В.Коте јазыр: "Мәнә елә кәлир ки, Зәрдүшт илкин олараг гијмәтли тәбиәт динини күндәлик ајинә чевирмишдир[3].

Алман философу Ф.Нитсше Зәрдүштүн Урмијалы олдуғуну тәсдиг етмәклә јанашы онун фәлсәфи тә'лимини дә чох јүксәк гијмәтләндирмишдир. Сонралар бүтүн дүнјада Ф.Нитсшенин фәлсәфи консепсијасы кими мәшһурлашан бүтүн фикирләрин гајнағы вә мајасы Зәрдүштүн "Авеста"сындан көтүрүлмүшдүр. Дикәр Авропа философларындан фәргли олараг Нитсше бүтүн бунлары е'тираф етмишдир[4].

Алман - Азәрбајчан әдәби - мәдәни әлагәләри тарихиндә халгымызын фәхри вә өлмәз сәнәт абидәси олан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын өјрәнилмәси хүсуси бир мәрһәлә тәш-

---

[1] Бу барәдә әлавә мә'лумат үчүн бах: Ф.Мустафајева. Азәрбајчан фолклору алман дилиндә. "Елми әсәрләр", АДУ нәшри, N2, 1976, сәһ. 54-55

[2] Бу барәдә даһа кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Б.Шәрифзадә, "Зәрдүшт Авеста, Азәрбајчан"., Бакы, 1996, с.3-5

[3] Коте. Гәрб - Шәрг диваны. М., 1988, сәһ.153.

[4] Б.Шәрифзадә. Зәрдүшт, Авеста, Азәрбајчан., Бакы 1997, сәһ.99

кил едир. "Дәдә Горгуд" мәһз илк дәфә 1815-чи илдә алман шәргшүнасы Һ.Ф. фон Дитс тәрәфиндән елм аләминә мә'лум едилмишдир. Сонралар һәмчинин дүнја әдәбијјаты инчиләри сырасында әзәмәтлә дајанан "Короғлу" кими гәһрәманлыг дастаны, "Шаһ Исмајыл вә Күлзар ханым", "Азәрбајчан нағыллары", "Бајатылар" кими парлаг фолклор нүмунәләри Авропа дилләринә, о чүмләдән алман дилинә тәрчүмә олунмуш вә онлара даир тәдгигат әсәрләри, елми мәгаләләр јазылмыш, енсиклопедијада мараглы мә'луматлар верилмишдир.

Апардығымыз арашдырмалардан көрүнүр ки, Авропа тәдгигатчылары јазылы әдәбијјатла јанашы Азәрбајчан фолклоруна да бөјүк мараг көстәрирләр. Онлар шифаһи халг әдәбијјатынын бәдии тә'сир гүввәсини, сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етмәк гүдрәтини нәзәрә алараг Азәрбајчан әдәбијјатынын чичәкләнмә вә инкишафыны шифаһи халг әдәбијјатынын тә'сири илә әлагәләндирирләр. Танынмыш шәргшүнас Вамбери 1970-чи илдә нәшр олунан "Түрк халглары" адлы китабында Азәрбајчан халгынын тарихи кечмишиндән, мәрдлик вә чәсарәтиндән даныншаркән онун одлу мәһәббәти вә гәһрәманлыг дујғулары илә нәзмә чәкилмиш шифаһи халг әдәбијјаты һаггында да дәјәрли фикирләр сөјләмишдир.

Хүсусилә, сон заманлар бир чох шаирләрин, јазычыларын әсәрләри Азәрбајчан дилиндән алман дилинә вә әксинә тәрчүмә олунараг халглар арасында достлуг вә меһрибанлығын артмасына, онларын бир-биринә даһа да јахынлашмасына көмәк етмиш, бу әсәрләри јарадан сәнәткарлары лајигинчә танытмышдыр. О чүмләдән Котенин "Фауст"у, "Кәнч Вертерин изтираблары", Шиллерин "Орлеан гызы", "Гачаглар", Һ.Һајненин "Сечилмиш әсәрләри", А.Зегерсин "Једдинчи хач" романы вә бир чох башга әсәрләр дә алман дилиндән тәрчүмә олунараг охучуларымыза чатдырылмышдыр.

Халг әдәбијјатыны топлајыб нәшр едән, онун елми тәһлилини верән алман тәдгигатчыларындан Вилһелм вә Јакоб Гримм гардашларынын хидмәти ајрыча гејд олунмалыдыр. Бир чох самбаллы елми әсәрләрин мүәллифи олан гардашлар алман халг нағылларында олан гәһрәманларын вә бә'зи мараглы сүжетләрин башга халгларын шифаһи әдәбијјатында мөвчуд олмасынын сәбәбини бу халгларын гоһумлуғунда көрүрдүләр. Онларын фи-

кирләринә корә сүжетләр даһа гәдим халглардан онлара гоһум олан халглара кечмишдир. Бу просеси изаһ едәркән онлар алман халгына даһа чох үстүнлүк верирдиләр. Елми чәһәтдән јанлыш метод олдугу үчүн бу нәзәријјәнин фәалијјәти узун сүрмәмишдир.

1859-чу илдә алман шәргшүнасы Теодор Бенфеј Һинд халгынын дүнја мәдәнијјәтинә бәхш етдији надир инчиләрдән бири олан "Кәлилә вә Димнә" әсәрини тәрчүмә едир. Бу заман она мә'лум олур ки, Авропа халгларынын шифаһи әдәбијјатында олан сүжетләрин чоху ејни заманда "Кәлилә вә Димнә"дә дә вардыр. Одур ки, Т.Бенфеј тәрчүмә етдији әсәрә бөјүк бир мүгәддимә јазыр вә Гримм гардашларынын "Сүжет охшарлыгынын сәбәби халгларын гоһумлугундадыр" тезисини чидди тәнгид едәрәк көстәрир ки, авропалыларла һиндлиләрин гоһумлугу јохдур. Буна бахмајараг онларын јаратдыгы шифаһи сөз сәнәтинин сүжетләри олдугу кими Авропа халгларында да вардыр. Беләликлә, Бенфеј белә нәтичәјә кәлир ки, сүжет охшарлыгынын сәбәби гоһумлугда дејил, халглар арасында јаранан мәдәни - тарихи әлагәләрдәдир... Т.Бенфејә көрә сүжетләр әсасән Шәргдән Гәрбә кечмиш, инди Авропада олан сүжетләрин илк мәнбәји Шәрг олмушдур[1].

Бу бахымдан охшар сүжетләрин бир халгын јарадычылыгындан башга бир халга тарихи - мәдәни әлагәләр васитәсилә кечмәси фикри Дитс тәдгигатында да әтрафлы шәрһ олунур вә әсаслы дәлилләрлә тәсдигләнир.

Бә'зән белә дә олур ки, бир халгын јаратдыгы сәнәт инчиси мә'лум вә јахуд намә'лум сәбәбдән башга бир халгын сәрвәтинә чеврилир. јарандыгы өлкәдә јох, горундугу, сахландыгы өлкәдән дүнјаја көз ачыр, нәрвәриш тапыр вә өз мөһтәшәмлији сајәсиндә вәтәнинә, мәнсуб олдугу милләтә шөһрәт вә һөрмәт кәтирир. "Авеста", "Мирзә Шәфинин ше'рләри" вә бир дә халгымызын милли - мәдәни сәрвәти олан, јарадычылыгынын зирвәси сајылан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанлары да өз өлкәсиндә танынмамышдан әввәл Алманијада елм аләминә мә'лум олмуш вә кениш тәдгиг олунмушдур.

---

[1] Бах: В.Вәлијев. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. АДУ нәшријјаты Бакы, 1970, сәһ.33.

Əсас тәдгигат објектимиз олан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын әлјазмасы да талејин гисмәтијлә һәлә дә мә'лум олмајан сәбәбдән намә'лум јолларла Алманијаја апарылмыш, узун мүддәт диггәтдән кәнарда галмыш вә хошбәхт тәсадүф нәтичәсиндә јенидән гаранлыгдан ишыға чыхмыш, һәјата ајаг ачмышдыр. Сонрадан бир чох халгларын дилләринә тәрчүмә олунараг, ону јарадан Азәрбајчан халгына шөһрәт, ону ишыг үзүнә чыхардан алман халгына исә даими һөрмәт вә еһтирам газандырмышдыр.

Илк дәфә Дитс тәрәфиндән елм аләминә таныгдырылмыш бу абидә сонралар бир нечә дәфә алман дилинә тәрчүмә олунмушдур. Һәм Дитс, һәм дә бир чох Авропа шәргшүнаслары дастанын өзүнә вә тәрчүмәјә аид дәјәрли елми мәгаләләр чап етдирмишләр.

Әдәби әлагәләримизин лазыми сәвијјәдә инкишаф етмәдијинә вә һәмчинин "Китаби - Дәдә Горгуд"ла мәшғул олан алимләримизин алман дилини о гәдәр дә јахшы билмәдијинә көрә горгудшүнаслыгын инкишафы вә зәнкинләшмәси үчүн бөјүк әһәмијјәт дашыјан бу фикирләр бу күнә гәдәр бирбаша орижиналдан системли шәкилдә тәһлил олунмамыш, алман дилинә тәрчүмә сәнәткарлыгы исә тамамилә өјрәнилмәмишдир.

Үмумијјәтлә, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун тәрчүмә олундугу бүтүн дилләрдә абидәнин сонракы талејинин әдәбијјатшүнаслыг мөвгејиндән елми әсасларла дәриндән тәһлил олунмасы муасир дөврүн вачиб тәләбләриндән бири олараг галыр.

Охучулара тәгдим олунан китабда "Китаби - Дәдә Горгуд" абидәсинин Алманијада илк тәдгигиндән башламыш бу күнә гәдәр она һәср олунан араштырмалары алман дилиндә мөвчуд олан илк гајнаглар әсасында мәрһәлә - мәрһәлә системли шәкилдә тәһлил етмәји гаршымыза мәгсәд гојмушуг. Шүбһәсиз, бу саһәдә кәләчәкдә дә кениш араштырмалар вә тәдгигат ишләри апарылачагдыр.

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгигинә һәср олунмуш бу китабда мәгсәдимизә нә дәрәчәдә наил олдуғумузу објектив гијмәтләндирмәк һөрмәтли алим вә охучуларымызын ишидир.

I ФӘСИЛ

“Китаби - Дәдә Горгуд” дастанынын Алман дилиндә тәдгигинин илкин мәрһәләси

“Китаби - Дәдә Горгуд” дастанынын тәдгиг тарихинә отәри бир нәзәр

Шифаһи халг әдәбијјаты бизим бөјүк вә түкәнмәз мә’нәви сәрвәтимиздир. Бу әдәбијјат әсрләр боју халгымызын ән јахшы истәк вә арзуларынын, вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг һисләринин, демократик мејлләринин бәдии тәрчүманы олмуш, онун мә’нәви тәкамүлүндә, естетик зовгүнүн инкишафында, ичтимаи - әхлаги тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Халгымызын габагчыл адамлары, көркәмли елм вә инчәсәнәт хадимләри шифаһи халг әдәбијјатына һәмишә гајғы илә, һәссаслыгла јанашмыш, ону милли мәдәнијјәтимизин вә әдәбијјатымызын бүнөврәси, әсасы кими гијмәтләндирмишләр.

Сон илләрдә шифаһи халг әдәбијјатына мараг даһа да артмыш, онун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Бу саһәдә апарылан тәдгигатларын мигјасы олдугча генишләнмиш, онун елми - нәзәри сәвијјәси гат-гат јүксәлмишдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф проблемләринә, ајры - ајры жанрларына, онун јазылы әдәбијјатымызла, башга халгларын фолклору илә әлагәси вә вәһдәтинә, идраки вә тәрбијәви әһәмијјәтинә даир гијмәтли елми әсәрләр јазылмышдыр. Көркәмли алимләримиз Һ.Арасланын, М.Һ.Тәһмасибин, Ш.Ҹәмшидовун, С.Әлизадәнин, А.Нәбијевин, В.Вәлијевин бу саһәдәки хидмәтләри бөјүкдүр. Фолклоршүнаслығымызын бу күнкү наилијјәтләри үчүн һамыдан чох онлара борҹлујуг. Мүасир фолклоршүнаслығымыз, сөзүн һәгиги мә’насында, өзүнүн нәзәри сәвијјәсинә вә һәлл етдији елми проблемләрин актуаллығына көрә габагҹыл јерләрдән бирини тутур.

Бунунла белә, е’тираф етмәк лазымдыр ки, фолклоршүнаслығымызын јаранма тарихи, инкишаф мәрһәләләри, тәшәккүлү вә бунунла бағлы олан бир сыра башга мәсәләләр индијәдәк ардычыл, систем һалында, там вә һәртәрәфли өјрәнилмәмишдир.

һәмчинин Вәтәнимизин сәрһәдләрини ашыб мухтәлиф халгларын дилләринә тәрчүмә олунмуш вә һаггында кениш тәдгигат ишләри јазылмыш фолклор нүмунәләри дә бирбаша орижиналдан тәһлил олунмамышдыр. Буна корә дә фолклоршүнаслығымызын кечдији јолу һәртәрәфли арашдырмаг, бу саһәдә көрүлмүш ишләри муасир елми әсаслар үзрә нәзәрдән кечирмәк, система салмаг, умумиләшдирмәк, онун там вә мүкәммәл тарихини јаратмаг әдәбијјатшүнаслығымызын вә фолклорла мәшғул олан алимләримизин гаршысында дуран зәрури проблемләрдән бирилир.

Бәшәријјәт өз ичтимаи һәјатыны, тәфәккүр тәрзини, мәдәнијјәт тарихини, кечдији һәјат јолунда үзләшдији һадисәләри вә билаваситә мәишәти илә баглы адәт - ән'әнәләрини, бир чох әдәби - мәдәни абидәләрдә, о чүмләдән түкәнмәз мә'нәви сәрвәт олан фолклорда јашадыр. Еjни заманда фолклор (термини арашдырмаја ујгун мә'нада ишләтсәк шифаһи сөз сәнәти) мәхсус олдуғу халгын мә'нәви аләмини, гејрәтини, вәтәнпәрвәрлик руһуну, ичтимаи - сијаси көрүшләрини јүксәк сәвијјәдә поетик дилдә ифадә едир. Бунунла белә ајры -ајры епик вә лирик новләрин мовчудлугундан, онларын мухтәлиф формада бирләшмәсиндән, узлашмасындан, һәтта ујгунлашмасындан тәшәккүл тапан бу халг әдәбијјаты нүмунәләринин нә вахт јаранмасы һаггында дәгиг һөкм чыхармаг үчүн кәләчәкдә дә дәрин елми мүшаһидәләрә вә арашдырмалара еһтијач вардыр.

Јени халг күтләсинин тәфәккүр тәрзинин вә һәјат тәчрүбәсинин мәһсулу олан фолклор нүмунәләри шифаһи шәкилдә нәсилдән-нәсилә өтүрүләрәк јарадылмалары, формалашдыглары доврүн әһвал - руһијјәсини, дүнјакөрүшүнү, һәјат тәрзини, бу вахтлардакы әһвалат вә һадисәләрин изләрини, әламәтләрини, аз да олса, өзләриндә горујуб сахлајырлар. Демәли, елә бу "аз" олана әсасланараг, шүбһәсиз, узаг кечмишдә халгын тале јолуну, тарихини, мәдәнијјәтини, мәишәтини, һәјат тәрзини; инам вә е'тигадларыны öјрәнмәјә чәһд етмәк мүмкүндүр.

Бу мә'нада епик фолклорун епос - дастан нову даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Билдијимиз кими һәчминин бөјүклүјү илә халг әдәбијјатынын бүтүн новләриндән сечилән епос вә дастанларда тәсвир олунан һадисәләр дә, ифадә олунан маһијјәт дә даһа әһатәли, да-

һа вус'әтли олур. Хүсусән түрк халгларында нәзмлә нәсрин, ше'рлә, jә'ни маһны илә һекаjәтин ардычыл әлагәси, низамланмасы әсасында jаранан, формалашан бу епик новдә халг һәjатынын бир чох хүсусиjjәтләри өз бәдии - поетик әксини тапыр. Белә ки, тарихи гәһрәманлыг дастанлары даһа чох халгын игидлиjини, jурд, торпаг, Вәтән угрунда дөjүш-вуруш сәһнәләрини әкс етдирирсә, мәһәббәт дастанларында адындан да көрүндүjү кими, әсасән, ешг мәһәббәт мотивләри, аилә - мәишәт проблемләри, һичран - вусал сәһнәләри өн плана чәкилир.

Зәнкин фолклор ирсинә малик олан халгларын монументал епос-дастан орнәкләри аз деjил. Бу орнәкләр мәхсус олдуглары халгын милли - етик хүсусиjjәтләрини өзүндә сахламагла jанашы, һәм дә умумбәшәр мәдәниjjәтиндә ваһид мүрачиәт обjектинә чеврилир.

"Jунанларын "Иллиада" вә "Одиссеjа"сы, шумер, аесур, бабилләрин "Гылгамыш"ы, һиндлиләрин "Рамаjана", "Маһабһарата"сы, jапонларын "Шинто"су, русларын "Игор полку" дастаны, франсызларын "Роландын нәғмәләри", финләрин "Калавела"-сы, осетин, абхаз вә башга Шимали Гафгаз халгларынын "Нарт"ы, күрчүләрин "Амираниани"си, алтаjларын "Маадаj Гара"сы, газахларын "Кобланды Батыр"ы, "Китаби - Дәдә Горгуд" боjлары да дахил олмагла мүхтәлиф огузнамәләр "Огуз Каган", "Еркенегон", "Боз гурд", "Шу", "Коч" кими епос нүмунәләри, Короғлу - Короғлу - Гургулу силсиләсиндән ибарәт гәһрәманлыг епослары, "Манас", "Алпамыш" кими ириһәчмли дастанлар" мәһз белә бир бәшәри сәчиjjә дашымагдадыр[1].

Азәрбаjчан халгынын да гопуз-озан, саз-ашыг сәнәтинин мүштәрәк мәһсулу кими jараныб чилалана - чилалана формалашан зәнкин епос - дастан нүмунәләри вардыр вә бунларын зирвәсиндә, сөзсүз "Китаби-Дәдә Горгуд" дурур. Тарихән чох гәдимләрә кедән, jарандыгы, гошулуб дүзүлдүjү вахтлардан чох - чох сонралар jазыjа кочүрүлән бу мөһтәшәм сәнәт абидәси һаггында чох jазылмыш, дәрин арашдырмалар апарылмыш вә һәлә кәләчәкдә дә апарылачагдыр. Доғрудур, бу күн абидәнин ашкара чыхма тарихи бәллидир, амма онун барәсиндә jазанларын, арашдырма апаранларын саjыны дәгиг сөjләмәк исә

---

[1] П.Аббаслы. Өн сөз. Азәрбаjчан әдәбиjjаты инчиләри - Дастанлар. Бакы, Jазычы нәшриjjаты, 1987, сәһ.5.

чәтиндир. Бу да һәгигәтдир ки, бүтүн дүнја Горгудшүнаслығы корулмуш вә көрүләчәк ишләр үчүн илк нөвбәдә алман шәргшүнаслығына миннәтдар олмалыдыр.

"Китаби - Дәдә Горгуд"ун илкин олараг Алманијадан дүнјаја ајаг ачдығыны, мөвзумузун да елә бирбаша бунунла бағлы олдуғуну нәзәрә алараг абидәнин танынмасы вә сонралар онунла әлагәдар корулмуш ишләр һаггында, отәри дә олса, данышмағы лазым билирик.

Үстүндә "Китаби - Дәдә Горгуд әла лисани - таифеји - oғузан" јазылмыш вә сонралар "Дәдә Горгуд", "Дәдәм Горгуд", "Дәдәм Горгудун китабы", "Китаби - Дәдә Горгуд" вә с. адларла нәшр олунан абидәни илк дәфә он сәккизинчи јүзилликдә танынмыш алман шәргшүнасы, әрәбшүнаслыг үзрә мүтәхәссис Јакоб Рејске Алманијанын Дрезден шәһәриндәки Крал китабханасынын әлјазмалары сахланылан бөлмәсиндә кормүш вә адыны каталога салмышдыр. Бир јандан әрәб әлифбасы илә јазылмыш бу әлјазманын әрәб дилиндә олмамасы, икинчи тәрәфиндән исә абидәнин үстүндә өз ады илә јанашы Бајбуртлу Осман пашанын олум тарихинин гејд олунмасы (һичри 993, милади 1585) Јакоб Рејскени бу јазынын гәдим олмамасы гәнаәтинә кәтирмишдир. Буна корә дә о, абидәни ади бир әлјазма кими гејдә алмагла кифајәтләнмишдир.

Ј.Рејскедән сонра XIX јүзиллијин лап башланғычында аз гала бүтүн омруну әрәб әлјазма мәтнләрини охунмасына, онларын каталогунун һазырланмасына һәср етмиш мәшһур алман библиографы Флејшер мәһз Дрезден китабханасында Ј.Рејскинин гејдә алдығы "Китаби - Дәдә Горгуд"ун әлјазмасына раст кәлир. Флејшерин дә диггәтини даһа чох әлјазманын үстүндәки Осман пашанын олум тарихини билдирән јазы чәлб едир. О, бу иши он алтынчы јүзиллијин әрәб әлјазмалары каталогуна дахил едир.

Бизим фикримизчә ола биләр ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун узун мүддәт кизли галмасына, араштырма објектинә чеврилә билмәмәсинә ән башлыча сәбәб онун әрәб әлјазмалары арасына дүшмәси олмушдур.

Бурада бир мәсәләдән дә данышмағы лазым билирик. Азәрбајчан әразисинин чоғрафи мәканларыны лазымынча өзүндә әкс етдирән, дилимизин әбәдијашарлығына тә'минат верән "Китаби

-Дәдә Горгуд" нечә олуб ки, бирдән - бирә кедиб Алманијаја чыхыб? Дуздур, бу суал абидә илә мәшғул оланларын чохларыны дүшүндүрүб. Хүсусән, тәкчә јарадычылығыны јох, аз гала бүтүн өмрүнү "Китаби - Дәдә Горгуд"а һәср етмиш профессор Шамил Чәмшидов да бу барәдә хејли инандырычы фикирләр сөјләмишдир. О, әлјазманын үстүндәки "Тарихи-вәфаты - Осман паша 993" јазысы илә әлагәдар бир сыра мө'тәбәр мәнбәләрә мүрачиәт етмиш, бурада мәһз һансы Осман пашадан сөһбәт кетдијини мүәјјәнләшдирмиш, һәмин Осман пашанын олдуғу - мүһарибә апардығы јерләрин јазы илә хәритәсини тәсвир етмиш вә нәһајәт belә гәнаәтә кәлмишдир: "Китаби - Дәдә Горгуд"ун һәмин әлјазмасы (Дрезден нүсхәси, Ф.Ә.) 1578-1585-чи илләрдә Азәрбајчанын Дәрбәнд, Бакы, Шамахы вә Тәбриз кими бөјүк мәдәни мәркәзләриндә һакимијјәт сүрмүш Осман пашанын хәзинәси илә, јахуд онун адамларындан биринин васитәсилә Түркијәјә апарылмыш вә орадан да Алманијанын Дрезден китабханасына дүшмүшдүр"[1].

Бу дејиләнләр нә гәдәр дәјәрли олса да, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун мәһз нечә, һансы јолла, һансы шәраитдә, ким тәрәфиндән Алманијаја апарылмасы суалына чаваб вермир.

Азәрбајчан - Авропа әлагәләри саһәсиндә мүнтәзәм фәалијјәт көстәрән вә бу саһәдә бир сыра дәјәрли ишләр мүәллифи кими танынмыш Анкара Университетинин профессору, азәрбајчанлы алим С.Казымоғлуну да һагтында данышдығымыз суал дүшүндүрмүшдүр. Дрездендәки әлјазма илә шәхсән таныш олдуғуну билдирән С.Казымоғлу "Түрк дүнјасында вә дүнјада "Китаби - Дәдә Горгуд" адлы мәгаләсиндә Ш.Чәмшидовун јаздыгларына рәғбәтлә јанашмагла бәрабәр өзүнүн јени мүлаһизәләрини дә ирәли сүрмүшдүр. Вә о өзү дә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун илк сәһифәсиндәки гејдә - Осман Пашанын өлүм тарихини билдирән јазыја - мүрачиәт едәрәк дејир: "Бурадан (јә'ни Осман пашаја аид јазыдан - Ф.Ә.) бу кими суаллар ортаја чыхыр. Бу чүмлә әлјазмасынын Осман Пашаны танықан, она гајғы көстәрән бир шәхс тәрәфиндән "өлүм тарихи унудулмасын" дејә әлјазмасынын илк јарпағына јазылмышдыр. Осман Паша илә илкили китабын үзәринә јазылан чүмлә белә

[1] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы, Елм, 1977, сәһ.31.

бир фикир дә јарадыр ки, әлјазма, шүбһәсиз, Осман Пашанындыр вә онун Алманијаја апарылмасы үчүн, сөзсүз, Осман Пашанын мүлкү илә Түркијәјә көтүрүлмәли вә орадан да мә`лум олмајан бир киши тәрәфиндән Авропаја апарылмышдыр. Нәһајәт, әлјазмасы Русија торпаглары илә Гафгаза кәлән алман тачирләри, шәргшүнаслары, сәјјаһлары тәрәфиндән Авропаја көтүрүлә билмәздими?"[1]

Мүәллифин сон олараг вердији суал мараглыдыр вә онун кениш тәдгигата еһтијачы вардыр.

Бизим фикримизчә бу мәсәлә илә баглы Ш.Чәмшидовун дедикләри даһа инандырычыдыр. Осман пашанын 20 ил Азәрбајчанда һакимијјәтдә олмасы вә онун өлүм тарихинин китабын үстүндә гејд олунмасы сүбут едир ки, бу әлјазмасы онун китабы олмушдур. Бу маддеји тарихи Ш.Чәмшидов тәрәфиндән ачылмасы "Китаби - Дәдә Горгуд"у Азәрбајчан мүһитинә баглајан әсаслы фактдыр.

Әлјазмасынын үзәриндә Осман пашанын өлүм тарихинин ашкарланмасы О.Шаиг, Ә.Шмидс, Һ.Бајгара кими көркәмли горгудшүнасларын, ССРИ Јазычылар Иттифагынын органы олан "Дружба народов" журналы Тәбриз Университетинин "Елми әсәрләр"индә Г.Кәндлинин мәгаләләриндә кәшф кими гијмәтләндирилмишдир. [2]

"Китаби - Дәдә Горгуд" ун алман шәргшүнаслығында öјрәнилмә тарихини вә бу саһәдә алман тәдгигатчыларынын ролуну ајдынлашдырмаг үчүн әввәлчә бүтүнлүклә дастанын тәдгиг тарихини үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирмәк зәруридир.

---

[1] С.Казымоғлу. "Түрк дүнјасында вә дүнјада "Китаби - Дәдә Горгуд", "Бајбуртун сәси" мәчмуәси, 1977, сәһ. 57-58."

[2] а) Судьба знаменитой рукописи "Дружба народов" жур., Москва, 1966, сай-10

б) В мире интересных. "Баку" ахш. газ. 30 май 1966

в) Гәдим әлјазмасынын талеји. "Азәрб. кәнчләри" гәз. 8 јанвар, 1987.

г) Һүсејн Бајгара. "Дәдә Горгуд китабы" үзәринә нотлар. "Түрк културу", жур. Анкара, шубат, 1973, сај 124

ғ) Орхан Шаиг. Дәдәм Горгуд Китабы. Истанбул. 1973, с.582 (Рум рәгәмләри)

д) Әһмәд Шмидс. Горгуд евәрәниндән масаоклар. "Трић" жур. Анкара. 1997, сәһ. 43-44

е) Гафар Кәндли - Хагани Ширвани ... "Нәшријјати - Данешкәдеји - Тәбриз", Тәбриз, 1347, (миладн 1969), с. 412.

Мə'лумдур ки, "Китаби - Дəдə Горгуд"ун илк тəдгигатчысы, танынмыш алман шəргшүнасы Дитсин өлүмүндəн сонра бу абидə бир мүддəт диггəтдəн кəнарда галмышдыр. Нəhajəт 1857-чи илдə Авропада мифоложи нəзəриjjəнин банилəриндəн бири кими танынан, бөjүк алман нагылшүнасы Вилhелм Гримм Һ.Дитсин "Китаби - Дəдə Горгуд"дан тəрчүмə етдиjи "Басатын Тəпəкөзү өлдүрдүjү" боjу əсасында тəртиб етдиjи дүнjада "Тəпəкөз" сүжетлəрини əкс етдирəн нагыл - hекаjəлəр китабына дахил едир. Бу китабын нəшри "Китаби - Дəдə Горгуд"а jенидəн марагын jаранмасына хүсуси тəкан верир.

XIX jүзиллиjин икинчи jарысынын əввəллəриндə, даhа дəгиг десəк, 1859-чу илдə мəшhур алман шəргшүнасы, Иран епосшүнаслыгы үзрə танынмыш мүтəхəссис, алманча "Das Iranische Naionalepos" китабынын мүəллифи Теодор Нелдеке "Китаби - Дəдə Горгуд"ун сурəтини Дрезден китабханасындан көчүрүб алман дилинə чевирəрəк тəдгигатла бирликдə чап етдирмəк истəjир. Анчаг гаршыjа чыхан чəтинликлəр она имкан вермəдиjи үчүн башладыгы иши ахыра чатдыра билмир. Бу бөjүк алим өз гејдлəри дə дахил олмагла "Китаби - Дəдə Горгуд"ла баглы бүтүн материаллары о вахтларда (1891-1892) Алманиjада тəhсил алан тəлəбəсинə, сонралар мəшhур шəргшүнас олан академик В.В. Бартолда багышлаjыр. Мүəллиминин башладыгы бу ишлəрлə jахындан таныш олан В.В.Бартолдун өзүндə бу абидəjə - "Китаби -Дəдə Горгуд"а - еhтираслы мараг оjаныр. О, шəхсəн Дрездендəки əлjазмасынын үзүнү көчүрүр вə ардычыл оларак бу саhəдə елми - текстоложи фəалиjjəтə башлаjыр. В.В.Бартолд 1894-1904-чү иллəрдə, jə'ни он ил əрзиндə "Китаби - Дəдə Горгуд"ун дөрд боjуну "Дирсə хан оглу Бугач боjу", "Салур Газанын евинин jагмаланмасы боjу", "Баjбуранын оглу Бамсы Беjрəк боjу", "Духа Гоча оглу Дəли Домрул боjу"ну рус дилинə тəрчүмə едəрəк чап етдирир вə онлара шəрh jазыр. Академик В.В.Бартолд 1922-чи илдə "Китаби - Дəдə Горгуд"ун бүтөв мəтнини рус дилинə тəрчүмəси илə бирликдə чапа hазырлаjыр. боjлар hаггында бу күн дə өз дəjəрини итирмəjəн фикирлəр сөjлəjир. Лакин о, сағлыгында чох бөjүк зəhмəтлə əрсəjə кəтирдиjи бу ишин ишыг үзү көрмəсинə наил ола билмир. Бөjүк алимин сөзү кедəн ишини илк дəфə 1950-чи илдə академик Һ.Араслы вə профессор М.Һ.Тəhмасиб Бакыда нəшр

етдирирләр. Азәрбајҹан алимләри Бартолдун тәрҹүмәсинә јүксәк гијмәт вермәклә бәрабәр, бурада бир чох сөз, һәтта ҹүмләләрин белә дүз охунмамасыны ашкара чыхарырлар вә һәмин тәрҹүмәјә гырх дөрд китаб сәһифәсиндән ибарәт 365 гејд јазырлар.[1]

В.В.Бартолдун һагтында данышдыгымыз тәрҹүмәсини академикләр В.М.Жирмунски вә А.Н.Кононов 1962 -ҹи илдә "Әдәби абидәләр" серијасында јенидән вә камил шәкилдә чап етдирирләр.[2]

Китаба, һәтта бә'зи мүбаһисәли мәгамлары илә белә, горгудшүнаслыг үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едән үч мәгалә дә дахил едилиб. Бунлар В. В. Бартолдун "Түрк епосу вә Гафгаз", А.J.Јакубовскинин" Китаби Дәдә Горгуд вә онун еркән орта әср түркмән ҹәмијјәтинин өјрәнилмәсиндә ролу", В.М. Жирмунскинин" Огуз гәһрәманлыг епосу" вә "Горгудун китабы" мәгаләләридир.

Бунларла бәрабәр истәр В.В. Бартолддан әввәл, истәрсә дә сонра Дәдә Горгуд вә "Китаби - Дәдә Горгуд"ла баглы мәсәләләр һәмишә рус шәргшүнаслыгынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Кечән әсрин орталарындан башламыш XX јүзиллијин лап илк илләри арасында В. Вељаминов, Зернов, Л. А.Мејер, А.Г.Тумански, К.А.Иностранцев јазыларында Дәдә Горгудун өзүндән, ондан бәһс едән әфсанәләрдән сөз ачмышлар. А.А.Дивајев исә "Оренбург әјаләтиндә јарымхараба һалында мөвҹуд олан "Хорхут ата гәбри" вә халг арасында онун һагтында сөјләнилән рәвајәтләр барәсиндә мә'лумат вермишдир."[3]

"Китаби - Дәдә Горгуд"ун Дрезден нүсхәси әсасында ардыҹыл вә гызгын тәдгигатларын апарылдыгы бир вахтда бирдән - бирә абидәнин јени "Ватикан нүсхәси"ндә ортаја чыхды. Италија шәргшүнасы, проф. Еттори Россинин Ватикан китабханасында ашкар етдији бу әлјазмада алты бој вардыр. Дрезден нүсхәсинә ујгунлашмада Ватикан нүсхәсиндәки бојларын сајдүзүмү беләдир: I, II, III, IV, VII, XII. Е.Росси бу әлјазмасындакы бојлар һаггында мүкәммәл араштырма апармыш, онлары Дрезден нүсхәси

---

[1] Деде Коркут. Пер. акад. В.В Бартолда, под. к печату Г.Араслы, М.Г.Тахмасиб, Баку, Из-во АН, Азерб. 1950, стр. 159-203.
[2] Книга моего Деде Коркута, Огузскии георический эпос. Пер. акад. В.В.Бартолда, изд. подг. В.М.Жирмунскии, А.Н.Кононов, М., Л.,1962
[3] Ш.Ҹәмшидов. Китаби Дәдә Горгуд. Бакы - 1977, сәh.5.

илә тутулдурмуш вә 1952-чи илдә "Китаби - Дәдә Горгуд" ады илә Һелсинкидә нәшр етдирмишдир. "364 сәһифәдән ибарәт олан бу китаб дөрд бөлмәдән ибарәтдир. I бөлмәдә дастанлар үзәриндә апарылан тәдгигатларын библиографијасы верилир. Дрезден вә Ватикан нүсхәләриндән гаршылыглы шәкилдә данышылыр. Бурада, һәмчинин, огузларын гәдим тарихи, јашајышлары, адәт - ән'әнәләри, "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларынын мејдана чыхдыгы тарихи шәраит, онларын дил хүсусијјәтләри, чографијасы, нәһајәт, түрк абидәләри ичәрисиндә јери мүәјјәнләшдирилир. II бөлмәдә әввәлчә Ватикан нүсхәсиндән олан 6 бојун тәрчүмәси, сонра исә Дрезден нүсхәсиндән јердә галан бојларын тәрчүмәси верилир. III бөлмәдә исә Ватикан нүсхәсинин факсимелеси верилир, сәһвләр дүзәлдилир. IV бөлмә индекс вә изаһатлардан ибарәтдир".

Е.Россијә көрә Ватикан нүсхәси даһа дүзкүндүр. Онун фикринчә мәтнләри саваллы бир адам јазмышдыр. О, бојлары бәдии бир әсәр јох, гәһрәманлыг дастаны - күллијјаты һесаб едир. О, Дрезден нүсхәсини Азәрбајчан дилинә, Ватикан нүсхәсини түрк дилинә аид олдугуну гејд едир.[1]

"Китаби - Дәдә Горгуд" ун өјрәнилмәси, нәшри саһәсиндә Түркијә алимләринин бөјүк зәһмәт сәрф етмәләри данылмаздыр. Бурада биринчи јер Килисли Мүәллим Риф'әтә аиддир. О, абидәнин Берлин Крал китабханасындакы нүсхәсинин үзүнү чыхармыш вә Түркијәдә илк дәфә олараг 1916-чы илдә әрәб әлифбасында чап етдирмишдир. Елә бунунла да Түркијәдә горгудшүнаслыгын әсасы гојулмушдур. Вә о вахтдан ардычыл олараг орада "Китаби - Дәдә Горгуд"ла әлагәдар елми араштырмалар давам етдирилмәкдәдир.

М.Чövдәт, М.Ф.Көпрүлү, А.Иман, П.Н.Боратов, З.В.Тоган, Ф.Кызыроглу, Ф.Сүмер вә башга түрк тәдгигатчылары, тарихчи вә фолклоршүнаслары "Китаби - Дәдә Горгуд"ла баглы чох мүһүм ишләр көрсәләр дә, бурада ики горгудшүнасын адыны ајрыча вә хүсуси миннәтдарлыг һисси илә гејд етмәји лазым билирик. Бунлардан бири Орхан Шаиг Көкјајдыр. 1938-чи илдә енесу илк дәфә латын әлифбасы илә Истамбулда нәшр етдирән О.Шаиг өмрү боју абидәдән ајрылмамыш вә 1973-чү илдә бүтүн

[1] Ф.Зејналов, С.Әлизадә. Түкәнмәз хәзинә. "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы, Јазычы, 1988. Сәһ.8.

горгудшунаслары һejрәтә кәтирән мин сәһифәлик "Дәдәм Горгудун китабы"ны јенә дә елә Истанбулда нәшр етдирмишдир.

"Китаби - Дәдә Горгуд" тәдгигатында әвәзедилмәз хидмәтләри олан икинчи бөјүк түрк алими Мәһәррәм Еркиндир. Абидәнин Дрезден, Берлин, Ватикан нүсхәләри үзәриндә кениш арашдырма иши апаран М.Еркинин 1958, 1963-чү илләрдә Анкарада чап етдирдији "Дәдә Горгудун китабы" елми санбалы илә јанашы, һәм дә даһа чох мәтншүнаслыг бахымындан мисилсиз әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајчанда горгудшүнаслыг мәктәбинин бүнөврәси, әсасән, академик Һәмид Араслы тәрәфиндән гојулмушдур.О, абидәнин илк дәфә 1939-чу илдә "Китаби - Дәдә Горгуд" ады илә Бакыда нәшр етдирмишдир. Даим "Китаби - Дәдә Горгуд"ун тәдгиги, мәтнин текстоложи тәһлили илә мәшғул олан бу көркәмли алим 1962, нәһајәт, 1978-чи илдә епосу даһа тәкмилләшмиш шәкилдә охучу вә арашдырычыларын ихтијарына вермишдир.

Инамла демәк олар ки, Азәрбајчанда "Китаби - Дәдә Горгуд"ун мухтәлиф истигамәтләрдә өјрәнилмәси илә бөјүк бир алимләр нәсли мәшғул олмуш вә олмагдадыр. Бунлардан Һ.Араслының, М.Һ.Тәһмасиб, Ә.Султанлы, Әзәл Дәмирчизадә вә Шамил Чәмшидовун адлары хүсуси вурғу илә гејд олунмалыдыр.

Сон вахтлар Анар, К.Абдуллајев, Б.Абдулла, К.Вәлијев, Е.Рәһимова, Т.Һачыјев, С.Әлјаров, С.Әлизадә вә башгалары да "Китаби - Дәдә Горгуд"а аид хејли дәјәрли ишләр көрмүшләр.

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, 1988-чи илдә Ф.Зејналов вә С.Әлизадә абидәнин даһа камил мәтнини садәләшдирилмиш варианты илә бирликдә чап етдирмишләр.

Профессор К.Вәлијевин редакторлугу алтында чохчилдли "Китаби-Дәдә Горгуд" енсиклопедијасы" нәшр олунмаг үзрәдир.

"Китаби - Дәдә Горгуд"у охумаг, өјрәнмәк һал-һазырда дүнја бәдии елми нүфузун, әдәби ичтимаијјәтин мараг даирәсинә чеврилиб. Абидә дүнјанын бир чох дилләринә тәрчүмәдә нәшр едилиб, онун сүжетләри әсасында јени - јени бәдии әсәрләр јараныб вә филм чәкилиб.

"Китаби - Дәдә Горгуд" ун әлјазмасынын Алманијада тапылмасы вә онун тәдгигинин Дитс мәрһәләси

а) "Дәдә Горгуд"ла баглы аталар сөзләринин араидырылмасы "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын тәдгигинин башлангычыдыр

Јухарыда дедијимиз кими илк дәфә "Китаби - Дәдә Горгуд"у елм аләминә танытдыран алман шәргшүнасы Һ.Ф.Дитс олмушдур. Шәргә аид 400-дән артыг әлјазмаларын саһиби олан Дитс һәлә 1811-чи илдә Дәдә Горгуда аид аталар сөзләринин вә һикмәтли сөзләрин әлјазмасыны араидырмыш, онун тәртибчиси вә јахуд топлајаны һаггында мүәјјән фикирләр сөјләмишдир. Бу барәдә Һ.Фон Дитс јазыр: "Мәним кичик форматлы әлјазмаларым топлусу ичәрисиндә 31 сајла гејд олунан китабда ики мин һикмәтли сөз вә гыса гејдләр вардыр. Лакин бу китабда нә "он сөз", нә дә "кириш" јохдур ки, бизә онун тәртибчиси вә ја топлајаны һаггында, јахуд онун дөврү барәдә мә'лумат версин. Онун әввәлиндә јалныз јухарыда гејд олунан (Огуз китабы ады алтында) танынан аталар сөзү вә натиглик китабы - татарча - түркчәдән) адлы башлыг гојулмушдур ки, бунун ардынча да бирбаша мәзмун (мәтн) башлајыр. Бурадан мүәјјән һөкм чыхармаг адамын өз өһдәсинә дүшүр. Биз јенә дә башлыгда көстәрилән Огуз адына әсасланачағыг вә бу ад бизә күллијјатын кечмиши һаггында лазыми јол көстәрәчәкдир.[1]

Көрүндүјү кими Дитс аталар сөзүнү тәрчүмә етмәмишдән әввәл онун топлајаны вә тәртибчиси һаггында мә'лумат вермәк истәјир вә бу мәгсәдлә тарихи тәдгигатлара мүрачиәт едир. Дитс бурада илк әввәл огузларын нәсл атасы Огуз ханын дөврүнү мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.

Огуз хан вә огузларын тарихи илә баглы Дитсин мүлаһизәләринә мүдахилә етмәк фикриндә дејилик, үмид едирик ки, бу тарихчиләримизин тәдгигатында өз елми әксини тапачаг. Биз бурада јалныз Дәдә горгудун ады илә баглы аталар сөзләринә даир

---

[1] Diez Denkwürdiqkeiten..., I Teil. 1811. S.157

Дитсин арашдырмаларына өз мүнасибәтимизи билдирмәк истәјирик.

Дитс јазыр: "Әкәр әлимиздә олан јазы өз баглылыгына әсасән огуз китабы кими изаһ олунурса, онда буну белә баша дүшмәк олар ки, бир нечә јердә өзүнүн огуз нәслиндән олдугуну тә'кид едән вә 4-чү, 70 -чи сајлы һикмәтли сөзләрә әсасән јә'гин ки, бир өлкәнин рекенти /наиби/ олмуш бу шәхс огуз дөвүндән она вә халгына шифаһи јолла кәлиб чатмыш нәсиһәтләри, һикмәтли сөзләри топламышдыр. Бурада шүбһәјә чох аз јер галыр, белә ки, бир чох тајфалар һәлә Ислам growth динина гәдәр дә огуз халглары ады алтында таныныдрдылар".[1]

Бурада Дитс бир гәдәр мүчәррәдлијә јол верир, белә ки, әкәр китабын ады огуз китабыдырса ону топлајаны бу ада әсасән муәјјән етмәк о гәдәр дә инандырычы дејил. Билдијимиз кими аталар сөзләри, һикмәтли сөзләр әсрләр боју халгын ағыл сүзкәчиндән кечәрәк нәсилдән -нәсилә өтүрүлүр, катибләр исә ону садәчә олараг көчүрә биләрләр.Бунларын Ислам дининдән әввәлә аид олмасы фикри исә инандырычы көрүнүр, чүнки дастанын өзүндә дә ислам дининдән әввәлә кедиб чыхан епизодлар чохдур.

Даһа сонра Дитс јазыр: "Огуз нәслиндән олан топлајычынын һансы дөврдә јашадыгы јенә дә намә"лум галыр. Күман етмәк олар ки, о ән азы Ислам дининин јарандыгы биринчи јүзилликдә јашамышдыр, чүнки буну китабда мәсәлән, једдинчи вә јетмишинчи кәламларда вә бир чох башгаларында олдугу кими кениш шәкилдә тәкчә Мәһәммәд нәсиһәтләринин јазылмасы илә дејил, һәм дә дилиндә чохлу әрәб сөзләринин ишләнмәси дә тәсдиг едир ки, бу һал Асијада һәр бир халгын Исламы гәбул етмәсиндән сонра баш верирди. Бунунла белә бу күллијатын тарихинә даир бурадан гәт'и нәтичә чыхартмаг олмаз, чүнки о нә гәдәр гәдим олмуш олса белә јенә дә бүтүн Шәрг әлјазмаларынын талејиндән кәнарда гала билмәзди. Белә ки, бүтүн шәргли хәттатлар бу әлјазмалара бу вә ја дикәр әлавәләр едир, заман кечдикчә онлар ағыздан - ағыза өтүрүләрәк онларын үзүнү көчүрәнләрин дәјишикликләринә мә'руз галыр вә беләликлә чохлу әлјазмалар көчүрәнләр вә һәтта кәләчәк

---

[1] H. Von Diez. Denkwürdiqkeiten von Asien..., I Teil, 1811, S.160

охучулар тәрәфиндән јарадылан јени вариантлара чеврилир-ләр".[1]

Дитенин бу фикирләри илә разылашмамаг мүмкүн дејил. Беләки, дастанларда баш верән һадисәләр, Ислам дининә мүнасибәт, гадынларын сәрбәстлији, ички мәчлисләри, аилә - кәбин мәсәләләри, бүтпәрәстлијин галыглары вә с. ачыг - ашкар көстәрир ки, абидәнин јаранмасы Исламдан чох - чох әввәлә кедиб чыхыр, онун формалашмасы, агыздан - агыза кечәрәк тәкмилләшмәси исә Ислам дининин јени јајылдыгы вахта ујгун кәлир. Дүздүр, бурада сөһбәт аталар сөзләриндән кедир, анчаг Дитенин өзү дә сонракы арашдырмаларында дејир ки, бу аталар сөзләри тәкрар - тәкрар дастанда өз әксини тапыр вә онлар дастана әлавәдир. Дастана әлавәләр һаггында Дитенин фикирләри исә тамамилә доғрудур. Билдијимиз кими, фолклор јарадычылыгынын адәтән кениш халг күтләси тәрәфиндән горуныб сахланылыр, нәсилдән - нәслә өтүрүлүр вә бу заман формалашма дөврү кечирәрәк даһа да тәкмилләшир. Нәһајәт бә'зи дастанлар мүхтәлиф сәвијјәли ифачылар тәрәфиндән тәрәннүм едилдији үчүн мүхтәлиф вариантлар шәклиндә јазыја көчүрүлүрләр. Дәдә Горгуд дастанларына кәлдикдә исә Дитенин өзүнүн деди́ји кими бу абидәјә катибләр тәрәфиндән мүәјјән әлавәләр едилмишдир. Бу мәсәләдән данышаркән көркәмли тәдгигатчы профессор Әли Султанлы јазыр: "Дастан тәрәннүм едилдији дөврдә лазыми гәдәр тәкмилләшиб, ваһид сүжет әтрафында јеткинләшмәдән катиб мејдана чыхмыш, дастаны јазыја көчүрмүшдүр... Анчаг һәгигәт будур ки, катиб бојларда мүәјјән дәјишикликләр етмишдир."[2]

Даһа сонра Дите әлјазмасында олан аталар сөзләрини өз дөврүнүн ән дәјәрли абидәси кими гијмәтләндирир. Дите јазылыш хүсусијјәтләринә көрә бу аталар сөзләрини татар дәсти - хәтти һесаб едир. Ејни заманда әлавә едир ки, башга халглар мүдриклијини китабларда горујуб сахладыглары һалда, татарлар јеканә халгдыр ки, өз китабларыны чырыб дағытмышлар вә өз мүдрикликләрини үрәкләриндә сахламышлар ки, лазым оланда онлары үзә чыхарсынлар... Даһа сонра Дите әлавә едир ки,

---

[1] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., I Teil, 1811, S.160

[2] Ә. Султанлы. Мәгаләләр. Бакы, 1971, сәһ. 19

јахшы ки, һеч олмаса бу огуз китабы татар китаб јағыларынын әлиндән чаныны гуртармышдыр.[1]

Дитс бу һиссәдә "Огуз китабы"нын дили һаггында да әтрафлы мә'лумат верир. О јазыр: "Татар вә могулларын дилләри Јафәтин мәнсуб олдугу гәдим түрк дилләринин төрәмәси вә ја диалекти олмушдур."[2]

Марагглы чәһәт одур ки, Дитсин дедијинә көрә Јафәтин Түрк адында оглу бүтүн татарларын, түркләрин вә моғулларын нәсл атасы сајылыр. Дитсдә һәмчинин Могул дилинин тарихинә аид дә әлјазмасы олмушдур. Буна көрә дә о иддиа едир ки, китабын дили нәсл атасы Түркдән башламыш Татар вә Моғула гәдәр көтүрүлә биләр.[3]

Дитс "Огуз китабы" ады илә танынан вә гијмәтли хәзинә һесаб етдији бу әлјазмаларында Дәдә Горгуд адындан сөјләнилән аталар сөзләрини алман дилинә тәрчүмә етмиш вә онлар һаггында дәјәрли фикирләр сөјләмишдир. Мүәллиф һикмәтли сөзләри ән дүзкүн милли шәһадәтнамә һесаб едир. О дејир: "Аз сөзлә һәгигәтин чәзбедичи ифадәси олан бу сәтирләр бөјүк китаблардан чох ишыг верир"

Һ.Дитс һикмәтли ифадәләри тәрчүмә едәркән гаршысына чыхан проблемләрдән данышараг јазырды: "Бә'зиләри мәсләһәт көрәрди ки, китабда олан ән јахшылары көтүрүм, галанлары исә арада сахлајым. Јә'гин ки, мәним өзүмә дә асан оларды ки, тәрчүмәси чәтин оланлары "нәдир" дејә арада өтүрүм. Анчаг виҹданым буна јол вермәз, ахы инсанлар һамысы ејни дүшүнмүрләр. Мән өзүм көһнә китабларын тәһриф олунмасыны севмәдијим кими, јә'гин ки, бир чохлары да буну белә гијмәтләндирәчәкдир. Әкәр бири јүнкүллүк едиб бир шејин үстүндән кечирсә о бири шејләрин дә тәһриф олунмасында виҹдансызлыга јол верә биләр. Бу һикмәтли сөзләр јалныз бүтөвлүкдә, олдугу кими Огуз халгынын дүнјачә тәрзи вә руһу һаггында е'тибарлы мә'лумат чатдыра биләр".[4]

---

[1]H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., I Teil, 1811, S.165
[2] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., I Teil, 1811, S.158
[3] Јенә орада сәһ. 162
[4] Јенә орада сәһ. 164

Мәсәләјә бу мөвгејдән јанашан Һ.Дитс сөзү кедән китабдан 200 аталар сөзүнү алман дилинә тәрҹүмә едиб илкин мәтнләри илә бирликдә адыны чәкдијимиз китабында чап етдирмишдир.

Бундан дүз үч ил сонра, јә'ни 1814-ҹү илдә Һ.Дитсин өмрүнүн "Китаби - Дәдә Горгуд" дүнјасы башланыр. Лакин бә'зи истисна һаллар нәзәрә алынмазса, әлјазмасы илә танышлыг ону биринчи новбәдә јенидән "Огуз китабы"на гајытмаға вадар едир. О, өз китабынын икинчи һиссәсиндәки једдинчи болмәсини мәһз буна һәср едәјир. Һ.Дитс бурада јазысыны беләбашлајыр: "Мән огуз китабы (сөһбәт аталар сөзүндән ибарәт олан I китабындан кедир - Ф.Ә.) үзәриндә ишими давам етдирәркән һәмин китабын илк топлајаны вә тәртибчисинин үзәринә гајытмалыјам. Китабын I ҹилдиндә (сәһ. 159 - 160) мән ону огуз нәслиндән олан вә јә'гин ки, бир өлкәнин наиби олмуш вә исламын биринчи јүзиллијиндә јашадығы куман едилән бир шәхс кими тәгдим етмәкдән башга онун һаггында даһа һеч нә дејә билмәдим. Бу мә'луматларда да шүбһәли һеч бир шеј јохдур, чүнки о, китабын өзүндән көтүрүлмүшдүр. Лакин мән јалныз бу ил (1814-ҹү ил) әлјазмасынын саһиби олдугдан сонра, онун һаггында ашағыда огуз силклону илә баглы мәгаләдә данышаҹағам: бу әлјазмасында мән бир ишығa раст кәлдим. О, бизә китабы топлајанын адыны дүрүст көстәрир."[1]

Бундан сонра Дитс "Огуз китабы"ны јенидән арашдырмага башлајыр вә бурада бир нечә јердә әввәлҹә бана дүшмәдији "Дәдә Горгуд" адыны көрүб билдирир ки, мән бурада Дәдә Горгуд адына галын "г" сәси илә раст кәлдим. Онун һаггында һеч нә билмәдијим үчүн Горгуду Татар дилиндә чохмә'налы сөз олан "шиш", "һирсли", еләҹә дә "горхутмаг" фе'линин әмр шәкли кими бир сөз зәнн етмишдим.

Лакин "Китаби - Дәдә Горгуд"ла танышлыгдан сонра Һ.Дитс "Огуз китабы"ндакы бә'зи нүмунәләри јени шәкилдә вермәли олур. Мисал үчүн, о, әввәлләр "һирсли вә нәш'әли дәрвишлә мүбаһисә едән раһиб һәјатыны вә әмлакыны итирәр" һикмәтли сөзү мәһз "Китаби -Дәдә Горгуд"у охудугдан сонра "Нәш'әли дәрвишлә мүбаһисә едән Дәдә Горгуд һәјатыны вә вар-јохуну итирәр" шәклиндә тәрҹүмә етмишдир. Һ.Дитс дејир ки, әввәлки

---

[1] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten. ... II Teil. 1815. S.285

тәрчүмәдә мән "Дәдә Горгуд" сөзүнүн мә'насыны баша дүшмәдијим үчүн бу ифадәдәки биринчи сөзү "раһиб", ондан сонракы сөзү "һиреди" мә'насында баша дүшәрәк ону "дәрвишлә" бирләшдирмишдим. Бундан сонра Һ.Дитс әввәлләр сәһв охудуғу бир нечә аталар сөзүнүн дүзкүн тәрчүмәсини бурада нүмунә кими верир.

Мәсәлән, 1811-чи илдә чап олунмуш китабын I һиссәсиндә сәһ. 174-дә 48 сајлы һикмәтли сөзү Дитс белә тәрчүмә етмишдир: "Мәнә инанын, еј јадлар, елә билин ки, мән бу олачаглары көрмүшәм. Мән огуз нәслинданәм"

Сонралар Дитс Дәдә Горгуд адыны баша дүшдүкдән сонра өз сәһвини е'тираф етмиш вә 1815-чи илдә чап етдирдији китабында һәмин мисраны белә тәрчүмә етмишдир:

"Мән Дәдә Горгуд әввәлчә о күнләри јашамышам вә буну демишәм, мәнә инанын, мән огуз нәслиндәнәм".

Вә јахуд башга бир мисал: 1811-чи илдә чап олунмуш китабда 182-чи сәһифәдә, 74 сајлы кәламда "бәндән Горгуд" 8 дәфә тәкрар олунмуш вә һамысы да сәһв тәрчүмә олунмушдур. Сонра, јә'ни 1815-чи илдә Дитс өз сәһвини дүзәлтмиш вә тәһрифин сәбәбини белә изаһ етмишдир: "Мән инанырдым ки, "бәндән Горгуд" "мәндән горх" демәкдир. Анчаг мәтндә бу heч бир мә'на вермәдији үчүн ону атмышдым. Инди һәмин һикмәтли сөзә 8 дәфә "Дәдә Горгуд" ады әлавә олунур вә бурадан көрүнүр ки, бу адам өзүндән danышыр. Мән һәмин сөзләри јенидән тәкрар едирәм: "Буланлыг селикдән јаранмышам, Мән Дәдә Горгуд, ана бәтнинә дүшмүшәм. Ата белиндән кәлмишәм вә гонур көзлү нәһәнк гыздан доғулмушам, мән Дәдә Горгуд. Аллаһы јеканә, пејғәмбәри һәгигәт кими танымышам, мән Дәдә Горгуд. Огуз халгына онларын кәләчәјиндә нә пис, нә дә јахшы баш верәчәјини әввәлчәдән хәбәр вермишәм" вә с.

Јенә һәмин китабын I һиссәсиндә, 183-чү сәһифәдә 75 сајлы кәлам јанлыш олараг белә тәрчүмә олунмушдур:

"Кәрмиш оғлундан горх!"

Сонралар Дитсә мә'лум олмушдур ки, "горх" сөзү "Дәдә Горгуд" демәкдир. Она көрә дә 1815-чи илдә чапдан чыхан икинчи һиссәдә Дитс тәрчүмәни белә дүзәлтмишдир: "Кәрмиш оғлу Дәдә Горгуддур вә әлавә етмишдир ки, Кәрмиш оғлу Дәдә

Горгудун гоча атасынын адыдыр, бәлкә дә онун нәсл атасына аиддир".[1]

Һ.Ф. фон Дитсин 1811-чи илдә Берлиндә чапдан чыхан "Denkwürdiqkeiten von Asien..." китабынын I һиссәсиндә "Оғуз китабы ады алтында аталар сөзү"нү арашдырдыгдан сонра ашағыдакы нәтичәјә кәлирик:

1. Һ.Ф. фон Дитс һәлә 1811-чи илдә Дәдә Горгудла баглы аталар сөзләрини әтрафлы тәһлил етмиш вә бу күн дә өз елми әһәмијјәтини итирмәјән дәјәрли фикирләр сөјләмишдир.

2. Китаби - Дәдә Горгуд" һаггында илк дәфә елм аләминә 1815-чи илдә алман шәргшүнасы Дитсин мә'лумат вермәси фикри индијәдәк дөнә - дөнә тәкрарланыр. Лакин бир дәфә дә олса јазылмамышдыр ки, Дитс дејилән тарихдән бир нечә ил әввәл Дәдә Горгудла баглы аталар сөзләри үзәриндә ишләмиш вә ону 1811-чи илдә "Denkwürdiqkeiten von Asien..." китабынын I һиссәсиндә чап етдирмишдир.

3."Огуз китабы" ады алтында танынан, Дәдә Горгудла баглы аталар сөзләри вә гејдләр Дитсин әлјазмалары топлусу ичәрисиндә 31 сајлы номрә илә сахланылыр (Бурада 2000 аталар сөзү вә гејдләр вардыр). Нәһајәт ону гејд етмәк истәјирик ки, әсас мәгсәдимиз аталар сөзләринин тәдгигини арашдырмаг олмадыгы үчүн бу мөвзу үзәриндә чох дајанмырыг вә әсас тәдгигат објектимиз олан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгиг тарихинин тәһлилинә кечирик.

[1] H.F. Von Diez. Denk würdiqkeiten.... II Teil, 1811, S.292

б) "Дәдә Горгуд" дастанлары Дитс тәдгигатында

Илк дәфә "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларыны елми чәһәтдән әтрафлы тәдгиг едән һ.Ф. фон Дитс "Асија абидәләри... әлјазмаларындан сечмәләр" китабынын II һиссәсиндә ону һәм тарихи, һәм чоғрафи, һәм дә мәтншүнаслыг бахымындан гәдимлијинә көрә јүксәк гијмәтләндирмиш вә дүнја елминә дәјәрли мә'луматлар вермишдир. Бунунла да Дитс горгудшүнаслыгда чох мараглы бир араштырма јолунун әсасыны гојмушдур.

Дитс бу абидә илә баглы апардыгы тәдгигатында илк новбәдә Дәдә Горгудун шәхсијјәти вә онун јашадыгы дөвр һаггында мә'лумат верир, бә'зи мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрүр. О јазыр: "Биринчи сәһифәнин ("Китаби - Дәдә Горгуд"ун биринчи сәһифәси - Ф.Ә.) титул вәрәгиндә һаггында бәһс етдијимиз шәхсә һәср едилмиш әлјазма (демәли Дитс бу әлјазманы Дәдә Горгуда һәср олунмуш һесаб едир - Ф.Ә.) "Дәдә Горгуд" китабы адланыр, еләчә дә мәтнин сонракы давамында о, һәмин адла тез - тез гаршыја чыхыр. Ата вә Дәдә бурада ејни мә'налыдыр. Биринчи сөз Ата вә јахуд гоча Ата, сонракы сөз исә баба демәкдир. Бу адамын јә'гин ки, һеч бир башга сәбәбдән дејил, јалныз чох јашлы олмасы вә бөјүк мудриклији илә шөһрәт газандыгына көрә улу ата вә ја баба Горгуд адландырмышлар. Дәдә һәмчинин раһиб мә'насыны да верир. Онун Мәһәммәд дөврүнә јахын јашадыгыны ики мә'нада баша дүшмәк олар. О, ја Мәһәммәд анадан олмамышдан әввәл, ја да ондан сонра јашамышдыр. Буну сөзүн сонракы мә'насында баша дүшмәк лазымдыр, чүнки о, бүтүн әсәр боју Мәһәммәдпәрәст кими верилир."[1]

Мүәллиф өз јазысында бир гәдәр сонра јенә дә бу фикрә гајыдараг билдирир ки, о, (Дәдә Горгуд - Ф.Ә.) исламда заһидлик јаранандан сонра јашамышдыр. Әкс тәгдирдә о, дәрвишләрдән данышма билмәзди."[2]

һ.Дитсин дедикләриндә бә'зи мүбаһисәли мәгамлар вардыр ки, онлара мүнасибәтимизи билдирмәк вачибдир. Биринчи,

---

[1] H.F Von Diez. Denk würdiqkeiten..., II Teil, 1811, S.289

[2] Јенә орада, сәһ. 290

мүәллиф Горгуда аид ад, титул мә'насында олан "ата" вә "дәдә" сөзләрин ејни анламлы сајыр вә онлары бу кишијә "јалныз чох јашлы олмасы вә бөјүк мүдриклији илә шөһрәт газандығына көрә" верилдијини билдирир. Әввәла, гәдимдә дә, елә инди дә Азәрбајчанда "ата" илә "дәдә" ејни мә'нада олмамышдыр. Бу сөзләрин бирбаша Горгуда аидлији һаггында горгудшүнаслыгда сон фикир беләдир: "Горгуд" ислами мөһүрлү "пир", "өвлија", "дәдә" јох, даһа чох гам - шаман ән'әнәләри илә сых баглы олан "Ата" ајамасы кимидир. Јадымыза салаг ки, "Ата"нын "пир", өвлија "дәдә"јлә тутушдурмада гәдимлији Аллаһ тааланын илк инсан олараг хәлг етдији Адәм пејғәмбәрин адында да јашамагдадыр. Белә ки, шиәнин өзүндә дә Азәрбајчанда Адәм пејғәмбәрә чох вахт һәмчинин "Адәм ата" да дејилир."[1]

"Ата"нын нијә "Дәдә"јлә әвәз олунмасы сәбәби исә Һ.Дитсин "Горгуд Мәһәммәд анадан олмамышдан әввәл, ја да ондан сонра јашамышдыр. Буну сөзүн сонракы мә'насында баша дүшмәк лазымдыр, чүнки, о, бүтүн әсәр боју Мәһәммәдпәрәст кими верилир" фикринә чаваб вериләндә ајдынлашачаг. Ачығыны дејәк ки, бу чаваб үчүн дә чохлу - чохлу мәнбәләри араштырмага һеч бир еһтијач јохдур. Бунун үчүн мисал олараг елә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун өзүнүндәки "Рәсул әлејһисалам заманына јахын Бајат бојундан, Горгуд ата дијәрләр, бир әр гопды"[2] (Бурада вә бундан сонра нүмунәләр Ф.Зејналов вә С.Әлизадәнин нәшр етдирдикләри "Китаби Дәдә Горгуд"ун Б.,-Јазычы, 1988-чи ил чапындан вериләчәкдир.) чүмләсини көтүрүб бурадакы бир мүһүм мәтләби ачыгламағын өзү кифајәт един. Дедијимиз "мүһүм мәтләб" абидәдән вердијимиз нүмунәдәки "јагын -јахын" сөзү илә әлагәдардыр.

Азәрбајчанда һамы јахшы билир ки, дилимиздәки "јахын" сөзү билаваситә габагы, өнү билдирир. Јә'ни биз "сәһәрә јахын", "күнортаја јахын", "ахшама јахын" дејәндә һәлә нә сәһәрдир, нә күнорта, нә дә ахшам. Онлардан әввәлди, габагды. Бу дејимләнләрин әксинә олараг исә "сонра", "сәһәрдән кечмиш", "күнортадан сонра", "күнортадан кечмиш", "ахшамдан сонра", "ахшамдан кечмишдә" олдугу кими. Демәли, бурадан бизә ајдын олур ки, Дәдә Горгудун һәјатыны Һ.Дитсин вә бир чох башгаларынын

---

[1] Б.Абдулла. "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Б."Озан", 1977, сәһ. 4
[2] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы. 1988, сәһ. 31

дедији кими, Мәһәммәд пејғәмбәрдән сонракы тарихә јох, әввәлә аид етмәк лазымдыр.

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу, Һ.Дитсин Горгуд Ата "бүтүн әсәр боју Мәһәммәдпәрәстдир" сөзләрини дә суал алтында сахлајыр. Әслиндә бу суала чаваб вермәк о гәдәрдә асан дејил. Чүнки һәм абидәнин өзүндә буна ишарәләр чохдур, һәм дә мәнбәләрдә бу барәдә хејли мә'луматлар вардыр. Мисал үчүн "Китаби-Дәдә Горгуд"ун ән јахшы тәдгигатчыларындан олан проф. М. Һ.Тәһмасиб билдирир ки, Горгуд Ата "Мәһәммәд пејғәмбәрин јахын досту, ондан дәрс алан вә үч јүз ил ондан сонраја гәдәр јашајан сәһабә, ширванлыларын тәсдиг етдикләри султан, һәм дә Мәһәммәд тәрәфиндән Дәмир Гапы Дәрбәндә көндәрилмиш Салмани - Фарсинин тә'јин етдији Шејх "олуб"[1].

Ајры бир мәнбәдә исә хәбәр верилир ки, Гајы тајфасындан олан Дәдә Горгуд Инал Јабгу ханын вәзири олуб. Мәһәммәд пејғәмбәрин дајылары -јә'ни Аббасын оғланлары һөкмдарлыг етдикләри заманларда јашамышдыр, һәтта, дејиләнә көрә, Инал Јабгу хан тахта јијәләндикдән сонра Дәдә Горгуду Мәһәммәд пејғәмбәрин јанына көндәрмиш вә о да бурада ислам динини гәбул етмишдир.[2]

"Китаби - Дәдә Горгуд"а даир мө'тәбәр фикирләр сөјләмиш бөјүк түрк алими Ф.Көпрүлү дә "Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввифләр" китабында Дәдә Горгудун Мәһәммәд пејғәмбәрдән сонра 632-634-чү илләрдә Әрәбистана кәләрәк бурада хәлифә Әбубәкрлә көрүшдүјүнү вә ислам динини гәбул етдијини дејир. Вә беләликлә артыг шаман - озан јох, дәрвиш - озан олан Горгудун "Ата" ајамасы да "Дәдә"јлә әвәз олунур.[3]

Амма һәгигәт будур ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" бојлары јарандығы вахтларда Ислам дини һеч әрәб өлкәләриндә дә кениш јајылмамышды. Одур ки, абидәдәки дини көрүшләр сонралар озанлар, һәмчинин катибләр тәрәфиндән бојлара кәтирилмишдир.

Әввәлдә дедијимиз кими Һ.Дитсин "Китаби - Дәдә Горгуд"а әсаслы мүрачиәти 1815-чи илдә чап етдирдији "Denkwürdiqkeiten von Asien...," китабынын икинчи һиссәсиндәки "Тәпәкөз вә

---

[1] М.Һ.Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары, Б., Елм, 1972, сәһ.33
[2] Б.Өзкан. Түрк күлтүрүнүн кәлишмә чағлары. Истамбул, 1988, сәһ.638
[3] Б.Абдулла "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Б., 1997, сәһ.5-6

јахуд огуз сиклону" ады илә башлајан XIV фәсилдә верилмиш кениш араштырмада өзүнү көстәрир. Биз бурада әввәлчә бир мүһүм мәсәләјә тохунмаг истәјирик. Һ.Дитс өз тәдгигатында "Китаби - Дәдә Горгуд" ун һансы әлјазмасындан истифадә етмишдир?

Бу мәсәлә, јә'ни Дитсин һансы әлјазмасындан истифадә етмәси, демәк олар ки, әксәр горгудшүнаслары мараглатдырмышдыр. В.М.Жирмунски јазыр ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун Берлин китабханасында сахланылан әлјазмасы белә көрүнүр ки, Һ.Дитсин Дрезден әлјазмасындан көчүрдүјү нүсхәдир.[1]

Бу фикри ејнилә "Огузларын гәһрәманлыг епосу" адлы монументал әсәрин мүәллифи, горгудшүнаслыгда бөјүк хидмәтләри олан проф. Халыг Короглу да тәкрар едиб.[2]

Академик Һ.Араслы дејир: "Дрезден нүсхәси һәлә XIX әсрин 15-чи илиндә алман алими Дитсин вердији мә'луматла елмә дахил олмушдур"[3]

Проф. М.Ч.Тәһмасиб дә бу гәнаәтдәдир. О јазыр: "Мә'лум олдугу үзрә, 1815-чи илдә алман алимләриндән Дитс Дрезден китабханасында сахланылан "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој"уну тәрчүмәси илә бирликдә нәшр етдирмишдир."[4]

Горгудшүнас Шамил Чәмшидов мәсәләни бир гәдәр дә дәгигләшдирмәк јолуну сечиб. Алим билдирир: "Шәрг әдәбијјатына јахындан бәләд олан Дитс Дрезден китабханасында "Китаби - Дәдә Горгуд"у көрүб охумуш, 1815-чи илдә һаггында мә'лумат вермәклә јанашы "Тәпәкөз" бојуну алман дилинә тәрчүмәсијлә нәшр етдирмишдир. О, ејни заманда мәтнин сурәтини бүтүнлүклә көчүрүб Берлин Крал китабханасына кәтирмишдир."[5]

Проф. Ф.Зејналовла, С.Әлизадәнин муштәрәк јаздыглары "Түкәнмәз хәзинә" адлы мәгаләдә Һ.Дитсин "Китаби - Дәдә

---

[1] В.М.Жирмунски. Огуз гәһрәманлыг епосу вә "Горгудун китабы". М-Л., 1962, сәһ.131

[2] Х. Короглу. Огузскии героический эпос. М., Наука, 1976, стр.5.

[3] Һ.Араслы. "Китаби - Дәдә Горгуд" һаггында. Абидәнин 1962-чи илдә нәшринә мүгәддимәдән, сәһ 5.

[4] М.Һ.Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары. Бакы 1972, сәһ 5.

[5] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы 1977, сәһ 4.

Горгуд"у Дрезден китабханасындан ашкар етдијини гејд едирләр.[1]

Созсүз, бу сијаһыны артырмаг мүмкүндүр вә биз бу тәдгигатчыларын фикирләринә бөјүк һөрмәтлә јанашмагла бәрабәр ејни заманда ону гејд етмәји вачиб билирик ки, һеч ким индијәдәк Дитс тәдгигатындан данышаркән онун арашдырмаларыны оријиналдан көчүрмәмишдир вә әтрафлы тәһлил етмәмишдир. Узун мүддәт гәдим әлјазмалары топлајыб онлары тәдгиг етмәклә мәшгул олан Дитсин өзүнүн дедијинә вә енсиклопедик мә'лумата көрә онун китабханасында 170000 чилд китаб, 856 әлјазмасы олмушдур ки, бунлардан 407-си Шәргә аиддир. Тәбии ки, бу әлјазмаларын бири дә "Китаби - Дәдә Горгуд"а аид олмушдур. Һәмин әлјазманы елми чәһәтдән тәдгиг етмәк истәјән алим бә'зи јерләрдә ајдын олмајан сөзләрә раст кәлир вә бу сөзләри дүзкүн охумаг үчүн әлјазмасынын икинчи нүсхәсини ахтарыр, лакин нә Түркијәдә, нә дә Авропанын башга китабханаларында икинчи нүсхәјә раст кәлмир. Буну чох тәәччүблү һал һесаб едән Дитс нәһајәт Дрезден Крал китабханасында һәтта сәһвләринә гәдәр онда олан әлјазмасына ујгун кәлән ејни бир нүсхә тапмышдыр. Бу барәдә Дитс јазыр: "*Бу огуз ханлыларынын дилиндә Дәдә Горгуд китабы демәкдир. О, мәним Шәргә аид әлјазмаларым ичәрисиндә хырда форматлы кагызда 61 сәһифәдир. Һәтта сәһвләри илә дә мәндәки әлјазмасына там ујгун олан ејни бир јазы Дрезден Крал китабханасында да вардыр.*" Даһа сонра, абидәнин "Мүгәддимәси"ндәки һикмәтли сөзләрдән данышан тәдгигатчы, "*Бу кәламлар мәним әлјазмаларым ичәрисиндә тәхминән сәһифә јарымдыр*" дејир.[2] (Курсив бизимдир. - **Ф.Ә.**)

Мөвзу илә әлагәдар олараг биз Берлин Дөвләт китабханасында, Дитс фондунда ишләјәркән чох мараглы фактлара раст кәлдик. Бу фактларын ән өнәмлиси одур ки, узун мүддәт танынмыш алимләрин иддиа етдији кими Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"ун әлјазмасыны һеч бир нүсхәдән көчүрмәмишдир. Бу әлјазмасы әслиндә Дитсин өз шәхси әлјазмасыдыр вә онун фондунда сахланылыр. Әлјазмасындан көтүрдүјүмүз бир сәһифәни

---

[1] **Ф.**Зејналов. С.Әлизадә. "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы 1988. Сәһ 6

[2] Diez. Denkwürdigkeiten von Asien..., II Teil, 1815, S.399

олујуб мүгајисә едән танынмыш алим Ш.Чәмшидов јазыр: "Лакин Дитсин 1914-чү илдә (мәгаләдә јанлыш олараг 1914-чү илдә кетмишдир, әслиндә тарих 1815-чи илдир -Ф.Ә.) нәшр етдирдији китабында верилмиш "Тәпәкөз" бојунун илк сәһифәсини нәзәрдән кечирдикдә ашкар олур ки, Дрезден әлјазма мәтнинин даһа дәгиг өјрәнилмәси нәтиҹәсиндә бу әлјазма нүсхәсинин көмәклији ола биләр. Мүгајисәдән көрүнүр ки, Дрезден мәтни илә әлјазмасы арасында ејнијјәт олса да бә'зи фәргли ҹәһәтләр дә вардыр... Һәр һалда 304 сәһифәлик бир мәтнин ҹәми ики сәһифәлик суретинә (һәмин ики сәһифәнин ксеросурәтини бизә филолокија елмләри намизәди Ф.Мустафајева - (Әлимирзәјева) тәгдим етмишдир) әсасланыб беле бир һөкм вермәк әлбәттә олмаз. Бунун үчүн Дитс әлјазмасынын бүтүнлүклә вә јахуд һеч олмаса онун фотосурәтинин әлдә едилмәси лазымдыр"[1].

Бу дедикләримиздән көрүнүр ки, бир нечә јердә өз шәхси әлјазмасы кими тәгдим етдији бу нүсхәсинин Дитсә мәхсус олмасына һеч бир шүбһә јери галмыр. Ејни заманда әлјазмасынын бизде олан ики сәһифәсинә дә истинад едәрәк демәк олар ки, Дитсин өзүндә ајрыча әлјазмасы олмушдур.

VIII бојун тәрҹүмәсинә кәлдикдә исә ону дејә биләрик ки, бә'зи алимләрин дедији кими Дитс бу боју тәрҹүмә етмәк үчүн әлјазмасыны көчүрмәмишдир. Дитс әлјазма илә таныш олдугдан сонра онун дили, тарихи, мүәллифи вә формалашдыгы мүһит һаггында бу күн дә өз әһәмијјәтини горујуб сахламыш дәјәрли фикирләр сөјләмишдир, ејни заманда Һомерин "Одиссеј" әсәриндә Полифем суретинин Тәпәкөзүн тә'сири илә јарандыгыны сөјләмишдир. Өз тәдгигатында нә гәдәр һаглы олдугуну бир даһа јә'гин етмәк вә "Дәдә Горгуд"ун дилини билмәјән кәләҹәк тәдгигатчыларын ишини асанлашдырмаг мәгсәди илә һәмин боју алман дилинә тәрҹүмә етмишдир. Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра бир даһа вургуламаг истәјирик ки, Һ.Дитсин нә үчүн "һәтта сәһвләри илә дә мәндәки әлјазмасына ујгун олан ејни бир јазы Дрезден Крал китабханасында да вардыр" - демәси тәсдиг едир ки, онун өзүндә ајрыча бир әлјазмасы олмушдур.

---

[1] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун ејни әлјазмасы сорагында" .Елм вә һәјат журналы, Бакы, 1987. сәһ. 24.

Икинчи бир тәрәфдән Һ.Дитс јазысынын лан биринчи чүмләсиндә "котурдуіум" әлјазмасы дејир. Фикир верирсинизми, "кочурдујум" јох "котурдујум" әлјазмасы дејир. Даһа сонра, әввәлдә хатырлатдығымыз кими, Һ.Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"ун башлангычындакы-јә'ни "Мугәддимә"синдәки һикмәтли сөзләрдән данышаркән "бунлар мәним әлјазмаларым ичәрисиндә тәхминән сәһифә јарымдыр" дејир.

Бизим фикримизчә Дитс Истанбулда Пруссијанын сәлаһијјәтли нумајәндәси оларкән (1786-91-чи илләр) Шәрг елмләри илә марагланмыш вә Шәргә аид әлјазмалары топламышдыр. Елә "Дәдә Горгуд"ун әлјазмасы да бу марагын нәтичәсиндә алынмышдыр. Бизи бу гәнаәтә кәтирән Дитсин өз јазыларыны бирбаша орижиналдан охујуб тәһлил етмәкдир. Өзүндә чохлу сајда гәдим әлјазмалары олан бу шәрґшүнасын башга бир әлјазмасыны кочуруб өз адына чыхмасы гәтијјән инандырычы дејил.

Әлјазмасы илә баглы даһа бир мә'луматы да гејд етмәји лазым билирик. Мисирли Әбубәкр ибн Абдуллаһ ибн әз - Дәвадаринин "Дурәр ут - тичан вә курәру ил - әзман" әсәриндә охујуруг. "Мән дејирәм ки, бурада бу халгын зүһур, хуруч вә ишләрин башлангычыны изаһ едим?"

Бу мәним баба мә'насында олан "Улухан Ата Битикчи" адлы китабда онларын јарадычыларынын башлангычы вә аталары һаггында зәиф шәраитин чәваз вермәдији сөзләрин гыса бир хуласәсидир. Бу китабы илк түркләрдән олан монгол вә гыпчаглар өзләриндән ајырмазлар вә бунун онларын нәзәриндә бөјүк дәјәри вардыр, нечә ки, дикәр түркләрин "Огузнамә" адыны вердикләри бир китаблары олдугу кими. Онлар бу китабы әлдән-әлә кәздирирләр: орада огузларын ишләринин (тарихләринин) башлангычындан вә онларын ортаја чыхмаларындан е'тибарән кәлиб кечән һөкмдарларын илки вә бөјүјү Огуздан бәһс едирләр. "Огузнамә"дә онларын Тәпәкөз адландырдыглары бир шәхсин әһвалаты да нәгл едилир. Бу Тәпәкөз онларын јурдларыны дагытмыш вә гәдим түркләрин улуларыны өлдүрмүшдүр. Онларын инамларына көрә Тәпәкөз ејбәчәр иди: башынын ортасында бир көзү варды, бәдәнинә гылынч вә ох кар етмәзди, анасы улу дәнизин пәриләриндән олуб, атасынын папагы да анчаг он кечи дәрисиндән тикилмишди. Онларын бу һагда араларында бу күнә гәдәр сөјләнилән бир чох сөзләри вә

мәшһур һекајәләри вардыр. Һекајәләри вә сөзләри Оғузлар арасында зәки вә гопуз чалмағы биләнләр әзбәрләјирләр. Нәһајәт бу Тәпәкөз түркләр арасында шәрәфли вә икид кими танынмыш Уруз (Аруз - Ф.Ә.) оғлу Басат адлы бир кәнч тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Буна да јенә онлардан бир гызын гојдуғу шәрт сәбәб олмушдур. Бу гызы ат минмәкдә Уруз (Аруз) оғлу Басатдан башга һеч ким мәғлуб едә билмәмишди. Басат бу гызы мәғлуб едиб, онунла евләнди. Басатын атасы Уруза оғлунун гызы мәғлуб етмәси барәдә муждә верилдикдә: "Санки оғлум Тәпәкөзү öлдүрмүш кими данышырсыз" демишдир. Басат адлы кәнч буну ешитдикчә бир тәдбир илә Тәпәкөзү өлдүрдү. Басат илә Тәпәкөз арасында ағласығмајачаг һадисәләр баш вермишдир".

М.Ергиндән истифадә етдијимиз Ә.Дәвадаринин бу дедикләрини сонралар Ф.Сүмәрин "Оғузлар" китабында даһа әтрафлы верилдијиндән биз дә бураја мүрачиәт етмәли олдуг. Һәм дә она көрә белә етдик ки, Ф.Сүмәр Ә.Дәвадаринин сөзләринә бизим истәјимиз бахымындан јанашмыш вә демишдир: "... Онун (Ә. Дәвадаринин - Ф.Ә.) бәһс етдији "Огузнамә" бизим Дәдә Горгуд дастанларыны ичинә алан бир китаб имиш"[1].

Бу да чох өнәмлидир ки, Ә.Дәвадаринин дедикләри Ф.Зејналов вә С.Әлизадәнин дә диггәтини чәлб етмиш вә бунлар да елә Ф.Сүмәр кими, фикирләрини белә ифадә етмишләр: "Ким дејә биләр ки, һәмин "Огузнамә" (Ә.Дәвадаринин дедији - Ф.Ә.) "Китаби - Дәдә Горгуд" кими таныдығымыз бојларын топлусу дејилмиш."[2]

Мәсәләни биз бу истигамәтдә гәбул етдикдә, онда да башга суал ортаја чыхыр. "Әкәр "Китаби - Дәдә Горгуд"ун әлјазмасы һ.Дитсин әлиндә идисә, бәс нә үчүн 1811-чи илдә чап етдирдији "Denkwürdiqkeiten von Asien" китабынын I һиссәсиндә ондан истифадә етмәјиб? Бу суалын чавабыны Дитсин өз тәдгигатында тапырыг. О, көстәрир ки, мән јалныз бу ил (1814-чү ил) "Китаби - Дәдә Горгуд"ун әлјазмасынын саһиби олдугдан сонра онун һаггында мәгалә јазмаг гәрарына кәлдим вә мән бу әлјазмасында бир шыга (Дитс шыг дејәндә әлјазмасынын үстүндәки Дәдә

---

[1] Ф.Сүмәр. Оғузлар. Бакы. Јазычы. 1992. сәһ.349-350

[2] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы. 1988. сәһ. 18

Горгуд сөзүнү нәзәрдә тутур - Ф.Ә.) раст кәлдим ки, о, бизә бу китабы топлајанын адыны вә дөврүнү көстәрмәјә имкан верир"[1]

Демәли, өзүнүн дә е'тираф етдији кими Дитсин өзүндә әлјазмасы јалныз 1814-чү илдә олуб. Бурада бир чәһәт дә диггәти чәлб едир. Һ.Дитс "Огуз китабы"на аид јаздығы "Тәпәкөз вә јахуд Огуз сиклопу" адлы мәгаләсиндә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун "Мүгәддимә"синдән илк чүмләни мисал верир. Бу чүмләләрлә Азәрбајчан нәшрләриндә олан "Мүгәддимә"ни мүгајисә етдикдә аз да олса фәргә раст кәлирик. Мәсәлән, Дитс нәшриндә дејирләр: "Пејғәмбәрин (Мәһәммәдин) дөврүнә јахын огуз аиләләринин бириндә Горгуд Ата адлы бири киши торәди, о, илк огузлары чох јахшы танырды" вә с.[2]

Азәрбајчан нәшриндә исә дејилир: "Рәсул әлејһиссәлам заманына јагын Бајат бојындан, Горгуд ата дијәрләр, бир әр гопды. Огузын, ол кишн тама билиҹисијди"[3] вә с.

Мугајисәдә фәргләр ачыг - ашкар көрүнүр. Бүтүн бу мулаһизәләрдән вә Дитсин өз јазыларыны орижиналдан тәһлил етдикдән сонра биз гәтијјәтлә дејә биләрик ки, Дитсин өзүндә әлавә бир әлјазмасы олуб. Бу, бәлкә дә Ә.Дәвадаринин дедији әлјазмасы имиш?!

Һ.Дитс арашдырмаларында "Китаби - Дәдә Горгуд"ла бағлы бир сыра мараглы мәтләбләрә дә тохунур. Биринчи, о, "Китаби - Дәдә Горгуд" ун "Мүгәддимә"синдәки кәламлары мисал кәтирир вә бурадакы "Ахыр заман олыб гијамәт гопунча бу дидүки Осман нәслидир" чүмләсини алараг јазыр; "Осман нәслинә ишарә өз - өзлүјүндә мә'лум едир ки, бу мүгәддимә Османлы сулаләсинин јаранмыш олдугу бир вахтда јазылмышдыр. Нечәки бурада Дәдә Горгуду онун (јә'ни дастанын - Ф.Ә.) *јаранмасындан* чох - чох әввәл Мәһәммәд заманына јахынлашдырырлар. Мән исә огуз китабындакы факта көрә дејирәм ки, о, христиан тарихи илә IX әсрдән әввәл јашаја билмәзди. Анчаг мән ашагыда мәзмундан данышдыгда бу фикирлә топгушан зиддијјәтләрлә гаршылашачағам."[4]

---

[1] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., II Teil, 1811, S.288

[2] Јенә орада. сәһ. 289

[3] "Китаби Дәдә Горгуд", Бакы, Јазычы, 1988, сәһ. 31.

[4] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., II Teil, 1811, S.400

Икинчи, Һ.Дитс "Огуз китабы"ндакы һикмәтли сөзләрин "Китаби Дәдә Горгуд"ун "Мугәддимә"синдә илк сәһифәдә дә олдугуну көрүр вә дејир ки, онлар үчүнчү бир әл тәрәфиндән китаба әлавә едилмишдир. Һ.Дитсин фикринә корә "Китаби - Дәдә Горгуд"а әлавә олунан әсл башлангыч јалныз икинчи сәһифәдәки мәтнә дахил едилә биләрди"[1]

Һ.Дитс "икинчи сәһифәдәки мәтн" дејәндә "Мугәддимә"дәки "Дәдә Горгуд кенә сөјламыш, корәлим, ханым, нә сөјламыш: Агыз ачуб окәр олсам, устүмиздә тапры корклп![2]" - сөзләри илә кәлән һиссәни нәзәрдә тутур вә буну абидәнин әсл башлангычы олдугуну зәнн едирди.

Үчүнчү, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун умуми мәтни илә таныш-лыгдан сонра Һ.Дитс белә гәнаәтә кәлир ки, "Бу һекајәләрин һамысында ајры - ајры огуз ханларынын гәһрәманлыгларындан, онларын башына кәлән һадисәләрдән вә јахуд алы чәкилмәјән јунанларла Гара дәнизин саһилләриндә вә Асија дүзәнликлә-риндә апардыглары муһарибәләрдән данышылыр ки, бурадан да умумијјәтлә огуз тарихинә аид һеч бир гәнаәтә кәлмәк олмур. Бу һекајәләр јадданларда сахланылан вә мүәјјән һадисәләрлә бәзәдилән, бә'зән дә тамамилә јенидән јарадылан хүсуси аилә хатиратларындан ибарәтдир."[3]

Дордүнчү, "Китаби - Дәдә Горгуд"ла мәшгул олан әксәр тәдгигатчылар кими Һ.Дитси дә Дәдә Горгудун шәхсијјәти, кимлији душүндүрмүшдүр. О, јазыр: "Китаби - Дәдә Горгуд"да Дәдә Горгудун јашадыгы вахты, онун шәхсијјәтини мүәјјән етмәјә имкан јарадан һеч бир дәлил јохдур. Илк бахышда елә корүнүр ки, бу һекајәтләри данышан Дәдә Горгуддур. Лакин "О, өз адындан һеч нә данышмыр. Бә'зән ајры - ајры һалларда мәсләһәт вермәк үчүн, ән чоху исә һадисәләрин сонунда огузлара хејир - дуа вермәк үчүн корүнүр ки, бунлара да Огузнамә дејилир."[4]

Бу фикринә әсасланараг Һ.Дитс Дәдә Горгуду 3-чү шәхс кими гәләмә верир вә абидәдә тез-тез тәкрар олунан "огуз" сөзүнүн гәсдән, "Китаби - Дәдә Горгуд"а "гәдим ад вермәк"

---

[1] Јенә орада, сәһ. 401

[2] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ. 32.

[3] H.F.Von Diez. Denkwürdiqkeiten..., II Teil, 1811, S.402

[4] Јенә орада, сәһ.403

мәгсәдинә хидмәт етдијини сөјләјир. О јазыр: "... китаб кечмиш саһиби тәрфиндән биринчи сәһифәнин титул вәрәгиндә она көрә Дәдә Горгуд китабы адланмышдыр ки, Дәдә Горгуд өз хејир - дуалары илә тез-тез көрүнүр. Чүнки мән белә һаллара раст кәлмишәм вә сүбут етмишәм ки, шәргилиләр өз әдәби мә'луматларында, демәк олар ки, һеч вахт дәгиг олмурлар. Бүтүн бунлардан сонра артыг күман етмәк олар ки, китаб ("Китаби - Дәдә Горгуд" - Ф.Ә.) намә'лум үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән топланмышдыр"[1]

һ.Дитсин дедикләринә мүнасибәтимизи биринчи мүлаһизәдән башлајаг. Билдијимиз кими "Китаби - Дәдә Горгуд"ун јаранма вә јазыја алынма тарихиндән, шүбһәсиз, Дитсдән сонра аз данышылмајыб. Вә фактларла, дәлилләрлә сүбут олунуб ки, бојларын јаранма, шифаһи шәкилдә сөјләнмә тарихи, әксәр бојларда чәрәјан едән һадисәләрин заман һүдуду ән азы алтынчы јүзилликлә баглыдыр. Абидәнин јазыја алынма тарихинә кәлдикдә исә бу һагда мүбаһисәли фикирләр аз олмајыб. Амма әввәлдә дедијимиз кими Азәрбајчан алими Шамил Чәмшидовун бир кәшфи бүтүн бу мүбаһисәләрә сон гојмушдур. О, илк дәфә абидәнин сон сәһифәсиндәки "гәт" (гуртарды) сөзүнү бурадакы алт-алта һәкк олунмуш үч үчбучага аид етмиш вә бу үчбучагларын сај, рәгәм олдугуну, башга әлјазмалардакы бу чүр сај, рәгәмләрлә тутушдурмагла сүбута јетирмишдир. Ш.Чәмшидов бу үчбучагларын, јә'ни рәгәмләрин һичри "444", "466" билдирдијини сөјләмиш вә даһа чох икинчијә инандыгы үчүн "Китаби - Дәдә Горгуд"ун милади 1052-чи илдә јазыја кочүрүлдүјү һөкмүнү вермишдир.[2]

Әлбәттә, биз бурада һ.Дитси "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "јаранмасы", јахуд "јазыја алынмасы" тарихини дәгиг мүәјјәнләшдирә билмәмәсиндә күнаһландыра билмәрик. Көрүндүјү кими абидәнин јазыја алынмасы тарихини өјрәнмәјә чалышанлар анчаг сон заманлар мүәјјән нәтичәјә кәлибләр. Галды, абидәнин јаранма заманы мәсәләси, һ.Дитс фолклоршүнас јох, әлјазма

---

[1] Јенә орада, сәһ. 402

[2] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун Дрезден әлјазмасындакы бир вәфат тарихи һаггында", Азәрб. ЕА-нын хәбәрләри, ичтимаи елмләри сер. 1965. №6, сәһ. 76-81. Јенә онун "Текстологические исследование" "Китаби Деде Коркут", Автореф. дисс. докт. филол. н. Бакы, 1965. сәһ.45.

мәтнләри илә мәшғул олан шәргшүнас иди. Одур ки, ону "јаранма" вә "јазыја алынма" мәсәләсиндә паралел бахышына көрә чох да гынамаг олмаз. Амма һәгигәт будур ки, бу ики мәсәләни, јә'ни фолклор нүмунәсинин јаранмасы илә, јазыја алынмасыны һеч вахт ејниләшдирмәк олмаз. Бу мәсәлә илә бағлы Б.Абдулланын мүлаһизәләри бизим фикирләримизлә ујғун кәлир. "Бәлли олдуғу үзрә, үмумијјәтлә, епосун да, там формалашма гатына учалан һәр бир фолклор өрнәјинин дә, әсасән, ики тарихи вардыр. Биринчиси онун јаранмасы, јајылмасы, чилалана - чилалана әрсәјә кәлмәси, икинчи исә јазыја көчүрүлмәси. Дејәк ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да бу һәр ики тарихи заманын ағушунда, онларын говушуғунда нәрвәрини танымышдыр. Һәм дә е'тираф етмәлијик ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун икинчи заманы, јә'ни јазыја алынма вахты исламын чошғун идеоложи сәчијјә алдығы чағларыдыр. Епосдакы бојларын, ајры сөзлә "Огузнамә"ләрин биринчи тарихи заманы гошулуб - дүзүлдүјү, јајылма вахты исә чох әскидир вә бу һагда гәт'и сөз сөјләмәк олдугча мүшкүл мәсәләдир. Һәтта ислам дининин түрк елләрини бүтөвлүкдә әһатә етмәмәси сарыдан бәјанат вермәк дә мүмкүндүр."[1]

Тәдгигат тарихиндә биринчи олараг Һ.Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "Мүгәддимәси"ни "үчүнчү бир әлин" иши сајыб. Һәм дә бу "Мүгәддимә"нин, әввәлдә көстәрдијимиз кими, Һ.Дитсдән сонра "Китаби - Дәдә Горгуд"ла мәшғул олан бүтүн нүфузлу алимләр дә абидәјә әлавә олунмасыны билдирмиш, һәтта ону он биринчи јүзиллијә аид етмишләр. Һәм дә бу алимләр Һ.Дитсдән фәргли олараг, даһа дүзкүн јол тутмуш вә абидәнин биринчи бојуна гәдәр олан һиссәни "мүгәддимә" һесаб етмишләр. Бурадан да бә'зи суаллар доғур. Әкәр "мүгәддимә" дејилдији кими сонракы әсрләрдә абидәјә әлавә олунубса, онда "мүгәддимә" илә абидәнин бојлары арасындакы сәһифәләнмә дә фәргли олмалы иди. Һалбуки "мүгәддимә" бојларла ујғун, ардычыл сәһифәләниб. Јахуд, абидә "мүгәддимә" дә дахил олмагла XV јүзилликдә јазыја алыныбса, бәс онда Ш.Җәмшидовун мүәјјән етдији "1052-чи ил" рәгәми нечә олсун? Һәркаһ биз бу тарихи гәбул етсәк белә мә'лум олур ки, 1052-чи илдә дә бу

---

[1] Б.Абдулла. "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Бакы, Озан, 1977, сәһ.4

абидә өзүндән әввәл мовчуд олан әлјазмасындан көчүрүлүб. Һәтта бу да ола биләр ки, сонралар, лап елә XV јүзилликдә абидә јенидән јазыја көчүрүлмүш, катиб "1052" рәгәмини ифадә едән үчбучагларын мә'насыны баша дүшмәдији үчүн онлары ејнилә "јени әлјазма"ја салмышдыр. Бәс елә исә онда бундан әввәлки әлјазма, јахуд әлјазмаларын тарихи нечә олуб?

Көрүндүјү кими, белә суаллар "Китаби - Дәдә Горгуд"ла бағлы һәлә чох мәтләбләр үзәриндә дәриндән дүшүнмәк зәрурәтини јарадыр.

Һ.Дитсин дедикләринә әсасән сыраладығымыз үчүнчү гејддән мә'лум олур ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан һадисәләр "хүсуси аилә хатиратларындан ибарәтдир" вә бурада дөјүш - вуруш Гара Дәнизин саһилләриндә вә Асија дүзәнликләриндә адлары чәкилмәјән јунанларла апарылыр.

Әввәла, бөјүк бир епоханын, кениш мә'нада, бәдии - тарихи хроникасы олан "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "аилә хатираты" кими тәгдим едилмәси гәбул олунмаздыр. Икинчи, "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы огузларын јалныз вә јалныз јунанларла мүһарибә апармасы фикри дә аглабатан дејил. Бу мәсәлә илә әлагәдар Фарух Сүмәр билдирир: "... Огузларын дастанларда ("Китаби - Дәдә Горгуд" бојларында - Ф.Ә.) кафир кими тәсвир едилән дүшмәнләри, онларын тарихи дүшмәнләри олан гыпчаглардан башга һеч ким дејилдир... Гыпчагларын огузлардан чох сонра анчаг XII әсрин икинчи јарысындан е'тибарән ислам динини гәбул етмәјә башламаларыны билирик"[1]

Б.Абдулла исә бу фикирдәдир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да "тәгдим олунан огузларын јашадыглары әразидә елә огузлар јашајырлар. Бу јурдларда өзкә гәбилә, тајфа, сонракы кәсимләрдә формалашан халг, милләт јохдур. Садәчә олараг бунлар мүсәлман динини гәбул едән вә етмәјән огузлардыр. Елә дөјүш - вуруш да, әсасән, бунларын арасында кедир."[2]

Бу барәдә танынмыш горгудшүнас Ш.Чәмшидовун дедикләри даһа чох һәгигәтә ујгундур. О, јазыр: ("Китаби - Дәдә Горгуд" нәзәрдә тутулур - Ф.Ә.) Огуз гәһрәманларынын үзләндији вә басгынларына мә'руз галдыглары әсас үч гуввә вардыр:

---

[1] Ф.Сүмәр. Огузлар. Бакы, 1992, сәһ.35

[2] Б.Абдулла. "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Бакы 1977, сәһ. 6

Биринчиси, сәрһәд харичиндәки Доггуз-түмән адланан ермәни - күрчү кафирләридир. Икинчиси, јенә харичдә хејли узагда јерләшән Анадолудакы Бајбурд (Дијарбәкр), Трабзон вә Дүзмурд галаларынын тәкурларыдыр. Үчүнчү дүшмән гүввәләр исә Огуз дөвләт һүдудлары ичәрисиндә олан мәликләрдир. (Шуклу Мәлик, Сүни Сандал мәлки, Гарахан вә с.)[1]

Дәдә Горгуд бојларынын танынмыш тәдгигатчысы алман шәргшүнасы Валтер Рубенин бу барәдә фикирләри дә мараглыдыр. О, јазыр: "... Бурада сөһбәт гисасдан вә догмалара (гоһумлара) көмәкдән кедир. Огул өз атасы угрунда вурушур. (I, VII, IX, XI), Ата оглу үчүн вурушур (II, IV), гардаш гардаш үчүн (X, VIII), гадын әри үчүн (V,VI), һөкмдар өз мүшајәтчиләри үчүн (XII). Көмәјә еһтијачы оланлар ән чох дүшмәнләр тәрәфиндән, јә'ни ермәни христианлары тәрәфиндән тутуланлардыр."[2]

Бу саһәдә фикирләр мухтәлиф олдугу үчүн мубаһисәли көрүнән мәгамларын олмасы шәксиздир. Амма бизи марагландыран мәсәлә Дитсин јанлыш фикринә дүзәлишин верилмәсидир. Елә биз дә бу фикирдәјик ки, бу вурушларын әксәријјәти ермәни вә күрчү кафирләринә гаршы кедир. Бу барәдә Ш.Чәмшидовун вә Валтер Рубенин фикирләри даһа инандырычыдыр.

Нәһајәт, Һ.Дитс Дәдә Горгудун кимлијиндән сөз ачараг, ону, әввәлдә гејд етдијимиз кими, "3-чү шәхс" адландырыр вә дејир ки, куја о, јалныз бојларын сонунда "хејир - дуа" вермәк үчүн кәлиб чыхыр. Һәм дә Дитсә корә, абидәнин "кечмиш саһиби" әлјазмасыны тарихән гәдим көстәрмәк үчүн гәсдән Дәдә Горгудун адыны онун титул сәһифәсинә јазыбдыр.

Әввәла, Дәдә Горгудун јалныз бојларын сонунда хејир - дуа вермәк үчүн кәлмәси фикри илә разылашмаг мүмкүн дејил. Чүнки Дәдә Горгудун бојларда фәал иштиракыны сүбут едән фактлар чохдур. Фикримизин тәсдиги үчүн онлардан бә'зиләрини нүмунә кәтирәк: "Мугәддимә"дә дејилир: "Горгуд ата Огуз гөвминин мүшкилини һәлл едәрди. Һәр нә иш олса, Горгуд атаја данышынча ишләмәзләрди. Һәр нә ки, бујурса, гәбул едәрләрди; сөзин тутыб тәмам едәрләрди".[3]

---

[1] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы 1995, сәһ. 5

[2] W. Ruben. "Ozean de Marchenstrome" I Teil, 1944, S. 193-194

[3] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы 1988, сәһ. 31.

Икинчи бојда Бәјбуранын оғлуна Бамсы Бејрәк ады верән Дәдә Горгуд, ејни заманда, бир ел агсаггалы кими онун үчүн гыз алмаға, елчилијә дә кедир вә бурада онун һәтта сеһр саһиби олмасы да мә'лум олур.[1] Газлыг Гоча оғлу Јејнәк атасыны кафир әлиндән гуртармаға јоллананда јухуда "Аг саггаллу Дәдә Горгутдан өкүд алыр.[2] Арузун "ат басубан ган сүмүрән" оғлуна Дәдә Горгуд нәсиһәт верир: "Оғланым, сән инсансан, һејванла мусаһиб олмағыл! Кәл јахшы ат бин, јахшы јикитләр илә еш јорт!" - деди. Улу гардашын ады Гыјан Селчикдир, сәнин адын Басат олсун!"

Огузла гәним олан Тәпәкөзлә кәсим кәсир. Бу барәдә дастанда охујуруг: "Огуз Тәпәкөз әлиндә тәмам зәбун олды. Вардылар, Дәдә Горгуты чағырдылар. Анунла танышдылар: "Кәлин, кәсим кәсәлүм!" - дедиләр.

Дәдәм Горгуды Тәпәкөзә көндәрдиләр. Кәлди, салам верди. Ајдыр: "Оғул, Тәпәкөз, Огуз әлиндә зәбун олды, буналды. Ајағын топрағына мәни салдылар. Сана кәсим верәлим, деирләр.[3]" - деди. Огуз икидләри сәфәр заманы Дәдә Горгуд сазыны өзләри илә апарырлар вә с.

Мә'лумдур ки, һәр бир фолклор нүмунәси илкин олараг мүәјјән шәхс тәрәфиндән сөјләнилир. Сонралар һәмин нүмунә чохларынын истифадәсинә кечир вә тәкмилләнә - тәкмилләнә, чилалана - чилалана формалашыр, камил сәнәт әсәринә чеврилир. Бу һалда онун јарадычысы ја унудулур, ја да һеч јада дүшмүр. Амма бу хүсусијјәти ејнилә епос - дастанлара шамил етмәк мүмкүн дејил. Чүнки епос - дастан, озан - ашыг јарадычылығынын мәһсулудур. Бу нүмунәләрдә чох вахт онлары јарадыанлар өз адларыны да әбәдиләшдирирләр. Лакин бу, о демәк дејил ки, һәмин нүмунәләр нечә јараныбса, елә о шәкилдә дә галыр. Онлар да дәјишилир, тәкмилләшир. Һәтта онларын јени - јени вариантлары да јараныр. Һеч узаға кетмәјәк. "Гурбани", "Аббас - Күлкәз" дастанларынын нечә - нечә вариантлары вардыр вә бунларын бә'зиләри ајры - ајрылыгда чап олунублар. Елә "Китаби - Дәдә Горгуд"а да биз бу мөвгејдән јанашмағы вачиб һесаб едирик. Абидәдәки бојларын, еһтимала

---

[1] Јенә орада, сәһ. 54-56

[2] Јенә орада, сәһ. 95.

[3] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ. 99

корә бунлар һәлә там топланмајыб, әксәријјәтини илкин олараг Дәдә Горгуд өзү гошуб сөјләмишдир. Бу бојлары мәчлисләрдә заман - заман охујан сонракы озанлар, сөзсүз, онлара әлавәләр етмиш, үстләриндә дәјишикликләр апармышлар. Һ.Дитсин дедији "3-чү шәхс"и дә биз бу мә'нада баша дүшүрүк.

Һ.Дитс бу үмуми гејдләрдән сонра тәдгигатынын әсасыны билаваситә "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы VIII боја - "Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој"дакы Тәпәкөзлә Һомерин "Одиссеја"сындакы јунан сиклопу - Полифем үзәринә јөнәлдир. О, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун әлјазмасыны охудугдан сонра онун "Одиссеја" дастаны илә охшар чәһәтләрини дујмуш вә бу охшарлыгын һәддиндән чох олдугуну нәзәрә алараг белә гәнаәтә кәлмишдир ки, бу дастанын бири о бирисиндән фајдаланмышдыр. Мүәллиф фикрини сүбут етмәк үчүн һәр ики дастанда олан охшар чәһәтләри мүгајисә етмиш вә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун бүтөвлүјүнә, ардычыл вә даһа әтрафлы јазылдыгына әсасланараг "Одиссеја" дастанына онун тә'сирини көстәрмишдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу мүгајисәјә өз мүнасибәтини билдирән проф. Ә.Султанлы мүәјјән јанлышлыга јол вермишдир. О, јазыр: "... Бусат Тәпәкөзүн көзүнү мәчбуријјәт гаршысында чыхарыр, чүнки о, бундан башга өлүм ногтәси көрмүр. Һ.Дитс јанлыш олараг иддиа едир ки, Бусатын бу һәрәкәти бојда әсасландырылмамышдыр. Бу фикир дүз дејил."[1]

Әслиндә Дитсин апардыгы мүгајисәләрә нәзәр јетирдикдә мә'лум олур ки, о, һәр ики дастанда олан охшар чәһәтләри он бәнд үзрә тәһлил етмишдир. Һәмин мүгајисәнин једдинчи бәндиндә исә јазыр: "Тәпәкөз анчаг көзүндән јаралана билдији үчүн Басат ордан башламалы иди ки, сиклопун гылынчыны әлә кечирсин вә өз һәјатыны хилас едә билсин."[2] Һәмчинин Дитс бу епизодун Һомерә нисбәтән огуз, мүәллифиндә даһа јахшы әсасландырылдыгыны гејд едир.

Бурада елми һәгигәт наминә ону да гејд етмәји лазым билирик ки, проф. Ә.Султанлы "Дәдә Горгуд" дастанларынын тәдгиг тарихиндән данышаркән дә мүәјјән јанлышлыга јол вермишдир. О, јазыр: "Гәдим Азәрбајчан әдәбијјатында халг дастанларынын бәдии чәһәтдән ән мүкәммәл нүмунәси "Дәдә

---

[1] Ә.Султанлы, Мәгаләләр, Бакы 1971, сәһ.67.
[2] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten ... 1815, S.414

Горгуд"дур. Узун заман китабханалар күнчүндә галан бу әсәр рус шәргшүнасы академик Бартолдун тәшәббүсү вә елми тәдгигаты нәтичәсиндә үзә чыхмыш вә бизә мә'лум олмушдур. Академик Бартолдун вә онун јахын тәләбәләринин тәдгигаты дастанын өјрәнилмә тарихиндә илк мәрһәләдир."[1]

Биз танынмыш алимин јанлыш мә'луматына чох тәәссүфләнирик. Чүнки, "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын үзә чыхмасы вә онун елми тәдгиг тарихи академик Бартолддан чох-чох әввәл алман алими Һ. Фон Дитсин ады илә баглыдыр.

Јухарыда дедијимиз кими Дитс һәр ики дастанда олан охшар сүжетләрин мугајисәли тәһлилинә башламамышдан әввәл мүәјјән елми мулаһизәләр сөјләјир вә бә'зи һалларда һәтта өзүнүн әввәл дедикләрини дә тәкзиб едир. О јазыр: "... бурада ("Китаби - Дәдә Горгуд" - Ф.Ә.) Басатын Тәпәкөзү нечә өлдүрмәси бәјан едилир. Тәпәкөз күчлү бәдәни, алнында тәк көзү олан нәһәнк инсан кими тәгдим олунур. Көзүнә көрә дә о белә адланыр. Һәрфи тәрчүмәси *алнында* (курсив бизимдир - Ф.Ә.) көзү олан вә јахуд Тәпәкөз демәкдир. О, Јунанларда сиклоп адланан һәмин мәхлугдур вә һәр шејдә она охшајыр. Башга сиклопларa нисбәтән онун һаггында, хүсусән Һомерин тәсвир етдији сиклопдан даһа чох мә'лумат кәлиб чыхмышдыр. Анчаг тезликлә мә'лум олачагдыр ки, огуз сиклопу јунанларынкындан дејил, әксинә бу огузларынкындан көтүрүлмүшдүр. Әкәр јунанларынкы тарихән даһа гәдимә апарылырса, огузларынкы да чох јени ола билмәз, Дәдә Горгудун онун муасири олмасы исә (Тәпәкөзүн муасири - Ф.Ә.) ујдурмаја охшајыр."[2] Бу мулаһизәләрдән сонра тәдгигатчы јенә Дәдә Горгудун шәхсијјәтинә гајыдараг әввәлдә дедикләринин тәсдигинә чалышыр. Дүздүр, бурада Һ.Дитс Дәдә Горгуд адлы бир кишинин узун мүддәт јашамасыны, огузларын мәсләһәтчиси олмасыны, онун гәдим мә'луматлары билиб өз муасирләринә данышмасыны е'тираф едир. Бунунла белә о, "... мүмкүн дејил ки, Дәдә Горгуд өзү һадисәләрин чанлы шаһиди олсун вә јахуд ондан ики мин ил әввәл олан шәхсләрин муасири олсун. Мән өзлүјүмдә әминәм ки, бу китабда ("Китаби - Дәдә Горгуд"-да Ф.Ә.) шифаһи вә јазылы мә'луматлар үчүнчү шәхс тәрәфин-

[1] Ә.Султанлы, Мәгаләләр, Бакы 1971, сәһ. 11.

[2] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., 1815, S 403

дән јазылмыш вә Дәдә Горгуда еһтирам хатиринә, јахуд һәвәсдән онларла јашамадыгы гәдим огузлар ичәрисиндән кәнч огузлара мәсләһәт кими тәгдим олунур.[1]" - демәји дә унутмур ки, биз дә әввәлдә буна мүнасибәтимизи билдирмишик.

Анчаг ону да гејд етмәк лазымдыр ки, абидәни даһа дәриндән охудугча Һ.Дитс өзү дә әввәлки сөзләринә шүбһә илә јанашмага башлајыр вә дејир: "Мән ән азы сүбут едә биләрәм ки, гыса мүгәддимә чыхылмагла о, ("Китаби - Дәдә Горгуд" - Ф.Ә.) Османлы сүлаләсинин јаранмасындан узага кедиб чыхыр."[2] Әлбәттә, Һ.Дитс бу фикрә дә елә - белә, бирдән - бирә кәлиб чыхмамышдыр. О, бу мәсәлә илә баглы бир чох мәнбәләри көздән кечирдикдән, дил фактлары үзәриндә узун - узады мүшаһидәләр, мүгајисәләр апардыгдан сонра белә гәнаәтә кәлмишдир. Һ.Дитс билдирир ки, онун дедикләри јалныз османлылардан даһа гәдим олан татар - түрк дилләринин ејнилији илә сүбута јетмир. Бу даһа чох Огуз дилинин агыллы - башлы изаһы илә сүбута јетә биләр.

Бурада Дитс огузлары түркләрдән вә татарлардан топланмыш бир халг сајыр вә Огузун өлүмүндән сонра бу халглар арасында әмәлә кәлән дәјишикликләрин онларын дилләринә тә'сириндән вә јени - јени диалектләрин јаранмасындан да сөз ачыр. Нәһајәт о билдирир ки, "Түрк дили Османлылар тәрәфиндән сахланылдыгы бир вахтда огуз дили өз - өзлүјүндә итмәли иди".[3] Мәсәләни бу шәкилдә изаһ етдикдән сонра Һ.Дитс белә нәтичәјә кәлир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" огуз дилиндә олуб I Османдан чох - чох әввәл мөвчуд имиш.[4]

Бу дејиләнләрдән сонра Дитс јенә сиклопслардан данышыр вә јунанларда бунларын үч новүндән данышылдыгыны билдирир... Һ. Фон Дитсин дедијинә көрә, јунанлардакы бу сиклопслар "өз адларыны дәјирми көздән алмышлар", чүнки онларын алынларында јеканә бөјүк вә кирдә көзү олур. Онлар Полифем кими ики јүз фунт узунлугундадыр вә дор агачы бөјүклүјүндә дәјәнәји әлиндә апаран нәһәнкләр кими тәсвир олунурлар. Онлар вәһши вә утанмаз адамлар кими кәзиб доланырлар. Онлар нә гануна,

---

[1] Јенә орада
[2] Јенә орада, сәһ. 405.
[3] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten..., 1815, S. 405 - 406
[4] Јенә орада, сәһ. 407

нә адәтә, нә дә динә һөрмәт едирләр. Бу тәхминән бүтүн сиклопларын охшар чәһәтләридир."[1]

Һ. фон Дитс хәбәр верир ки, јунанларда биринчи новә аид олан сиклоплар Арғес, Бронтес вә Стеропес адланырлар. Бунлары Коелус өз гадыны Ерде - Јер илә бирликдә тәрбијә етмишдир. Дејиләнә көрә онлар Аллаһ олмамышлар, анчаг Аллаһ кими һөрмәтли олмушлар. Лакин бәд әмәлләринә көрә аталары Коелус онларын әл - голуну бағлајыб Тортаруса атыр. Анчаг Јупитер онлары азад едиб вә өзләринә дә фыртына шејтаныны дојмәји тапшырыр. [2] вә с.

Һ.Ф.Дитс бу новә дахил олан сиклоплары сырф мифоложи сиклоплар адландырыр вә дејир ки, бу сиклопларла бизим бурада ишимиз јохдур.

Икинчи нов сиклоплар нәһәнк тикинтиләр тикән ишчи сиклоплардыр. вә с.

Үчүнчү новә аид олан сиклоплар исә огузларынкы илә мугајисә олунан Һомерин Полифемидир.[3] Вә бундан сонра Дитс мәһз елә бу сиклопла, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој"дакы Тәпәкөз арасында мүгајисәләр апарыр вә онларын охшар - фәргли чәһәтләрини ашкар етмәјә чалышыр. Бу мүгајисәдә Дитсин әсас мәгсәди одур ки, Огуз Тәпәкөзү илә Һомерин Полифеми арасында олан һәддән артыг охшарлығы тәһлил етсин вә әдаләтлә бунларын һансынын көчүрмә, һансынын исә халг јарадычылығынын мәһсулу олдуғуну мүәјјәнләшдирсин. Биз дә онун бу мүгајисәси үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмаг истәјирик. Одур ки, кәлин әввәлчә "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Тәпәкөз боју илә Һомерин "Одиссеја"сындакы Полифемә һәср олунмуш "Доггузунчу нәғмә"нин мүхтәсәр мәзмуну илә таныш олаг. Чүнки бунсуз тәһлил просесиндә сөһбәтин нәдән кетдијини әтрафлы баша дүшмәк чәтин олар.

I. "БАСАТЫН ТӘПӘКӨЗҮ ӨЛДҮРДҮЈҮ БОЈ"

Огузун үстүнә јағы кәлир. Онлар кечәјкән көчүрләр. Мешәдән кечдикләри вахт бурада Арузун бир оғлу дүшүб галыр вә ону аслан көтүрүб сүдү илә бәсләјир. Бир мүддәтдән сонра Огуз ели јенидән өз јурд - јувасына гајыдыр. Күнләрин бириндә

[1] Јенә орада, сәһ. 407-408
[2] H.F.Von Diez. Denk würdiqkeiten.... I Teil. 1811. S.408
[3] H.F Von Diez. Denk würdiqkeiten.... 1815. S. 409

илхычы Арузун итмиш ушагыны көрүр. Ону тутуб кәтирилләр. Дәдә Горгуд она Басат ады верир.

Јенә бир күн Оғуз јајлаға көчәркән өндә кедән Гонур Гоча Сары чобан булаг үстә пәри гызлары көрүр. Тез јаньшчысыны үстләринә тулламыб бирини тутур вә онунла әр-арвад мүнасибәтиндә олур. Пәри гыз чобана дејир ки, бир илдән сонра мәндә олан әманәтини кәтирәчәјәм. Амма бил ки, бу һәрәкәтинлә Сән Огуз елинин башына бәла ачдын.

Дүз бир илдән сонра Пәри гыз вә'д етдији вахтда, јенә дә елә һәмин булагын үстә кәлир. Чобанын габагына мотала охшар бир шеј атыб дејир: - Будур, бујур әманәтини ал. Чобан мотала бәнзәр јығанаға бир нечә сапанд дашы вурур. Бахыр ки, вурдугча бу јығанаг шишиб бөјүјүр. Чобан горхуб гачыр. Сејрә чыхмыш Бајандыр хан вә Огуз бәјләри кәлиб бураја чыхырлар. Онлар әввәлчә јығанагы тәпикләјирләр. Јығанаг шиндикчә шишир. Гәфилдән Арузун маһмызы она дәјинчә јығанаг јыртылыр вә ичиндән ковдәси адам, тәпәсиндә тәк көзү олан бир ушаг чыхыр. Аруз хаһиш едир ки, сахламаг үчүн ушагы она версинләр. Бајандыр хан разылыг верир. Тәпәкөз әввәлчә сүдүнү әмдији дајәләри һәлак едир. Сонра ојнадыгы ушагларын бурун - гулагларыны јемәјә башлајыр. Аруз нәсиһәтә гулаг асмајан Тәпәкөзү евдән говур. Бу вахт онун пәри анасы кәлиб Тәпәкөзүн бармағына үзүк кечирир, "огул, сана ох батмасун, тәнүни гылыч кәсмәсүн"[1] - дејиб ону сеһрли едир.

Тәпәкөз Огуздан чыхыб бир уча дагда мәскән салыр кәлиб - кедәни тутуб јејир. Огуз икидләри Тәпәкөзә һүчум едирләр. Ох атырлар батмыр. Гылынч чалырлар бәдәнини кәсмир. Ахырда јурддан гачмага чәһд көстәрирләр. Тәпәкөз онлары јерләриндән тәрпәнмәјә гојмур. Дәдә Горгуду онун јанына шәрт кәсмәјә көндәрирләр. Тәпәкөз јемәк үчүндә күндә алтымыш адам тәләб едир. Ахырда күндә ики адам беш јүз гојунла разылашыр. Јүклү гоча илә Јапаглы гочаны да онун биш - дүшүнү һазырламаға јоллајырлар. Дорд оглу олан бирини верир, үчү галыр. үч оглу олан бирини верир, икиси галыр, ики оғлу олан бирини верир, бири галыр. Дојдум демәјән Тәпәкөз једикчә Огузда огланларын сајы түкәнир. Икинчи вә сонунчу оглуну да Тәпәкөзә көндәрмәк нов-

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ. 99.

бәти чатмыш бир гоча гары Аруз оғлу Басатын јанына кәлиб ондан көмәк истәјир. Сәфәрдә олан Басатын исә бүтүн бу ишләрдән, һәтта гардашы Гыјан Сәлчунун дә Тәпәкөз әлиндә мәһв олмасындан хәбәри јохдур. О, тә'кидләрә, е'тиразлара бахмајараг Тәпәкөзү өлдүрмәк үчүн онун олдуғу јерә - Салахана гајасына кәлир. Басатын атдығы охлар Тәпәкөзә батмыр. Тәпәкөз ону тутур вә гочалара биширилмәсини тапшырыр. Өзү исә јатыр. Басат гочалардан өјрәнир ки, Тәпәкөзүн тәпәсиндәки көзүндән гејри, башга һеч јериндә әт јохдур. Басат гочалара тапшырды ки, сүкүлүјү очаға гојуб гыздырсынлар. Сүкүлүјү гыздырдылар. Басат әлинә алыб сүкүлүјү Тәпәкөзүн көзүнә елә басыр ки, тәк көзүнү кор едир. Тәпәкөзүн нә'рәсиндән сычрајыб гојунларын олдуғу мағараја дүшүр вә гојунларын арасында кизләнир. Буну билән Тәпәкөз мағарынын ағзыны кәсиб бир - бир гојунлары чағырыр. Басат тез јекә бир гочу боғазлајыб сојур, амма башы илә гујруғуну дәри үстә сахлајыр. Вә бу дәринин ичинә кириб Тәпәкөзүн өнүнә кәлир. Тәпәкөз баша дүшүр ки, Басат дәринин ичиндәдир. Лакин Басат фәнд ишләдир. Гочун бујнузларыны Тәпәкөзүн әлинә верир, өзү исә онун ајаглары арасындан чыхыб гачыр. Бундан сонра Тәпәкөзлә Басат арасында вурушлар башлајыр. Басат Тәпәкөзүн бүтүн һијләләриндән саламат гуртарыр. Нәһајәт, Басат Тәпәкөзүн өз гылынчы илә онун башыны кәсир.[1]

2. *ҺОМЕРИН "ОДИССЕЈА"СЫНДАН "ДОГГУЗУНЧУ НӘҒМӘ"*

Бурада "Нәғмә"нин јалныз Полифемә аид һиссәсинин мәзмунуну нәзәринизә чатдырачағыг.

Итакалы Лајерт оғлу Одиссеј бир чох мачәраларла гаршылашдығдан сонра јолдашлары илә Тәпәкөзләрин јашадығлары јерә јетишир. О, јолдашларыны кәмидә сахлајыб вә өзү илә он ики нәфәр көтүрүб саһилә чыхыр. Онлар кәзә - кәзә кәлиб бир тәпәкөзүн - Полифемин мағарасына кирирләр. Бурада сәбәт - сәбәт пендирин, чохлу гузу - чәпишин олдуғуну көрүрләр. Јолдашлары бунлардан көтүрүб кери гајытмағы тәклиф едирләрсә

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ. 98-103.

дә. Одиссеј онлара гулаг асмыр. Ахшам олур. Бир дә корүрләр ки, ваһимәли бир варлыг кәлди. Әсәрдә һәмин бу ваһимәли варлыг белә таныдылыр: О, ејбәчәр бир мәхлугду, чорәк илә гидаланан инсанлара бәнзәјиши јохдур, үстү сых мешәли уча даға бәнзәјирди, дагларын ән учасына.[1] Бу нәһәнки корән Одиссеј вә јолдашлары горхудан магаранын күнчүнә гысылырлар. Тәпәкөз - Полифем гојун - кечиләрини магараја саландан сонра каһанын агзыны "дорд тәкәрли ијирми ики араба"нын апара билмәјәчәји зорба дашла гапајыр. О, магарадакы "гонаглар" ыны корүр вә онларын кимлији илә, һардан кәлиб - һараја кетмәләри илә, нә ишлә мәшгул олмалары илә марагланыр. Одиссеј бу горхунч јарадылышын суалларына чәкинә - чәкинә чаваб верир. Амма еһтијаты да әлдән вермир. Јаландан дејир ки, кәмимиз гајалара чырпылыб парчаланыб. Одиссеј сөзүнә давам едәрәк билдирир ки, Тәпәкөз вердијим чавабдан сонра үзүмә тәрс - тәрс бахды вә чәлд сычрајыб, узун, күчлү әлләрини узадараг, ики нәфәри тутду, күчүк вурур кими, вурду јерә.

Бејинләри сәпәләнди магарынын торпагына.
Парчалајыб чаны чыхмыш чәсәдләри шам етди.
Дагларын ач асланы тәк једи тамам ахырадәк.
Нә әт галды, нә ичалат, нә илиқли бир сүр - сүмүк.
Бу дәһшәти көрүнчә биз, өзүмүзү лап итирдик.[2]

Елә һәмин кечә Одиссеј өз ити гылынчыјла Тәпәкөзү өлдүрмәк истәјир. Лакин магаранын агзына гојулмуш дашы һеч чүрә јериндән галдыра билмәјәчәјини дүшүнүб фикриндән дашыныр. Сабаһ сәһәр тездән Тәпәкөз Одиссејин јолдашларындан јенә икисини парчалајыб јејир.

Сонра да гојун - кечи сүрүсүнү отармага апарыр. Амма кедәндә магаранын кирәчәјини јенә һәмин о јекә дашла баглајыр.

Одиссеј вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарыр. О, Тәпәкөзүн тичарәт кәмисинин дору бојдакы дәјәнәјиндән бир гулач кәсиб учуну јонуб низә кими итиләјир вә кизләдир. Ахшам Тәпәкөз магараја дөнүнчә, јенә онлардан икисини парчалајыб јејир. Одиссеј өзләри илә магараја кәтирдикләри түнд - гырмызы шәрабдан бир табаг долдуруб Тәпәкөзә верир. О, ичир вә Одиссеја дејир:

---

[1] Һомер. Одиссеја. Бакы, 1977, сәһ. 120
[2] Һомер. Одиссеја. Бакы. Азәрнәшр., 1977, сәһ. 122

Бу шәрабдан бир дә кәтир, адыны да сөјлә ки, мән
Көрүм кимсән, гонагымы әрмағанла севиндирим[1]

Одиссеј үч кәрә табағы шәрабла долдуруб Тәпәкөзә ичирир. Сонра да шәрабын тә'сириндән башы думанланан Тәпәкөзүн гылығына кирмәјә башлајыр. Һијлә ишләдиб өз адынын Одиссеј јох, "Һеч ким" олдуғуну сөјләјир вә һәм дә Тәпәкөздән вә'д етдији "әрмаған"ын нә олачағыны сорушур. Тәпәкөз дејир:

Һеч ким! Сәни достларындан сонра, јә'ни лап ахырда
Јејәчәјәм, мәним сәнә һәдијјәм дә бу олачаг

Шәрабдан сәрхошланмыш Тәпәкөзү јуху тутур. Одиссеј еркәндән һазырланмыш пајанын ити учуну одда гызардыб онун тәк көзүнә басыр вә Тәпәкөз кор олур. Көзүнү итирмиш Тәпәкөз һарај - һәшир гопарыр. Нә'рә чәкиб әтрафындакы тәпәкөзләри көмәјә чағырыр. Тәпәкөзләр бир ан ичиндә токулушуб кәлир вә Полифемдән онун үстүнә кимин басгын етдијини сорушурлар. Полифем чаваб верир. "Һеч ким!" Буну ешидән тәпәкөзләр дағылышыб кедирләр. Инди һеч кимин - Одиссејин гаршысында мағарадан нечә чыхмаг проблеминин һәлли дурур. О, Полифемин тәнәкләрдән сојуб дүзәлтдији оркәнләрдән көтүрүб гојунлары үчбир - үчбир бағлајыр вә јолдашларыны да бир - бир ортадакы гојунун гарны алтына сарыјыр. Өзү исә ән чох јунлу олан бир гојуну тутуб ондан асылыр. Полифем буну баша дүшмүр. Мағаранын ағзындакы дашы көтүрүб гојунларыны бајыра бурахыр. Һејванларын гарынлары алтында кизләнмиш Одиссеј вә јолдашлары бу јолла Полифемин әлиндән хилас олур вә онун сүрүсүнү дә говуб кәмиләри дурдуғу јерә кәтирирләр. Кәмијә миндикдән сонра Одиссеј Полифеми сәсләјиб әлә салыр, ришхәндлә она дејир ки, әкәр сәни кор едәнин кимлијини сорушсалар бунун итакалы Лајерт оғлу Одиссеј олдуғуну билдирәрсән. Һәгигәтән јалныз инди, јә'ни ону кор едәнин "һеч ким" јох, Одиссеј олдуғуну биләндә Полифем нә'рә чәкир:

Аһ фәләкәт! Чох гәдимдән ешитдијим керчәк олду!
Адамларын арасында јарашыглы, уча бојлу!
Јеврим оғлу Телам адлы фалабахан варды бир вахт,
Тәпәкөзләр дијарында фала бахыб гочалды о.
О лап чохдан демишди ки, бу иш мүтләг баш верәчәк:

---

[1] Јенә орада, сәһ. 124

Одиссејин əли илə көздəн мəһрум олачагам.
Мəн көзлəјиб дүшүнүрдүм: дејирдим - бəс һүндүр, көзəл
Нəһəнк гүввəт - күч саһиби о мəрд һачан кəлəчəкдир.
Лакин онун əвəзиндə бојдан гыса вə јөндəмсиз
Адамчыгаз кефлəндириб, мəни сонра кор елəди![1]

Сонра Полифем Одиссеји кери чагырыб она һəдијјəлəр вермəк истəдијини билдирир. Онларын гајытмадыгыны билəн Полифем јекə гаја парчаларыны архаларынча туллајыр. Аз галыр ки, Одиссејкилин кəмиси парчалансын. Белəликлə, Одиссејкил Полифемин бəласындан хилас олуб кери гајыдырлар.

Һəр ики əсəрдəн нəзəрə чатдырдыгымыз бу дејилəнлəр арасындакы охшар вə фəргли чəһəтлəри Һ.Дитс он маддəдə үмумилəшдирмишдир. Биз бурада Һ.Дитсин гејдлəрини маддə - маддə нечə варса, елə дə вермəклə бəрабəр, јери кəлдикчə "PS" шəклиндə вə һəтта башга дејилмишлəрдəн дə мисал кəтирмəклə бунлара мүнасибəтимизи билдирмəјə чалышачағыг.

1.Бир оғуз чобаны (гəдимдə чобан һөрмəтли бир киши кими тəсəввүр олунурду) өз гојун сүрүсү илə пəрилəр топланмыш булагын башына кəлир. О, зорла пəрилəрдəн бири илə јатыр. Чобандан пəри алнында тəк көзү олан вə буна көрə дə Тəпəкөз дејилəн бир оглан догур.

Һомер јалныз Нептунун оглу олдугундан башга Полифемин мəншəјиндəн һеч нə демир. Бə'зилəри ону Нептун илə Нимфе Тоза вə јахуд Амфидритдəн, башгалары ону Нимфе Стилбе вə јахуд Аминоне илə Елатусдан дүнјаја кəлдијини сөјлəјирлəр. Буна бахмајараг, Елатусун оглу да əслиндə Аргонавта аиддир вə башгалары кими, кəмидə отагы олмаг үчүн инсан шəклинə дүшмəли иди.

Риччи дисс.51. сиклопу Тəпəкөз кими вермəји аллегорик үсул сајыр. Онун фикринчə, сиклоп она көрə тəккөз верилир ки, о, əтрафы јахшы көрсүн, гоншулара һүчум етсин, онлары таласын. Риччи буну да əлавə едир ки, бир чох адамларын шəһадəтинə көрə тəккөзлү адамлар олмушдур. Əкəр олмуш олса белə, онун бизə дəхли јохдур, чүнки онлар бизим бурада данышдыгымыз сиклоплар дејил.

---

[1] Һомер. Одиссеја. Бакы, 1977, сəһ. 127.

P.S. :Һ.Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Тәпәкөзү, әввәлдә дә хатырлатдығымыз кими, "алнында тәк көзү олан" - дејә тәгдим едир. Дүздүр, нағылллардакы Тәпәкөзләрин тәк көзләри чох һалларда онларын алнындадыр. "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Тәпәкөзүн дә көзү алнындадыр. Амма бурада о, "көвдәси адам, төпәсиндә бир көзү вар"[1] шәклиндә тәсвир олунуб. "Тәпә" вә "алын" ејни анлајышдыр. "Одиссеја"дакы "Тәпәкөз"үн исә конкрет олараг көзүнүн јери көстәрилмир.

"Китаби - Дәдә Горгуд"да Тәпәкөзүн ата-анасынын кимлији һаггында дәгиг мә'лумат вардыр. Полифем һаггында исә буну демәк мүмкүн олмур. Һ.Дитсин бу барәдә дедикләри илә таныш олдуг. "Китаби - Дәдә Горгуд"а хүсуси тәдгигат һәср етмиш проф. Ә.Султанлы исә јазыр ки, "Полифем "Зевсин гардашы Посејдонун Су Пәриси Амфитрити илә мүнасибәтиндән доғулмуш вә Посејдонун оғлудур"[2]

"Одиссеја"да Полифем өз кимлијини ики дәфә хатырладыр.

а) Посејдонун оғлујам мән, өз оғлујла фәхр едир О. (с.127)

б) Ешит мәни еј гарасач, јер титрәдән Посејдон, сән!

Мәнә ата олмағынла гүррәләнир исән, әкәр (сәһ. 128)

Бурада бизи бир суал да дүшүндүрүр: Әкәр Полифем, доғрудан да Посејдонун оғлудурса, бәс бурада јашајан, Полифемин нәрилтисинә төкүлүшүб кәлән, сајлары билинмәјән Тәпәкөзләр кимин төрәмәсидир?

2. Елә ки, Оғуз ханлары Пәри ананын булаг башында гојдуғу јени доғулмуш ушағы тапырлар, онлардан Аруз Гоча адлы бириси ушағы көтүрүр ки, оғлу Басатла бирликдә тәрбијә етсин. Анчаг о, елә күчлү әмир ки, дајәләр дөзә билмир олурлар. Ону башга үсулла једиздирмәли олурлар. (Тәпәкөз күндә бир газан суд ичирди - Ф.Ә.). О, бөјүјүб өзү илә ојнајан ушагларын бурнуну вә гулагларыны јемәјә башлајыр. Буна көрә ону евдән говурлар.

Бу һәјат дөврү Һомерин Полифеминдә тамамилә бурахылыр.

P.S. : Доғрудан да, "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Тәпәкөзүн саатбасаат, күнбәкүн нечә бөјүмәсинин шаһиди олдуғумуз һалда, көзүмүзү ачыб Һомерин Полифеминин адамјејән азман олдуғуну көрүрүк. Јә'ни онун ушаглығы һаггында һеч бир тәсәввүр әлдә

---

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ. 99.

[2] Ә.Султанлы. Мәгаләләр. Бакы, 1971, сәһ. 65.

елә билмирик. һалбуки, әксинә олмалы иди. Чүнки, јазылы әдәбијјатда, адәтән, габага чәкилән, даһа чох танынмыш гәһрәманын тәрчүмеји - һалы, әксәр һалларда там верилир. Дејәк ки, нағылларда раст кәлдијимиз Тәпәкөзләрин дә ушаглыг дөврләри һаггында елә бир әмәлли - башлы мә'лумат верилмир.

3. Тәпәкөз огузлар тәрәфиндән говулдугдан сонра анасы кәлиб оғлунун бармағына үзүк тахыр вә бунунла ону мәғлуболунмаз едир. Тәпәкөзә ох, гылынч батмыр. О, тәнһа галдыгдан сонра Гарадаг адланан уча дагда өзүнә мәскән салыр вә сојгунчулугла јашајыр.

Полифемин мәғлуболунмазлығындан һеч нә билмирик. Бурада Тәпәкөзлә Полифеми ејниләшдирән, һәр икисинин дағда јашамасы вә гануна табе олмајан сиклоп һәјаты кечирмәләридир.

Платон инаныр ки, сиклоплар умумдунја јашајыш туфанынын јенә дә олачағындан горхдуглары үчүн даг зирвәләрини јашајыш мәскәни сечмишләр. Јалныз сонралар онлар дүзәнликләрә вә дәниз саһилләринә енмәјә башламышлар.

Бу һеч дә белә дејил. Бу мәсәләнин тарихи сәбәби беләдир: Сиклоплар јалныз өз вәһши һәјат тәрзләрини кечирмәк үчүн кечилмәз дагларда мәскән салырлар ки, инсанларын тә'гибиндән даһа јахшы горуна билсинләр.[1]

P.S. Һ.Дитс Тәпәкөзүн Гарадагда јашамасыны билдирир. Ә.Султанлы да ејни илә бу дејиләни тәкрар едир.[2] Дүздүр, бојда Тәпәкөзүн Огуздан чыхдыгдан сонра "бир уча дага вармасы" билдирилир. Вә бизә бу да мә'лумдур ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да һәм үмуми, һәм дә Газлыг дагы, Кокчә даг, Ала даг, еләчә дә Гарадаг кими хүсуси ад дашыјан "уча даг"лар чохдур. Амма бојда Тәпәкөзүн мәһз бу дағлардан Гарадага чыхмасындан сөз кетмир. Тәпәкөзүн јашадығы јер конкрет олараг "Салахана гајасы" кими верилир.[3]

Һ.Дитсин Полифем кими Тәпәкөзү дә "гануна табе олмајан" тәк тәгдим етмәси бизә бир гәдәр мубаһисәли көрүнүр. Һомерин Полифеми доғрудан - доғруја:

Нә о салхан тутан Зевсә, нә дә башга аллаһлара

---

[1] Дитс. Ады чәкилән әсәри. II һиссә. 1815, сәһ. 412.

[2] Ә.Султанлы, Мәгаләләр, сәһ. 65

[3] "Китаби - Дәдә Горгуд" Бакы. 1988, сәһ. 101, 103

Биз тајкөзләр баш әјмирик, биз онлардан чох үстүнүк[1] дејир. Дүздүр, Тәпәкөз дә она дејиләнләрә әһәмијјәт вермәјиб, билдијини едир. Амма, Дәдә Горгуд кәлиб онунла шәрт кәсдикдән сонра о, бу шәртә әмәл едир.Демәли, Һ.Дитсин дедијиндән фәргли олараг, Тәпәкөз "мүгавиләни" позмур, "гануна табе" олур. Әлбәттә, бунунла биз Тәпәкөзү тәмизә чыхармаг нијјәтиндә дејилик. Полифемдән дә пис олан бу јарамаз, сөзсүз ки, кеч-тез бу мүгавиләни позачагды. Доғрудан да, бу бојун сонунда, Басатын ону өлдүрәчәјини билдикдә Тәпәкөзүн бәд нијјәти бәлли олур.

О дејир:

Галгубаны јеримдән турам, дердим.
Галын Огуз бәкләриндән әһдим позам, дердим.
Јенидән тоғаның гырам, дердим,
Бир кәз адам этиндән тојам дердим.[2]

Нәһајәт, Һ.Дитс Тәпәкөзүн дә "инсанларын тә'гибдән даһа јахшы горунмаг" үчүн дағa чәкилмәсини дејир. Тәпәкөзә аидликдә бу фикрин дә кокләү әсасы јохдур. Чүнки бәдәнинә пәри анасы сеһр күчү вердији үчүн Тәпәкөз һеч бир басгындан, тә'гибдән горхмур. О, Огузун Газан хан, Гара Күнә, Алп Аруз, Алп Рүстәм, Ушун Ғоча, Бәкдүз Әмән, Дәмирдонлу Мүмаг, Гыјан Сәлчик вә башга адлы-санлы кишиләрини мәғлуб, мәһв ејләјир.Огузлар Тәпәкөзә һүчум етмәк јох, онун әлиндән нечә гачыб чанларыны гуртармаг һаггында дүшүнүрләр.

4. Өзүнү дојуздурмаг үчүн Тәпәкөз инсанлары вә һејванлары огурлајыб јејирди. Огузлар једди дәфә бирләшдиләр ки, ону мәһв етсинләр, анчаг онлар һәр дәфә өзләри мәғлуб олдулар. Тәпәкөз јердән гопардығы агачла бир дәфәјә 50-60 адам өлдүрүр. Низә, ох, галхан Тәпәкөзә тә'сир етмир, һамысы онун бәдәниндә сынырды.

Полифемә беләә һүчумлар олмурду. Һеч Одиссеј дә јолдашлары илә белә тәшәббүсә чүр'әт етмир. Тринокрија адасы сакинләри исә ән чох онун досту кими тәгдим олунурлар.

P.S.Һ.Дитс, көрдүјүмүз кими, "Тәпәкөз инсанлары вә һејванлары огурлајыб јејирди"дејир.Амма бојда Тәпәкөзүн

---

[1] Һомер. Одиссеја, сәһ. 122.

[2] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988. сәһ. 103.

"огру" олмасына даир һеч бир ишарә јохдур. Бурада Тәпәкөз нә едирсә ачыг шәкилдә, горхмадан, чәкинмәдән едир.

h.Дитс огузларын једди дәфә бирләшәрәк Тәпәкөзә һүчум етмәсиндән данышыр.Бојла белә шеј јохдур. Бурада огузлар једди дәфә Тәпәкөзә һүчум јох, једди дәфә јурддан чыхыб гачмага чәһд көстәрирләр. Һәр дәфә дә Тәпәкөз онларын чәһдләринин гаршысыны алыб јерләриндә отурдур.

h.Дитс Тәпәкөзә олан һүчумлардан Полифемә олмадығыны билдирир.Амма бунун сәбәби барәдә сусур. Ахы, Одиссејкилләрәфтары нәзәрә алмасаг, Һомерин әсәриндә Полифемин елә бир гәбаһәтли ишини көрмүрүк ки,она һүчумлар едилсин.

5. Огузларын Тәпәкөзлә барышмагдан башга јолу галмыр. Әввәлчә о, күндәлик 60 адам јемәји тәләб едир. Амма сонра һәр күн ики адам, беш јүз гојунла разылашыр. Бундан башга, о, Огуздан ики хидмәтчи дә истәјир ки, јејәчәји адамлары вә гојунлары гызартсынлар.

Биз әввәлчә Полифемин ади јемәкләрдән башга бир шеј једијини билмирик. Һомерә көрә,о,өз гојун вә кечи сүрүләрини һесабына јашајыр. Хүсусән даһа чох суд, пендир јејир, арада битән тахылдан чәкдији шәрабла доланыр. Јалныз Одиссеј өз он ики јолдашы илә онун мағарасына кәлдикдән сонра, о, һәр сәһәр вә ахшам бунлардан икисини гызартмадан, елә чиј-чиј јејир.[1]

6. Огузларын Тәпәкөзлә мүгавиләси биринчи оғлуну Тәпәкөзә вермиш, гарынын икинчи вә ахырынчы оғлуна нөвбә чатана гәдәр давам едир. Гары бир мүддәт Тәпәкөзлә бир јердә бөјүмүш вә шир суду әммиш Басата шикајәт едир. Басат Тәпәкөзүн үстүнә кедәчәјини билдирир. Огуз ханларынын вә өз ата-анасынын Басаты бу мүшкүл ишдән чәкиндирмәјә чалышмалары сәмәрә вермир. Басат огузлары бу вәһшинин әлиндән хилас едәчәјинә гәрар верир. О, каман, ох, гылынчла силаһланараг Тәпәкөз јашајан гајалыга кедир. Лакин атдыгы охлар Тәпәкөзә тә'сир етмәјиб һамысы сыныр. Тәпәкөз ону тутуб өз мағарасына апарыр вә гызардылмасыны хидмәтчиләринә тапшырыр.

Одиссеј өз јолдашлары илә Тринокријаја јалныз мараг учундан кәлмишдир. Һәм дә онлар Полифемин мағарасына о,

[1] Дитс. Ады чәкилән китаб. II һиссә, 1815, сәһ.412

орада олмадыгы вахтда кирмишләр. Вә бу замана гәдәр биз Полифемин кимәсә нислик етмәси һаггында да бир шеј билмирик. Бурада Басат илә Одиссеји јалныз о ејниләшдирир ки, һәр икиси мағараја дүшәндән сонра орадан гуртармаг һаггында фикирләширләр.[1]

P.S.:Әввәлдә Һ.Дитс Тәпәкозун дә "гануна табе олмамасыны" демишди вә биз она мүнасибәтимизи билдирмишдик. Амма, кордүјүмүз кими, бурада Дитс огузларла Тәпәкөз арасындакы "мүгавилә"дән сөз ачыр вә өзү е'тираф едир ки, бу "мүгавилә"ни Тәпәкөз јох, огузлар өзләри позурлар.

Бизим фикримизчә, бурада Һ.Дитс Басат - Тәпәкөз, Одиссеј-Полифем мүнасибәтләринин изаһында да Басатын фәалијјәт даирәсини бир гәдәр мәһдуд гијмәтләндирир. Дүздүр, Одиссејин Полифем олан јерә мараг үчбатындан кәлдијини билдирир вә биз дә билирик ки, Одиссејин Полифемлә мүбаризәси фәрди сәчијјә дашыјыр. Јә'ни о, јалныз өзүнү вә јолдашларыны бу јыртычынын әлиндән нечә гуртармаг һаггында фикирләшир.

Анчаг Огуз елини Тәпәкөзүн бәласындан хилас етмәјә кедән Басатын бу ишдә һеч бир шәхси марагы јохдур. Басатын бу фәдакарлыгыны танынмыш фолклоршүнас М.Һ.Тәһмасиб беләә гијмәтләндирир: "О, өз елинин, халгынын интигамыны алмаг, Галын Огуз елләрини фәлакәтдән гуртармаг үчүн душүнчәли шәкилдә Тәпәкөзлә вуруша кедән бир гәһрәмандыр."[2]

7. Тәпәкөз Басаты тутуб гызартмаг үчүн хидмәтчиләринә верир вә јатыр. Басат хидмәтчиләрдән онун јалныз көзүндән јаралана биләчәјини өјрәнир. О, бөјүк бир бычагы (сүнкүнү) одда гызардыр вә јатмыш Тәпәкөзүн көзүнә басыр. Көзү овулуб чыхмыш Тәпәкөз елә бөјүрүр ки, дағлар јериндән гопур.

Бурада Одиссејлә Басат ујғун кәлир. О да мағараја салындыгдан сонра бир зејтун парчасыны одда јандырыр вә одлу һалда ону јатмыш Полифемин көзүнә сохур, ону овур. Сиклоп елә бөјүрүр ки, гајалар учур.

Тәпәкөздә вә Полифемдә әсл сиклоплуг ондадыр ки, һәр икисинин көзләри јандыгдан сонра агрынын күчүндән багырырлар.

---

[1] Дитс. Ады чәкилән китаб. II һиссә, 1815, сәһ. 413

[2] М.Һ.Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары. Б., 1972, сәһ. 118.

Полифемдә белә бир суал мејдана чыхыр ки, нә үчүн Одиссеј Полифеми өлдүрмәк әвәзинә онун анчаг көзүнү чыхардыр? Һомердә бу суалын чавабы беләдир: Полифемин гапысынын ағзында олан нәһәнк гајаны нә Одиссеј, нә дә јолдашлары јериндән тәрпәдә билмәздиләр, онларын һәјатда сағ галмалары үчүн бу гаја парчасы гапынын ағзындан көтүрүлмәли иди.

Тәпәкөзүн исә гапысынын ағзында белә бир гаја парчасы јох иди. Анчаг Тәпәкөзү јалныз көзүндән јараламаг мүмкүн олдуғу үчүн Басат бурадан башламалы иди ки, онун гылынчыны әлә кечирсин вә бундан сонра о мүгавимәт көстәрә билмәсин.

P.S.: Бурада бә'зи дәгигләшдирмәләрә еһтијач вардыр. Һ.Дитс Басат кими, Одиссејин дә мағараја салындығдан сонра Полифемин көзүнү овуб чыхартдығыны билдирир. Әввәла, Басат мағарада дејилди вә Тәпәкөзүн дә көзү Полифем кими мағарада чыхарылмыр. Икинчи, Одиссеји һеч кәс тутуб мағараја салмамышды. О, өз ајағы илә кәлиб бураја кирмишди вә бир аз да әлавә едиб дејәк ки, мәгсәди мағаранын саһибиндән нәсә гопартмаг иди. Ону бурада тамаһкарлығы сахламышды.

Басатын Тәпәкөзү, Одиссејин исә Полифеми кор етмәсинин сәбәби тамамилә башга - башгадыр. "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы бојун мәзмунундан билирик ки, Тәпәкөз сеһрли олдуғу үчүн бәдәнинә ох, гылынч, низә тә'сир етмир. Бунун белә олдуғуну онун хидмәтчиләри Басата билдирир. Басат өзү дә буна әмин олмаг үчүн јатмыш Тәпәкөзүн көзүнү јохлајыр вә доғрудан да анчаг көзүнүн әт олмасыны көрүр.

Басат һансы јолла олурса - олсун Тәпәкөзү өлдүрмәјә кәлиб. Одиссеј исә Полифеми өлдүрмәк нијјәтиндә дејил. Һәтта ону кор етдикдән сонра да Һ.Дитс буну Һомерин дедији илә әсасландырыр. Јә'ни Одиссеј Полифеми өлдүрсә, онда мағаранын ағзындакы дашы галдыра олмајачаг. Јахшы, онда бәс белә бир суал ортаја чыхыр. Басат Тәпәкөзү кор едиб, Одиссеј Полифеми. Бәс нә үчүн кор олдуғуна көрә әлиндән һеч бир иш кәлә билмәјәчәк Тәпәкөзү Басат өлдүрүр, амма кор Полифеми Одиссеј өлдүрмүр? Ахы Тәпәкөз Огуз овладларыны мәһв етдији кими, Полифем дә Одиссејин алты достуну елә онун көзү габағында парчалајыб јејир. Доғруданмы Одиссејин гәлбиндә достларынын интигамыны алмаг һиссләри јохдур?

h.Дитс нәдәнсә бу сајаг суалларын үстүндән сукутла кечир. Басат, әввәлдә хатырлатдыгымыз кими, Тәпәкөзү мәhв едиб Огуз елини бәладан гуртармагы гаршысына мәгсәд гојмуш, буна гәрар вермишдир. Одур ки, Саллахана гајасына онунла ачыг мејданда гәhрәманлыгла вуруша кәлир. Вә hәм дә hәлә билмир ки, Тәпәкөзү кор етдикдән сонра онун ахырына чыхмаг олар. Чүнки Тәпәкөзүн көзүндән башга бәдәнинин hеч јериндә әт јохдур ки, Басат орадан она зәрбә ендирә билсин. Демәли, Басатын hәрәкәтиндә hеч бир hијләкәрлик јохдур. Бу мә'нада Одиссеј Басатла мүгајисә олуна билмәз. О, Полифемлә нечә рәфтар едәчәји барәдә әввәлдән планлар hазырлајыр. Полифемин көзүнү кор етмәк үчүн елә онун өз дәјәнәјиндән кәсиб учуну јонур вә кизләдир. Өзүнү Одиссеј јох, "Hеч ким" олараг Полифемә таныдыр. Нәhајәт, Полифемә үч табаг долу шәраб ичириб мәст етдикдән сонра көзүнү чыхарыр. Магарадан чыхандан, јә'ни Полифемин әлиндән гуртарандан сонра да Одиссеји парчаланыб јејилмиш достлары дүшүндүрмүр ки, онларын интигамыны алмаға, Полифеми өлдүрмәјә тәшәббүс көстәрсин. Ону анчаг Полифемин гојун - кечиләрини говуб өз кәмисинә апармаг дүшүндүрүр вә белә дә едир.

8.Тәпәкөз hеч олмаса Басатын гызартмасыны әлдән вермәмәк үчүн магаранын гапысында ајагларынын бирини бир тәрәфә, о бирисини о бири тәрәфә гојуб гојунлары чагырыр ки, кәлиб кечсинләр вә hәр биринин башындан јапышыр ки, Басат гарышыгында кечә билмәсин.

Полифем дә ејни илә беләдир. О да магаранын кирәчәјиндә отуруб әлини кечиб кедән гојунларын белинә чәкир ки, Одиссеј вә достлары арада кечмәсин.[1]

P.S.: Бурада да фәргли чәhәтләр вардыр вә бунлар Дитсин диггәтиндән јајынмышдыр. Белә ки, Басат көзүнү кор етдији Тәпәкөзүн нә'рәсиндән сычрајыб гојунларын олдугу магараја дүшүр. Одиссејкил исә елә әввәлдән Полифемин магарасындадырлар. Тәпәкөз билир ки, Басат сонда кәлән гочун дәрисинин ичиндәдир. Амма Полифем Одиссеј вә достларынын гојунларын гарынлары алтында магарадан чыха биләчәкләрини hеч тәсәвву-

---

[1] Дитс. Ады чәкилән китаб. II hиссә, 1815, сәh. 414.

рунə дə кəтирмир вə һəтта магарадан сонунчу чыхан вə Одиссеји дə өз гарны алтында апаран ири, јуńлу гојунуна белə дејир:

Аh! Әзизим, бу сонсанми? Нијə бу күн магараны
Əн ахырда тəрк едирсəн? Ахы əввə чыхырдын сəн?
Мəним сəнə бахмагымы көзлəјирсəн? Гəддар инсан
Мəни мөһкəм кефлəндириб, көзүмə од вуруб төкуб.
Һеч ким адлы о һијлəкəр сағ гуртара билмəјəчəк!
Сəн мəнимтəк һəссас, әгил вə дил билəн олса идин
Гачыб һара кирдијини ачыб мəнə сөјлəјəрдин[1]

9. Басат сиклопдан гуртармаг үчүн бир гоч кəсир, башы вə гујругу үстүндə сојур, онун дəрисинин ичиндə кизлəнир. Тəпəкөзүн гаршысына кəлдикдə башы онун əлинə верир вə онун ајаглары арасындан сычрајыб магарадан чыхыр.

Одиссеј галан алты јолдашыны хилас етмəк үчүн үч гочу бир - биринə баглајыр ки, һəр бир јолдашы ортадакынын гарнынын алтында кечə билсин. Өзү үчүн дə əн күчлү гојун котүрүр ки, онун јунлу гарнындан асылсын. Онлар магарадан белə чыхырлар.

Бə`зилəри бурада тəəччүблəнə билəр ки, Одиссеј вə јолдашларыны бир гојун нечə апара билəр? Башгалары исə фикирлəширлəр ки, Сичилијада елə бөјүк гојунлар вар ки, бир ат јүкүнү дашыја билəр. Мəн буну арашдырмырам. Мəн инанырам ки, Басат даһа јахшы фəнд ишлəдиб. Бу, једди нəфəр үчүн јарамыр. Бəлкə дə елə буна корə Һомер бу үсулу сечмəјиб.

10 Тəпəкөз илə Басат арасында бир-бирини чəлб етмəк үчүн чүрбəчүр данышыглар кедир. Амма бу она кəтириб чыхарыр ки, Тəпəкөз диз чокүр вə өз гылынчы илə башыны Басата кəсдирмəли олур. Бурада Полифем илə Тəпəкөзүн мугајисəсинə јер галмыр. Чүнки Одиссеј онун əлиндəн чыхан кими гочлары өз гајыгына долдуруб арадан чыхыр. О, анчаг судан Полифемə күлүнч сөзлəр јағдырыр. О бири исə (Полифем) онун далынча гаја парчалары атыр ки, ону јени тəһлүкəјə салсын. Одиссејин бу һəрəкəти агылсызлыг кими пислəнир. Бурада Дите əлавə едир ки, Тəпəкөз дə көзү чыхандан сонра Басаты өлдүрмəк мəгсəдилə өз хəзинəсинин үстүндə олан гаја парчасыны əлинин бир зəрбəси илə учурур.[2]

---

[1] Һомер. Одиссеја. Бакы. 1977, сəh. 126.
[2] Дите. Ады чəкилəн китаб. II hиссə. 1815, сəh. 415.

P.S.: Дитсин сөзләриндән белә чыхыр ки, Тәпәкөз көнүллү олараг Басатдан хаһиш едир ки, өз гылынчы илә өз башыны кәсдирсин. Әслиндә Тәпәкөз Басаты мәһв етмәк үчүн фәнд ишләдир вә дејир ки, "О магараны көрүрсәнми?" Басат деди: "Көрүрәм!" Деди: "Орада ики гылынч вар: бири гынлы, бири гынсыз. Мәним башымы о гынсыз гылынч кәсәр. Кет, котур, мәним башымы кәс!"

Басат мағара гапысына кетди. Көрдү бир гынсыз гылынч дурмадан енир - галхыр. Басат фикирләшди: "Бунунла еһтијатлы олмалыјам!" Өз гылынчыны чыхарды, гаршысына тутду. Гылынчы ики пара олду. Кетди, бир ағач кәтирди, гылынчын габағына тутду. Ону да ики пара ејләди. Сонра јајыны әлинә алды. Охла о гылынч асылан зәнчири вурду. Гылынч јерә дүшүб көмүлдү. Өз гылынчыны гынына гојду. Һәмин гылынчын дәстәјиндән бәрк тутду. Кәлиб деди: "Ај, Тәпәкөз, нечәсән?" Тәпәкөз деди: "Ај оглан јенә олмәдинми?"[1]

P.S. Көрдүјүмүз кими бурада Дитс бир гәдәр јанлышлыға јол вермишдир. Тәпәкөз инанырды ки, Басат әлини гылынча вуран кими парча - парча олачаг. Басат исә еһтијатлы олуб Тәпәкөзүн бу кәләјиндән дә гуртара билир.

Дитсин он бәнддә вердији бу мүгајисәләрдә әсас мәгсәд одур ки, мүхтәлиф өлкәләрдә баш верән һадисәләрин бу гәдәр охшар ола билмәјәчәјини көстәрсин, вә бунун тәсадүфи һал олмадыгыны сүбут етсин.

Көрүндүјү кими тәдгигатчы чох үјгун охшарлыглар тапмыш вә онлары мүгајисә етмишдир. Нәтичәдә Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Тәпәкөзүн Һомерин "Одиссеја"сындакы Полифемдән даһа гәдим олмасы гәнаәтинә кәлир.[2] О, бу мүлаһизәләрин дүзкүнлүјүнү әсасландырмаг үчүн мәнбәләрә мүрачиәт едир. Һ.Дитс јазыр: "Тәпәкөз - Полифем әсатир вә әфсанәләринин мөвчудлуғу заманында шәрглиләр һеч вахт јунан мифолокијасы илә таныш ола билмәздиләр. Бу вахтларда онлар, һәмчинин, Һомерин әсәрләрини дә тәрчүмә едә билмәздиләр. Чүнки бу әсәрләр өз мифоложи хүсусијјәтләринә көрә шәрглиләр үчүн анлашылмаз оларды. Бундан башга, Асијалылар Һомери тәрчүмә етмәк үчүн өз дилләриндә лазыми ифадәләр дә

---

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ. 200

[2] Дитс. Көстәрилән әсәри. II һиссә, сәһ. 416-417.

тана билмәздиләр. ... Дитс давам едәрәк јазыр ки, Dio (chrystomus orat. 53) әфсанәнин һинд тәрчүмәсиндән сөһбәт ачыр. Анчаг елә бурадача өз фикри илә өзүну доланчдырыр вә әлавә едир ки, Һомерин адыны ешидән чохлу Брaһманлар бу адын һејван, битки, јахуд башга шеј мә'насында олдуғуну билмирләр... Демәли, бир һалда ки, Асијалылар тәрчүмә васитәсилә белә Һомерлә танынн дејилләр, онда онун әсәрләри, хүсусән Полифем һаггында һекајәләри дә намә'лум галарды.

Дикәр тәрәфдән исә Огуз сиклопунун һәјаты әввәлдән һәјатынын сону өлүмүнә гәдәр мукәммәл тәсвир олунмуидур ки, Һомерин Полифем һекајәси онун бир парчасы вә сурәти кими корунур. Бу да сурәтләрин ејнилијини субут етмәк үчүн вачибдир. Ачыг - ашкар корунур ки, Огуз катиби Һомерә нисбәтән мәсәләдән даһа әтрафлы хәбәрдардыр. Дүздүр, биз онун адыны дејә билмирик, анчаг мүәјјәнләшдирә биләрик ки, бу әһвалат шифаһи шәкилдә огуз халгынын арасында о гәдәр данышылмышдыр ки, јазылы шәкилдә олмаса да шифаһи шәкилдә ағыздан - ағыза кечәрәк Дәдә Горгуд заманына гәдәр кәлиб чатмышдыр. Сонралар исә бу онларын дилиндән огуз әһвалатлары күллијатына (јә'ни "Китаби - Дәдә Горгуд"а - **Ф.Ә.**) дахил олмушдур. Мән инанырам ки, Һомер Асијаја сәјаһәти заманы Тәпәкоз һекајәсини ешитмиш онун натамам чизкиләрини, адәтән тәрчүмәчинин дедијинә әсасән, өз Полифеминә вермишдир. Бәлкә дә о рәвајәти Јунаныстанда өзү ешитмишдир. Бәлкә дә огуз нәслиндән олан бир нәфәр һансы ад алтында исә Јунаныстана кәлмиш вә онун дилиндән јајылан Тәпәкоз һекајәти Һомерә гәдәр јашанларда галмышдыр. Һомер исә бу сурәти öз дөврүндә данышанлардан ешитмиш вә јазыја алмышдыр. Үмумијјәтлә буну јунанларын һесабына кечирмәк чох әдаләтсизлик оларды. Һ.Дитс һәмчинин "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын тарихини чох гәдимләрә бағлајыр вә костәрир ки, јунанларынкы көһнә замана aид едилирсә, һеч огузларын дастаныны да јени һесаб етмәк олмаз.[1]

Апардығымыз тәдгигатдан коруңур ки, мүәллиф өз мулаһизәләрини әсаслы дәлилләрлә субут етмәјә чалышыр. Биз өзүмүз дә Дитсин өз гәнаәтиндә һаглы олдугуну дәстәкләјирик.

---

[1] H.F.Von Diez. Denkwürdiqkeiten..., II Teil, 1815, S.403

Беләки, доғрудан да бу охшарлыглары тәсадүфә бағламаг олмаз. Һәр ики дастаны охудугдан сонра белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, Одиссејин Полифемин анчаг козуну чыхармасы, јолдашлары илә бәрабәр гојунларын јунлу гарны алтында кизләниб магарадан чыхмасы о гәдәр дә инандырычы көрүнмүр. Полифемин тохунулмазлығы һаггында әсәрдә һеч бир мә'лумат верилмәдији һалда Одиссеј ону нә үчүн гылынчла јараламыр. Ахы, Одиссеј Полифемин козуну гылынчла да овуб чыхарда биләрди. Бурада козәрмиш зејтун нађасыны Полифемин козунә сохмасы Басатын истифадә етдији үсулун тәкрарындан башга бир шеј дејилдир. Бурадан белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, Басатын мүбаризәси ичтимаи мә'на дашымагла јанашы објектив әсасы олан һадисәләрлә бағлыдыр. Одиссеји исә јалныз мараг бу ишә гарышдырыр. Она көрә дә Һомерин Полифеми әсәрә јамаг кимидир, мараглы һадисә олдугу үчүн башга мәнбәдән котүрүлдүјү һисс олунур.

Тәдгигатчыларын арашдырмаларындан да мә'лум олур ки, "Тәпәкөз" сурәти түркдилли халгларын фолклорунда даһа кениш јајылмышдыр. Бу барәдә Е.Д.Турсунов тәдгигатчы У.Б.Далгата әсасланараг јазыр: "Тәккөзлү " сиклопу инсанын кор етмәси сүжетинин түрк варианты тәкчә "Одиссеј"лә верилмиш әфсанәјә јахынлығы илә дејил, һәмдә чохлуғу ҹәһәтдән мараглыдыр. Белә ки, ајры-ајры Асија вә Авропа халгларында бу сурәтин 20-јә јахын варианты гејдә алынмышдыр ки, бунлардан да јарысыны Гафгаз халглары фолклорунда олан вариантлар тәшкил едир.[1]

Бүтүн бу дејиләнләр Дитсин мүлаһизәләринин әсаслы олдуғуну бир даһа сүбут едир.

Лакин Дитс өзү дә һисс едир ки, дастанын кечмишиндә олан гаранлыглары ишыгландырмаг үчүн һәлә чох ишләр корулмәлидир. О, бу барәдә јазыр: "Мән кәләҹәк тәдгигатчынын ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә *Огуз сиклопуна аид олан һиссәни* (Курсив бизимдир-Ф.Ә.) алман дилинә тәрҹүмә едирәм, бәлкә елә бир тәдгигатчы тапылды ки, о өз хошбәхтлијини бу ики сурәт арасында олан охшарлыглары тапмаг изинә дүшмәкдә корду. Кечмишин гаранлыгларыны ишыгландырмаг һеч вахт

---

[1] Е.А.Турсунов, Советская тюркология, Баку, 1976, стр.36

мә''насыз дејил. Биздән сонра бизим бу араншырмаларымыздан фајдаланан һәр бир тәдгигатчы, шүбһәсиз ки, бизә бу ишимиз үчүн тәшәккүр еләјәчәк. Чохлу әлләрдән кечән орижинал мәтн исә чох ногсанлы јазылмышдыр. Мәндә олан мәтн нечәдирсә мән ону елә дә нәшрә верирәм. Мүмкүн олан јерләрдә мә''наны дәјишдирән вә орижиналдан узаглашан фикирләри мө''тәризәдә өзүм баша дүшдүјүм кими изаһ етмишәм.''[1]

Биз Дитсин дедијинә ону әлавә етмәк истәјирик ки, мәтндә олан ногсанларын чохусу Һ.Дитсин мәтни дүзкүн охуја билмәмәси илә дә бағлыдыр. Буну YIII бојун тәрчүмә сәнәткарлығындан данышанда даһа конкрет фактларла гејд едәчәјик.

Нәһајәт ону демәк истәјирик ки, Дитсин араншырмаларыны дәриндән тәһлил етдикдән сонра ашағыдакы нәтичәләрә кәлирик:

1. Һ.Дитс ''Китаби - Дәдә Горгуд'' дастанларынын илк тәдгигатчысыдыр.

2. "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын өјрәнилмәси илә мәшғул олан бүтүн тәдгигатчылар белә бир мә`луматы тәкрарлајырлар ки, Һ.Дитс бу епосун сурәтини көчүрмүш вә онун бир бојуну (VIII- боју - Ф.Ә.) алман дилинә тәрчүмә етмишдир.

Лакин биз "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилиндә тәдгиги илә әлагәдар Алманијада бир чох 'китабханаларда, о чүмләдән Дитс фондунда ишләјәркән орижинал гајнаглардан марағлы мә`луматлар әлдә етдик. Һ.Дитсин тәдгигатындан мә'лум олду ки, онун өзүндә ајрыча бир әлјазмасы олмушдур.

3. Һ.Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"а аид һикмәтли сөзләрин әлјазмасы илә һәлә 1811-чи илдә мәшғул олмуш, Дәдә Горгудла бағлы аталар сөзләрини араншырмыш вә самбаллы бир тәдгигат ишин јазмышдыр. Лакин илк дәфә Дәдә Горгуд адыны дүзкүн баша дүшмәдији үчүн бә'зи тәһрифләрә јол вермишдир. Дәдә Горгудла бағлы аталар сөзләринин бир гисми 1811-чи илдә чапдан чыхан Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften,... китабынын I һиссәсиндә верилмишдир. Анчаг сонралар, јә'ни 1815-чи илдә чапдан чыхан "Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften,..." китабынын II

---

[1] H.F Von Diez. Denk würdiqkeiten... , II Teil, S.418

һиссәсиндә Һ.Дитс I һиссәдә Дәдә Горгудун адыны дүзкүн баша дүшмәдијини вә буна көрә дә јол вердији бә'зи тәһрифләри өзү е'тираф етмишдир. Дитс - "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын әлјазмасы үзәриндә исә 1814-чү илдән ишләмәјә башламышдыр.

4. Һ.Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын әлјазмасыны охудугдан сонра илк дәфә олараг онун Һомерин "Одиссеја" әсәри илә охшар чәһәтләрини дујмуш вә бу охшарлыгын һәддиндән артыг олдугуна көрә онлары мүгајисәли тәһлил едәрәк биринин о бирисиндән фајдаландыгыны ашкара чыхармышдыр. Бу мөвгејдән чыхыш едән мүәллиф белә гәнаәтә кәлмишдир ки, "Одиссеј" дастанындакы Тәпәкөз сурәти "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанындакы ејни адлы сурәтдән истифадә әсасында јаранмышдыр. Өз мүлаһизәләриндә нә дәрәчәдә һаглы олдугуну бир даһа тәсдигләмәк үчүн Дитс "Китаби - Дәдә Горгуд"ун дилини билмәјән алман шәргшүнасларыны да бу мүзакирәјә чәлб етмәк үчүн онларын ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә дастанын VIII бојуну алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Тәдгигатчы һәмчинин дастанын јаранма тарихи илә баглы гаранлыг чәһәтләри ајдынлашдырмаг үчүн дә бөјүк әмәк сәрф етмиш вә бир сыра дәјәрли елми фикирләр сөјләмишдир.

5. Дитс һаглы олараг көстәрир ки, орижинал мәтндә чохлу сәһвләр вардыр, бу гәдим китабларда баша чүр ола билмәз, чүнки онлар бир чох хәттатларын әлиндән чыхыр. Биз өзүмүз дә белә гәнаәтә кәлирик ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун 1052-чи илдә көчүрүлмүш нүсхәсиндән әввәл дә бу әлјазмасынын әсли олмушдур. Бәлкә дә елә әсәрин руһундан һисс олунмајан ислами үнсүрләр ислам дини гәбул едилдикдән сонра јенә үзү көчүрүлән абидәјә хәттатын өз әлавәләридир.

6. Апардыгымыз тәдгигатдан мә'лум олур ки, Дитсин мүлаһизәләри бу күнә гәдәр өз актуаллыгыны итирмәмишдир. Ејни заманда Дитсдән сонра абидәнин арашдырылмасы илә мәшгул олан әксәр горгудшүнаслар онун елми - мүлаһизәләрини бу вә ја башга шәкилдә дөнә - дөнә тәкрарламышлар.

Һәр бир бөју шыгылы һәјат мәктәби олан "Китаби - Дәдә Горгуд" тәдгиг олунуб, тәдгиг олунур вә кәләчәкдә дә тәдгиг олуначаг. Бу өлмәз сәнәт абидәси дөнә - дөнә мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә олунур вә она кениш арашдырмалар јазылыр, јени - јени

фикирләр сөјләнилир. Һ. фон Дитс исә "Дастанлар"ын тарихиндә ады илк көркәмли горгудшүнас кими танынан вә еһтирамла хатырланан шәхсијјәт олараг галачагдыр.

Дитсин тәдгигатында истәр тарихи, истәрсә дә фолклоршүнаслыг бахымындан марагла вә мүбаһисәли фактлар чохдур. Биз Дитс тәдгигаты һаггында өз мүлаһизәләримизи демәклә бәрабәр, онун арашдырмаларыны даһа дәриндән тәһлил етмәк үчүн алимләримизин ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә алман дилиндә Дитсин мәгаләсиндән бир фәсли сөзбәсөз Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб китабын сонунда "ӘЛАВӘ" кими веририк.

Үмид едирик ки, алман дилиндә Дитс арашдырмасыны әлдә етмәк имканы олмајан тәдгигатчыларымыз тәрчүмәдән бәһрәләнәрәк горгудшүнаслыгын инкишафына вә зәнкинләшмәсинә хидмәт едән елми - тәнгиди фикирләр сөјләјәчәкләр.

Биз инанырыг ки, бу тәрчүмә јалныз фолклоршүнаслар үчүн дејил, һәм дә тарихчи вә дилчи алимләр үчүн дә фајдалы олачагдыр.

II ФӘСИЛ

"КИТАБИ - ДӘДӘ ГОРГУД"ун алман дилиндә тәдгигинин јени мәрһәләси

1.ВАЛТЕР РУБЕН "Дәдә Горгуд" дастанлары һаггында

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгиги илә баглы апардыгымыз араншдырмалардан мә'лум олур ки, Һ.Дитсдән сонра бу абидәни алман алими, фолклоршүнас, һинд әдәбијјатына вә фәлсәфәсинә аид бир чох елми әсәрләрин мүәллифи Валтер Рубен дәриндән öјрәнмиш, бир чох халгларын нагыл вә епос нүмунәләри фонунда мугајисәли шәкилдә әтрафлы тәһлил етмишдир.

Һинд - Авропа фолклор јарадычылыгынын камил биличиси олан В.Рубен 1944-чү илдә Һелсинкидә чап етдирдији "Ozean der Märchenströme" әсәринин биринчи һиссәсиндә "Китаби - Дәдә Горгуд" ун тәһлилинә һәср олунмуш дәрин мәзмунлу бир тәдгигат иши јазмышдыр. Бу кениш елми мәгалә 193-чү сәһифәдән башлајараг 271-чи сәһифәјә гәдәр давам едир. Әввәлчә мүәллиф абидә һаггында үмуми мулаһизәләрини шәрһ едир. О јазыр: "Мугајисәли нагылшүнаслыг миладн илә XIV-XV әсрләрдә јаранан "Дәдә Горгуд" бојларындан индијә кими јалныз VIII-бојдан бәһс етмишдир, чүнки анчаг онун алман дилинә тәрчүмәси вар. Демәли, тәдгигат бу күнә гәдәр бөјүк бир хәзинәни әлдән бурахмышдыр, белә ки, бу бојларда ("Китаби - Дәдә Горгуд" бојлары нәзәрдә тутулур - Ф.Ә.) елә материаллар вар ки, онлар түрк әдәбијјатындан кәнарда да чох әһәмијјәтлидир."[1]

Бу үмуми мә'луматдан сонра В.Рубен I бојдан башлајараг XII бојун ајры - ајрылыгда һамысынын гыса мәзмунуну шәрһ етмәклә јанашы бә'зи епизодлары бир чох халгларын фолклор нүмунәләри вә "Дәдә Горгуд"ун öз нағыл вариантлары илә

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marcheustrome, I Teil. 1944. Helsinki. Seite 193

мүгајисә едир. Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, бојларын гыса мәзмуну сәнәткарлыгла верилир, орижиналда олан ән инчә мәтләбләр дә имкан дахилиндә тәһриф олунмадан алман охучуларына чатдырылыр. Мәһз елә буна корә дә бојларын кичик һәчмли мәзмуну онлар һаггында муәјјән тәсәввур јарада билир. Тәдгигатчы фолклоршунас "Дәдә Горгуд"да тәрәннүм едилән фәдакарлыгы, вәтән мәһәббәтини, јурд гејрәтини, аилә мүнасибәтләрини зијалы тәфәккүру ишыгында парлаг шәкилдә хүсуси олараг гејд едир.

Мүгајисәләрдән вә тәһлилдән һисс олунур ки, В.Рубен Шәрг әдәб - ән'әнәләрини јахшы билир вә өз мулаһизәләриндә әсасән бу мовгејдән чыхыш едир. Мүгајисәли тәһлил һаггында В.Рубен јазыр: "Әкәр түрк әдәбијјаты тарихи бу гәдим әһвалатлар топлусуну мүгајисәли тәһлил үсулу илә арашдырса чох газанар, чүнки јалныз бу јолла бојларын түркләрә мәхсус әхлаги - сәчијјәви характери ајдынлашар. Буналары мүмкүн гәдәр башга мәдәнијјәт абидәләринин охшар рәвајәтләри илә мүгајисә етмәдән онларын өзүнәмәхсуслугуну баша дүшмәк олмаз."[1]

Тәдгигатчы - фолклоршунас өзү дә мүгајисәли тәһлил просесиндә бу абидәнинин әхлаги - сәчијјәви хүсусијјәтләрини, поетик дәјәрини, милли кејфијјәтләрини вә өзүнәмәхсуслуғуну мәһарәтлә ашкара чыхарыр, орада тәрәннүм олунан әһвалатларын даһа чох реал зәминлә баглы олдуғуну костәрир. Арашдырмадан мә'лум олур ки, Валтер Рубен дастанын мәзмунуну вә дилини јахшы билир, чүнки бүтүн мүгајисәләрдә вә шәрһләрдә ән хырда епизодлар да бөјүк сәнәткарлыгла дастанын руһуна ујгун тәһлил олунмуштур.

Бүтүн горгудшүнаслар кими В.Рубенин дә "Дәдә Горгуд" бојларынын јаранмасы тарихи дүшүндүрүр. Алим бу абидәнин јаранма тарихини һеч бир әсасы олмадан XIV - XV әсрләрә аид едир.

Дастанын јаранмасы, формаланмасы, јазыја алынмасы вә көчүрүлмәси һаггында ајры - ајры тәдгигатчыларын фикирләри мовчуддур. Һәтта Дитс өзү дә дејирдир ки, јунанларынкы гәдим дөврләрә аид едилирсә дә, огузларын бу абидәси дә јени дејил.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite 193

Үмумијјәтлә, В.Рубенин костәрдији бу тарих һеч бир факта әсасланмыр. Садәчә олараг бурада әлјазмасынын сон дәфә көчүрүлмәсиндән данышмаг олар.

Дастанын VIII бојунун алман дилинә тәрчүмәси һаггында мә'луматы олан шәргшүнасын бу тәрчүмә илә јанашы Дитсин абидәјә јаздыгы кениш тәдгигатдан да истифадә етмәмәси јалныз тәәссүф доғурур. Бизим фикримизчә Валтер Рубен дастанын тәһлили заманы Дитсин фактик материаллара вә шәхси һәјат тәчрүбәсинә әсасланан елми мүлаһизәләриндән истифадә етсәјди горгудшүнаслыг үчүн фајдалы олан бу елми мәгаләсиндә даһа дәјәрли фикирләр сөјләјәрди.

Бундан әлавә јахшы оларды ки, тәдгигатчы дастаны нағылшүнаслыг мөвгејиндән јох, әдәби јарадычылыгын зирвәси олан епос - дастан анлајышы бахымындан гијмәтләндирәјди. Чүнки "Дәдә Горгуд" гошулуб дүзүлдүкдән сонра јени - јени чизкиләрлә зәнкинләшәрәк нәсилдән - нәслә өтүрүлмүш, формалашараг халгын тарихи шәхсијјәтләринин шүчаәтини, дөнмәзлијини өзүндә әкс етдирән әзәмәтли епос-дастана чеврилмишдир. Бурда тәсвир олунан һадисәләр ән чох реал һәјатла бағлыдыр. Бојларын әсас гајәси бир аиләнин тимсалында бүтөвлүкдә огуз халгынын шәрәфини, ләјагәтини горујан баһадырларын мәрди - мәрданә дөјүшләрини бәдии дилдә, јүксәк поетик чаларларла әкс етдирмәкдир. Абидә огузларын аз-аз халга нәсиб олан фәдакарлыг, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин вә аилә мүнасибәтләринин бәдии дилдә тәрәннүмүдүр. Бүтүн дастанларда олдугу кими бурада да әсатир, әфсанә вә нағыл мотивләри әсәрин мәзмуну илә гајнајыб гарышмышдыр. Милли бүтөвлүк, гејрәт, фәдакарлыг, мәрдлик, дүшмән гаршысында әјилмәмәзлик, вәтәнин мүдафиәси дастанын әсас ичтимаи мәзмуну вә идејасыдыр.

Абидәни дәриндән өјрәнмиш шәргшүнас һаглы олараг дејир: "12 "Дәдә Горгуд" бојларынын һејрәтамиз шәкилдә јекдил характери вардыр вә елә буна көрә дә бөјүк инамла демәк олар ки, онлар әслиндә јеканә озан Дәдә Горгуд тәрәфиндән гошулуб дүзүлмүш вә јахуд ән азы топланараг бир-биринә үјгунлашдырылмышдыр. ”[1]

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite 193

Даһа сонра В.Рубен "Дәдә Горгуд" бојларынын һамысыны груплашдырыр вә онларын үмумиликдә характерик чәһәтләрини гејд едир. Алим - фолклоршүнас дастанын сәчијјәви хүсусијјәтләрини тәһлил едәркән белә бир фикир сөјләјир: "Дәдә Горгуд" һекајәләри әслиндә нағыл дејил, јә'ни онлар данышанын өзүнүн дә инана билмәдији е'чазкар мачәралардыр. Бурада сөһбәт орта Асија епосларынын әксәријјәтиндә паралели олан чохлу дөјүш сәһнәләриндән кедир. Һәмчинин орада да ән чох ишләнән мөвзулар икид оғулларын дарда, әсирликдә, дустагда олан атасыны нечә азад етмәләриндән вә јахуд онларын дүшмәнләриндән нечә гисас алмаларындан кедир. Анчаг фәрг ачыг - ашкар көрүнүр. Белә ки, "Дәдә Горгуд" епик хүсусијјәтләринә көрә алтај-түркләринин нағылвари чизкиләриндән тамамилә ајрылыр. Мәсәлән, Шагаир (рад. II N. II) епосунда оғул бојүјүб өз гоча атасыны хилас еләндә чохлу чадукәр вә иблисләә јерин алтында вә үстүндә о гәдәр вурушур ки, нәһајәт данышан тәрәфиндән атанын азад олунмасы унудулур"[1]

"Дәдә Горгуд" бојларынын башга түркдилли халгларын нағыл вә дастан нүмунәләри илә мүгајисәли тәһлилиндән бәһс едән тәдгигатчы гејд едир ки, онларын әсасында доғмаларына көмәк вә дүшмәндән интигам алмаг һиссләри вә арзулары дајаныр. Бу барәдә В.Рубен јазыр: "Дәдә Горгуд" бојлары анчаг даһа чох реаллыгла бағлыдыр. (!?) III., IV вә XI бојларын Гырғызларда вә Татарларда олан паралелләри е'тираф етмәјә имкан верир ки, огузлар (онларын ичәрисиндә Дәдә Горгуд) даһа чох милли руһдадыр вә мәғрурдур. Һәмчинин татарларынкындан аз хәјалпәрәст вә нағылваридир... Бу бојларын мөвзусу интигамдыр, доғмаларына көмәкдир. Аличәнаб хиласкарларын вә әзаб чәкәнләрин кечирдији һиссләри Дәдә Горгуд ән көзәл дејимләрдә елә сәнәткарлыгла ифадә едир ки, бүтүн бунлар поезија вә пе'ријјәт бахымындан бојларын зирвәсиндә дајаныр"[2]

Валтер Рубен дә Дитс кими Дәдә Горгуд бојларынын даһа мүкәммәл вә даһа чох реаллыгла бағлы олмасы гәнаәтинә кәлир. Тәдгигатчы бу өлмәз сәнәт әсәрини бүтүн түркдилли халгларын, финләрин, һиндлиләрин Авропа халгларынын вә еләчә дә Африка халгларындан бә'зиләринин шифаһи сөз сәнәти илә

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944. Helsinki, Seite 194.
[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944. Helsinki, Seite 195

мутаjисәли шәкилдә тәһлил едир вә елми чәһәтдән мараглы фикирләр сөjләjир. Бунунла jанашы тәдгигатчынын мулаһизәләриндә бә'зи jанлышлыглара да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, Дәдә Горгудун дастанда ролу һаггында данышан муәллиф jазыр: "Дәдә Горгуд" боjларынын һудудлары бир гәдәр чәтин проблем тәсәввуру jарадыр: һәр әһвалатын сонунда Дәдә Горгуд озу кәлир вә олмушлары "Огузнамә"jә, jә'ни огузларын нәсл тарихинә jазыр."[1]

P.S. Дастанлары охуjан һәр бир охучу асанлыгла баша душур ки, Дәдә Горгуд һадисәләри кәнардан мушаһидә етмир. О, бутун әсәр боjу әһвалатларын иштиракчысы, хеjир - дуа верәни, мәсләһәтчиси вә jахуд мушкул мәсәләләри һәлл едән мудрик бир агсаггал кими верилир.

Дәдә Горгудун әсәрдәки фәалиjjәтини jазымызын әввәлиндә мисалларла әсасландырдыгымыза корә бу мәсәләjә бир даһа гаjытмагы мәгсәдәуjгун һесаб етмирик. Jалныз ону әлавә етмәк истәjирик ки, дастанын дилини jахшы билән, ону әтрафлы тәдгиг едән муәллифин бу мулаһизәси тәәссуф догурмаjа билмәз.

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанлары һаггында умуми мә'лумат вердикдән сонра В.Рубен I боjун тәһлилинә башлаjыр. О, әввәлчә 8 маддә илә боjун гысача мәзмуну верир. Бурада чәрәjан едән һадисәләрә оз мунасибәтини дә билдирән тәдгигатчы Бугачын анасынын мәлһәм учун дошундән суд сагмасыны инандырычы һесаб етмир вә бунунла әлагәдар белә деjир: "Финләрдә Калевалада бир нәгмәдә тәрәннум олунур ки, ана сәркузәшт заманы һәлак олан оглуну jенидән нечә дирилдир (XV) вә еjни илә буддист нагылы (Jатака 540, Кришна 240) да белә мә'лумат верир... Лакин "Дәдә Горгуд"да бу нагылвари дирилмә дәjишдирилмишдир; огул анчаг олмуш зәнн олунур.

Jенидән чанланма дәрманы ана суду илә даг чичәjинин гарышыгыдыр. Ана суду чыхмадыгына корә, ана оз jашлы дошундән ган сыхыр."[2]

Бурада В.Рубен аз да олса тәһрифә jол вермишдир. Бу епизод "Китаби - Дәдә Горгуд"да беләдир: "Оглан jенә аjдыр: "Ана, агламагыл, мана бу jарадан олум jогдыр, горхмагыл! Боз

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite.196.
[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite. 200

атлу Хызыр мана кәлди. Үч кәррә јарамы сығады." Бу јарадан сана олүм јогдыр. Таг чичәки, анан суди сана мәлһәмдир" - деди.

Бојлә дикәч гырг инчә гыз јајылдылар. Таг чичәки дөшир-диләр. Огланын анасы әмчәкин бир сыгды, суди кәлмәди. Ики сыгды, суду кәлмәди. Үчүнчүдә кәндүјә зәрб ејләди, ганы толды. Сыгды, судлә ган гарышыг кәлди. Таг чичәкилә суди огланын јарасына урдылар."[1]

Ана судүнүн мәлһәм кими ишләдилмәси бу күн дә халг тәбабәтиндә истифадә олунур. (мәсәлән, көзү агрыјан көрпәнин көзүнә анасынын суду дамчыладылар вә бунунла да агры кечир вә с.) Јалныз ганынын дөшүндән суд кәлмәси факты исә гејри-ади дејил. Дәфәләрлә шаһиди олмушуг ки, гоча нәнә анасыз нәвәсини овутмаг үчүн она өз дөшүнү верир вә нәтичәдә нәнәнин дөшүндән суд кәлир.

Демәли, Валтер Рубен дедији кими ананын дөшүндән ган кәлмир, ган гарышыг суд кәлир вә бу суд оглуна мәлһәм олур, ону сағалдыр.

Вә јахуд башга бир мүгајисәдә В.Рубен Газан ханын чобанынын дилиндән дејиләнләри белә тәрчүмә едир: "Бу вахт ата (Газан хан нәзәрдә тутулур - **Ф.Ә.**) илә чобан кәлир. Газан чобаны архада гојур вә христианлардан өз гоча анасыны хаһиш едир. Анчаг ону рәдд едирләр. Вә дејирләр ки, гары бизә бир оглан доғмалыдыр ки, о, сәнә гарны вурунсун. Чобан чаваб верир: јахшы олар ки, Газана өз гызынызы верин, онун оглу Газана гарны вурунлар."[2]

Әслиндә исә бу епизод дастанда беләдир:

... Кафирләр дедиләр:

...Гарычыг ананы көтирмишиксә, бизимдир,

Сәнә вермәрик: Јајхан кешиш оглуна верәрик,

Јајхан кешиш оглундан оглу догулар.

Биз ону сәнә әвәз гојарыг!

...Чобан деди:

А кафир, Газанын анасы

Гочалыбдыр, огул вермәз.

---

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ.57.

[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki. Seite 204

Шөклү Мәлик, чинс тохума мејлин варса, гара көзлү гызыны кәтир, Газана вер! Ај кафир, сәнин гызындан оглу доғулсун, сиз ону Газан бәјин хидмәтинә көндәрәсиниз"[1]

Мисаллардан көрүнүр ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да олан гырым - мүгабил вә гарины сөзүнү "вурунмаг" кими тәрчүмә едән шәргшүнас орижиналдан нисбәтән узаглашмышдыр.

III бојун тәһлилиндә В.Рубен Бејрәк анадан оландан сонра атасынын ушаға һәдијјә алмаг үчүн көндәрдији тачирләри "јәһуди" кими тәгдим едир. Орижинал мәтндә исә "јәһуди" сөзү јохдур. Бурада сөһбәт анчаг тачирләрдән кедир.

Башга бир мүгајисәдә В.Рубен Бејрәјин нишанлысынын она бағышладығы гырмызы којнәк һаггында белә дејир: "Икидә (Бејрәјә - Ф.Ә.) нишанлысы гырмызы којнәк көндәрир. Анчаг адәтә көрә огузлар аг кејинирләр. Буна көрә дә Бејрәк гырмызы којнәји муавининә верир.

Тој вахты Бејрәк достлары илә јатыр. Дүшмәнләр, христианлар, часус васитәсилә тојдан хәбәр тутурлар" вә с.[2]

Әслиндә бу парча "Китаби - Дәдә Горгуд"да беләдир: "... Адаглусындан әркәнлик бир гырмызы гафтан кәлди. Бејрәк кејди. Јолдашларына бу иш хош кәлмәди. Сәхт олдылар. Бејрәк ајдыр: "Нијә сәхт олдунуз?" деди. Ајытдылар: "Нечә сәхт олмыјалум? Сән гызыл гафтан кејәрсән, биз аг гафтан кејәриз! - дедиләр. Бејрәк ајдыр: "Бу гәдәр нәснәдән өтри нијә сәхт олурсыз? Бу күн бән кејдим, јарын наибим кејсүн."[3] вә с.

Мисалдан ајдын көрүнүр ки, гызыл (гырмызы) гафтаны Бејрәк әввәлчә өзү кејинир. Еләки көрүр јолдашлары бундан пәрт олдулар, онда дејир ки, бу күн мән кејиним, сабаһ сиз кејинин. Бундан өтәри һалынызы позмајын.

В.Рубен исә елә зәнн едир ки, огузларда гырмызы кејинмәк адәт олмадығы үчүн Бејрәк којнәји муавининә верир. Онун бу фикри дүз дејил. Чүнки биз һамымыз јахшы билирик ки, кечмиш заманлардан бу күнә гәдәр тој, нишан рәмзи кими гырмызы рәнк сечилир, гырмызы кәрдәк асылыр вә с.

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ.147

[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil. 1944, Helsinki, Seite 210

[3] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ.57

Daha bir misal. V.Рубен jазыр: "Jаланчыг чеjилтиjә гачыр. Гамышлыга од вурурлар. O, (Jаланчыг - Ф.Ә.) үзә чыхыр. Беjрәк онун башыны кәсир."[1]

Бу епизод "Дәдә Горгуд"да беләдир: "... Jаланчыг оглу Jаланчыг буну ешитди. Беjрәjин горхусундан гачды, өзини Тана сазына салды. Беjрәк ардынча дүшдү. Гоа - гоа саза дүшүрдү. Беjрәк ајдыр: Мәрә, од кәтирүн! Кәтирдүләр, сазы ода урдылар.

Jаланчыг көрди ким, јанар, саздан чыхды. Беjрәкин ајагына дүшди. Гылычы алтындан кечди. Беjрәк дәхи сучундан кечди."[2]

Орижинал мәтндән ајдын көрүнүр ки, Беjрәк Jаланчыг оглу Jаланчыга рәһм едир, сучундан кечир. В.Рубен исә "сучундан кечмәк" ифадәсини "башыны кәсмәк" кими баша дүшмүшдүр вә еләчә дә тәрчүмә етмишдир.

Daha сонра В.Рубен jазыр: "Беjрәк өз гошуну илә дүшмәнин үстүнә кедир, әсирликдә олан јолдашларыны азад едир вә христиан гызыны евинә кәлин кәтирир. O, өз сөзүнүн үстүндә дурур, еjни заманда ики арвад алыр."[3]

Тәдгигатчынын бу мә'луматы да дүзкүн деjил. Дастан Беjрәjин ики арвад алмасы илә гуртармыр. Беjрәк јалныз Баjбичан бәјин гызы Бану чичәји алыр. Билдиjимиз кими "Дәдә Горгуд"да аилә мүнасибәтләри сон дәрәчә демократикдир. Икиарвадлылыг бу чәмиjjәтә хас хүсусиjjәт деjилдир.

Daha сонра IV бојун тәһлилинә кечән мүәллиф бу бојун 6 бәнд илә гысача мәзмунуну шәрһ едир. 6-чы бәнддә тәдгигатчы гыса мәзмундан бир парчаны белә верир:

"- Бу вахт огуз әрәнләри кәлдиләр. Вурушмада христианын башчысыны јерә чырпдылар вә гәһрәман ана ону гылынчлады. Кафирләрдән 15000, огузлардан исә 300 нәфәр өлдү. Огул азад олду вә ата оглунун башына чевриб гырх гул кишини вә 40 гул гадыны азад етди."[4]

Вурушмада өләнләрин саjыны огузларын хеjринә шиширдилмиш зәнн едән мүәллиф көстәрир ки, өлән бүтпәрәстләрин саjы артырылмышдыр.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki. Seite 214

[2] Китаби Дәдә Горгуд, Бакы, 1988, сәһ.66.

[3] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil. 1944, Helsinki, Seite 228

[4] Jенә орада, сәһ.228.

P.S. Охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирик ки, кафирләрин үстүнә һүчум чәкән огузлар "ачығы тутанда гара дашы күл ејләјән гара бығыны әнсәсиндә дүјүнләјән Газанын гардашы Гаракүнә. Дәмир ганы Дәрбәнддәки дәмир ганыны алан, алтмыш тутамлыг бојук низәсинин учунда икидләри бојүрдән... Гыјан Сәлчик оглу Дәли Дондаз, алтмыш мин кафирә ган гусдуран Гәфләт гоча оглу Шир Шәмсәддин вә с. кими сајмагла гуртармајан огуз әрәнләридир. Бу икидләр 15000 кафирдән кимисини тутуб, кимисини гылынчдан кечирибләр ки, гәләбә онларда олуб. Бурада шубһәјә јер јохдур. Сонра бу бәнддә Рубен даһа бир јанлышлыга јол вериб дејир ки,"гәһрәман ана ону (христианын башчысыны-Ф.Ә.) гылынчы илә вурду. Орижиналда исә ана јалныз кафирин гара бајрагыны гылынчлајыр.

В.Рубен IV боју II бојун варианты һесаб едир. О,өз фикрини белә әсасландырыр: "һәр ики һекајәнин әввәли вә ахыры бирдир, һәтта гисмән сөзләри дә ејнидир. Иштиракчы шәхсләр дә һәминдир: Газан, онун оглу Уруз, онун арвады вә онун гардашы. Һекајәнин мәзмуну да ејнидир. Ата дүшмәнләр тәрәфиндән тутулмуш оглуну азад едир... Демәк олар ки, II-дә вә IV-дә чәрәјан едән һадисәләрин әсасында ејни мовзу дурур, јалныз мүнасибәт едән шәраит фәргли тәсвир олунур."

P.S. Дастаны охујан һәр кәс асанлыгла баша дүшәр ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" сөзүн әсл мә'насында тарихи гәһрәманлыг дастанындыр. Тарихи әһвалатлар тәрәннүм олунаркән бојларда ејни шәхсләрин иштиракы, һадисәләрин охшар ифадәләрлә бәдии дилдә, поетик әлавәләрлә тәсвир олунмасы тәбии һалдыр. II вә IV бојларда ејни мовзунун мухтәлиф шәкилдә сөјләнмәси исә гәтијјән дүз дејил. II бојда еви јағмаланмыш Газан хан дүшмәнләрдән аиләсинин вә она сон дәрәчә садиг олан Гарача чобанын гисасыны алыр. IV бојда исә һијләкәр дүшмән тәрәфиндән әсир котүрүлмүш Урузун дустаглыгда костәрдији дәјанәтдән, өлүмүндән горхмајыб "Ата оләр огул үчүн ејибдир" дејәрәк атасы Газандан вурушмагдан чәкинмәји тәвәгге етмәси, атасы Газанын кери гајытмасыны тә'кид етмәси вә өлүмүн көзүнүн ичинә дик бахараг дүшмәнә баш әјмәдији тәрәннүм олунур.

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite 228

V бојун гыса мәзмунуну вермәздән әввәл В.Рубен белә бир фикир сөјләјир ки, "һадисә ики мухтәлиф һиссәләрдән ибарәтдир, јалныз икинчи һиссә бу күн дә шифаһи шәкилдә нәсилдән - нәсилә өтүрүләрәк мәшһурлашмышдыр. О, әсас һиссәдир вә күман едирәм ки, даһа гәдимдир."[1]

Сонра мүәллиф шифаһи вариантда икинчи һиссәнин гыса мәзмунуну верир: "Һекајәнин гәһрәманы Домрул өлмәлидир. Аллаһ әзраили көндәрир ки, онун чаныны алсын. Домрул аман истәјир вә ата-анасындан хаһиш едир ки, онун јеринә чан версинләр. Онлар бу хаһиши рәдд едирләр, дејирләр ки, онларын јенә оғлу ола биләр. Домрулун һәјаты о гәдәр вачиб дејил. Домрул сонра арвадындан хаһиш едир вә о, (арвады-Ф.Ә.) фәдакарлыгла дејир ки, чан вермәјә һазырдыр, чүнки һәјат мүвәггәтидир. Елә ки, әзраил гадынын чаныны алмаг истәјир, Домрул нәһәнк топузу илә дурур ки, әзраили һәдәләсин вә әзраил өз гурбанына чох әзијјәт вермәсин. Гадынын руһу көјәрчин олур, әзраил исә шаһинә чеврилир. О, (әзраил - Ф.Ә.) беләчә аллаһын јанына кәлир вә она мә'лумат верир Аллаһ Домрулун вә арвадынын һәјатларыны бағышлајыр, гоча валидејнләрин исә чаныны алыр".[2]

В.Рубен II һиссә һесаб етдији бу парчанын тәрчүмәсиндән сонра "Дәдә Горгуд"ун V бојунун гыса мәзмунуну верир вә онун тәһлилинә белә башлајыр: "Валидејнләрин објектив әсасы јохдур. Домрул арвады илә худаһафизләшиб ону азад бурахмаг истәјир ки, башга әрә кетсин; анчаг гадын өзү өз һәјатыны тәклиф едир. Домрул аллаһдан хаһиш едир ки, икисинин дә һәјатыны бирдән алсын. Аллаһ онлара јенидән 100 ил өмүр верир вә гоча валидејнләрин чаныны алыр"[3]

Бурада тәдгигатчы әлавә едир ки, белә мәзмунда нағыл индијә гәдәр мә'лум олмамышдыр.

P.S. В.Рубенин дили илә десәк, һәр ики һиссәни мүгајисә едәндә ачыг - ашкар көрүнүр ки, биринчи данышылан Домрул әһвалаты "Дәли Домрул" бојунун нағыл вариантыдыр. Бу вариантын даһа гәдим олмасы фикри дә һеч бир әсаслы факта сөјкәнмир. V бојда "валидејнләрин (оғлунун јеринә чан

---

[1] В.Рубен. 1944, сәһ.230

[2] В.Рубен, сәһ.231.

[3] W. Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil, 1944, Helsinki. Seite 231

вермәмәси - Ф.Ә.) објектив әсасы јохдур, "һокму дә дүзкүн дејил, чүнки бу сәбәб "Дәдә Горгуд" дастанында даһа јахшы верилмишдир. Өз чанынын јеринә ата - анасындан чан истәјән Домрула валидејнләри беләчаваб верирләр: "Дүнја ширин, чан әзиздир, чанымы гыја билмәрәм!"

Сон дәрәчә бөјүк сәмимијјәтлә арвадынын сонракы һәјатынын гајғысына галан Домрул өз гадынындан да һәмин фәдакарлығы корүр вә тәмиз үрәклә аллаһдан хаһиш едир ки, икисинин дә чаныны бирдән алсын, ја да саг гојурса, икисинә дә рәһм етсин. Дәли Домрулун сөзү аллаһа хош кәлир. Әзраилә әмр едир ки, Дәли Домрулун ата - анасынын чаныны алсын. Домрула вә арвадына исә Рубен дедији кими 100 ил јох, 140 ил өмүр верир.

Даһа сонра В.Рубен "Дәли Домрул" боју илә јунанларын "Алкестис" әфсанәсини мүгајисә едир. Тәдгигатчы әфсанәнин гыса мәзмунуну белә шәрһ едир: "Падшаһ Адметос өлүм ајағындадыр. О, валидејнләриндән хаһиш едир ки, онун әвәзинә чан версинләр. Онлар (валидејнләр - Ф.Ә.) рәдд едирләр. Анчаг онун арвады Алкестис фәдакарлыға һазырдыр вә әзраил онун чаныны алыр. Бу вахт тәсадүфән Һераклес Адметин јанына кәлир вә өлүмлә вурушур, нәһајәт аличәнаб гадынын руһуну өзүнә гајтарыр."[1]

"Дәли Домрул" боју илә "Алкестис" әфсанәсини мүгајисә едән тәдгигатчы Домрул сурәтинә үстүнлүк верир. О јазыр: "О, (Домрул - Ф.Ә.) арвадындан фәдакарлыг хаһиш етмир, садәчә олараг онунла худаһафизләшмәк истәјир."[2]

Сонра В.Рубен бу ики охшар мотивләри бир нечә нағыл вә әфсанә вариантлары илә мүгајисә едир вә мараглы фикирләр сөјләјир. В.Рубен дејир: "Һиндлиләрдә белә адәт вар ки, гадын өлмүш әрини мүшајәт едир: Белә ки, о, өзүнү әри илә бирликдә тонгалда јандырыр. Һиндистанда гадынын һәјаты о гәдәр дә гијмәтли дејилдир. Бу бахымдан Һиндистанын тарихиндә бир мө`мин Рурунун һәјатынын јарысыны арвадына вермәји ајдын дејил. (һинд әфсанәсиндә (Маһабһаратада) дејилир ки, бир нәфәр мө`мин Аскет Руру илан вурмуш нишанлысына өз һәјатынын јарысыны верир - Ф.Ә.), һәмчинин Адметос да

[1] W.Ruben. Ozean der Märchenstrome. I Teil, 1944, Helsinki, Seite 231

[2] Јенә орада, сәһ. 233.

атасы вургуладыгы кими, өз арвадынын һәјатыны о гәдәр дә гијмәтли һесаб етмир. Анчаг түрк гәһрәманы өз тәрәфиндән арвадынын һәјатыны хилас едир: бу тәгдирәлајигдир."[1]

Бәли, түрк кишисинин арвадына гаршы олан бу гајғысы "Китаби - Дәдә Горгуд"ун руһуна, ифадә тәрзинә, милли ән'әнәләрә, сурәтләрин мә'нәвијјатына тамамилә ујғундур.

P.S. Адметос арвадынын фәдакарлыгындан өз шәхси марагы үчүн истифадә едир, Домрул исә әксинә, арвады илә худаһафизләшиб өлүмә кетмәк истәјир. Һәмчинин арвадынын кәләчәк талејинин дә гајғысына галыр. Бу оғуз әрәнләри үчүн характерик һалдыр. Аллаһ әр - арвадын бир - биринә гаршы сәмими мәһәббәтини корүр вә һәр икисинә һәјат бағышлајыр. Бурада ики алиҹәнаб инсан характери көрүрүк: Домрул вә онун арвады.

VI боју В.Рубен "Туралы вә онун чәнкавәр гадыны" адландырыр.

Тәдгигатчы бу бојун гыса мәзмуну 7 маддә илә алман охучусуна чатдырыр. Тәрҹүмәдән һисс олунур ки, сечилмиш епизодлар VI бој һаггында дүзкүн тәсәввүр јарадыр. В.Рубен Гантуралынын көзәл - којчәк тәкур гызыны алмаг үчүн онун гаршысына гојулмуш тәләбләри кенишн јајылмыш нағыл мөвзусу һесаб едир вә Трабзонда һокмдарын шәртләрини јеринә јетирән Гантуралынын икидлијини чох бојүк сәнәткарлыгла тәрәннүм едир. Гызы алыб гајытдыгдан сонра јолда Гантуралынын јухусу кәлиб јатмасыны вә јалныз чәнкавәр нишанлысынын сајәсиндә хилас олмасыны гејд едир. Ејни заманда әлавә едир ки, бу бир ачы һәгигәтдир ки, огуз әрәнләри јатаркән фәлакәтә дүшүрләр[2]

Бәли, бу гәнаәтә кәлмәкдә фолклоршүнас тамамилә һаглыдыр, чүнки "Дәдә Горгуд" бојларынын әксәријјәтиндә огуз икидләринин јатдыгы вахт дүшмән тәрәфиндән әсир котүрүлдүјүнүн шаһиди олуруг.

VI бојун тәһлилиндән сонра В.Рубен "Газылыг гоча оглу Јеҝнәк боју" һаггында өз мүлаһизәләрини верир. Тәдгигатчы бу боју, һаглы олараг ән гыса бој һесаб едир. Әввәлчә В.Рубен 4 бәндлә бојун гыса мәзмунуну верир вә мүгајисәләр апармадан бирбаша мәзмуна даир чыхардыгы нәтиҹәни шәрһ едир. О, јазыр: "һекајә "Дәдә Горгуд"ун ән садә вә ән гыса бојудур.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki. Seite 134

[2] Јенә орада, сәһ. 244.

һәмин проблем - оғлунун атасынын азад етмәси XI бојда даһа бөјүк сәнәткарлыгла верилмишдир. Бу VII "Дәдә Горгуд" боју јуху әтрафында гурулмушдур... Јухудан сонра вурушма сәһнәси кәлир. Анҹаг јазыда 24 әвәзинә јалныз 5 икидин ады чәкилир вә бунлардан да икисинин вурушмасы, тәсвир олунур. Бу нә вахтса тамамилә мүкәммәл олан епик һекајәнин тәһриф олунмуш шәкли кими көрүнүр."[1]

P.S. В.Рубенин дедији кими VII бојун јалныз јуху көрмә һадисәси әтрафында гурулмасы фикри һәгигәтдән узагдыр. Јуху көрмә әһвалаты, баш верәҹәк һадисәләрин әввәлҹәдән јухуда көрүлмәси, әсасән шифаһи халг әдәбијјатында ишләдилән вә ән чох нағылларда раст кәлдијимиз епизоддур. Бурада әсас мәтләб одур ки, 24 икидин мәғлубијјәтиндән сонра јенә дә үмидини итирмәјән, руһдан дүшмәјән кәнҹ оғуз әрәни аллаһына сығыныб дүшмәнин лајигли ҹәзасыны верир вә атасыны дустаглыгдан чыхарыр. Кафирләрә сүбут едир ки, һәтта ахырынҹы оғуз икиди галса белә јенә дә сизләрә аман јохдур, сон дамла ганымыза гәдәр гејрәтимизи, гүрурумузу, аиләмизи вә вәтәнимизи мүдафиә едәҹәјик!

VIII - бој - "Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој" В.Рубен тәдгигатында кифајәт гәдәр кениш јер тутур. Елә башлығын јанында мө'тәризәдә Полифем јазылмасы көстәрир ки, тәдгигатчы бурада Тәпәкөзлә Полифем арасында олан охшарлығы әввәлҹәдән нәзәрә чатдырыр. Әввәлки бојларда олдуғу кими јенә бурада да 18 маддә илә гысача мәзмун шәрһ олунур. Бу маддәләр бир - бир гәдим јунан, инкилис, алман, чин халгларынын фолклор нүмунәләри илә паралел шәкилдә тәһлил олунур. Мүәллиф I бөлмә аид белә фикир сөјләјир: "Һтирилмиш вә аслан тәрәфиндән бәсләнән ушаг нашир һалдыр. Әслиндә ушаг дајәси кими белә һалларда чанавар сечилир... "Дәдә Горгуд"да чанаварын јеринә аслан сечилмәси нисбәтән сонракы јениликдир."[2]

P.S. Азәрбајҹан халгынын шәрәфли кечмишинин јадикары олан "Китаби-Дәдә Горгуд" епосунун сүжетини, мәзмун вә идејасыны реаллыгларла јанашы сеһрли вә мүбалиғәли һадисәләр дә шәртләндирир.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil. 1944. Helsinki. Seite 245

[2] Јенә орада, сәһ. 247

Бурада Басатын гејри - ади күчә малик олдуғуну, мәғлубедилмәзлијини тәсдигләмәк үчүн онун шир сүдү илә бәсләнмәсини хүсуси вургулајырлар. Инди дә ел арасында "онда шир күчү вар" ифадәси ишләдилир. Һәлә ерамыздан әввәл III әсрдә Ур-Шумер мәдәнијјәтиндә аслан - "Дағлар басыб он дамарыны соран.." күчлү һејван кими тәсвир олунур. Танынмыш көрпәләрин һејванлар тәрәфиндән бәсләнмәси исә дәфәләрлә тәсдигләнмиш фактдыр. Бу В.Рубенин дедији кими јени әлавә дејил. Бурада һәмчинин В.Рубен мәзмунда бә'зи гаранлыгларын олдуғуну нәзәрә чарпдырыр вә суаллар верир. Тәдгигатчы дејир ки, "Дәдә Горгуд"ун мүәллифи чобанын сонракы талеји илә марагланмыр. "Пәри гыз нә үчүн учуб кедир?" Гојунлар нијә һүркүшүрләр?

P.S. Су пәрисинә тәчавүз етмәклә чобан Огуз елинә јарашмајан һәрәкәти илә күнаһа батыр. Гејри - ганунн мүнасибәтдән дүнјаја кәлән ушаг бүтүн мүсибәтләрин сәбәбкары олур. Буну учуб кедән Пәри гыз өзү дә дејир: "Чобан, ил тамам оланда мәндәки әманәтини кәл, ал! Амма огузларын башына бәла кәтирдин!"[1]

Суаллардан һисс олунур ки, В.Рубен о гәдәр дә чидди олмајан проблемләри өн плана чәкир вә орижиналда верилән мә'луматы нәзәрдән гачырыр. Дастанда охујург ки, чобан икинчи ил јенә булаг башына кәлир, һәмин чобан көрүр ки, булагын башында бир әт топлусу јатыр, пар - пар парылдајыр. Бу вахт пәри көрүнүр вә дејир: "Чобан, әманәтин будур, кәл, көтүр! Амма огузун башына бәла кәтирдин"[2]

Сонракы һадисәләр Су Пәрисинин дедикләрини тәсдигләјир. Бу ушаг огуза гәним кәсилир.

Пәри гызын нә үчүн учуб кетмәси исә тәбиидир. Ганадлы Су Пәриси инсанларла јашаја билмәз, она көрә дә учуб кедир. Вә нәһајәт ахырынчы суалын чавабы олараг ону демәк истәјирик ки, чобан Пәри гызлардан бирини тутанда гојунлар һүркүшүб гачыр. Дастанда бу ајдын јазылыр. Бурада тәәчүблү һеч нә јохдур. Гәфил һадисәдән гојунлар һүркүшүрләр.

Басат илә Тәпәкөзүн гаршылашдыгы сәһнәјә өз мүнасибәтини В.Рубен белә ифадә едир: "Тамамилә ајдын дејилдир ки, нә

---

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ.196.
[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite 245

үчүн Басат нәһәнкин горхулу мағарасына кирир. Бу "Дәдә Горгуд"да Һомердән вә дүнја әдәбијјатында оланлардан фәрглидир. Басат Одиссеј кими нәһәнк тәрәфиндән тутулмуш горхаг дејил. о, өзү Тәпәкөзү тутмаға кәлиб. Башланғычда о, Тәпәкөз тәрәфиндән мағараја сүрүнүб салынмыр, әксинә өзү һүчума кечдикдән сонра көзәрмиш хәнчәр вә охлары илә конуллу шәкилдә мағараја кирир. О да мә'лум олмур, ки, Нәһәнк (Тәпәкөз - Ф.Ә.) һарадан билир ки, Басат мағарададыр."[1]

P.S. Бу шүбһәләрдән һисс олунур ки, тәдгигатчы орижиналын дилини бир гәдәр ајдын баша дүшмәјиб. Дастанда дејилир: "Басаты (Тәпәкөз - Ф.Ә.) габағына гатыб тутду. Боғазындан јапышыб јатағына кәтирди. Чәкмәсинин боғазына сохду. "Ај гочалар, күнорта үсту буну мәним үчүн шиш - кабаб еләјин, јејим." Јенә јухуја кетди. Басатын хәнчәри варды. Чәкмәнин боғазыны јарыб ичиндән чыхды. Деди: "Ај гочалар, бунун өлүмү нәдәндир?" Дедиләр: "Билмирик. 'Амма көзүндән башга ајры јердә әт јохдур"... Деди (Басат - Ф.Ә.). "Ај гочалар, сүнкүнү очаға гојун гызсын. Сүнкүнү очаға салдылар гызарды..." (Басат - Ф.Ә.). Сүнкүнү Тәпәкөзүн көзүнә елә басды ки, көзү мәһв олду. Тәпәкөз елә нә'рә чәкди ки, елә һајгырды ки, даг - даш әкс - сәда верди. Басат сычрады. Мағараја гојунларын ичинә дүшдү. Тәпәкөз билди ки, Басат мағарададыр вә с."[2]

Орижиналдан кәтирдијимиз мисал В.Рубенин суалларына мүәјјән гәдәр чаваб вердији үчүн, биз әлавә етмәк истәмирик. Јалныз ону гејд етмәји лазым билирик ки, башлыгда Полифемин адыны мө'тәризәдә верән мүәллиф бу охшарлыгла баглы әсаслы һеч нә демир. О да тәәччүблүдүр ки, Валтер Рубен һәмчинин бу боју әтрафлы вә дәриндән тәдгиг едән Дитс һаггында һеч бир мә'лумат вермир.

В.Рубен IX боју белә адландырыр: "Бәкил оғлу Имран атасынын јеринә дојүнүр".

Әввәлки бојларда олдугу кими тәдгигатчы 6 бәнд илә бу бојун гысача мәзмунуну даныныр. Һадисәләрә демәк олар ки, һеч бир мүнасибәт билдирмир. Тәрчүмә орижинал һаггында аз да олса мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil. 1944. Helsinki, Seite 252

[2] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988. сәһ.199.

X bojun təhlilində müəllif jenə 5 maddə ilə məzmunu gısaca nəgl etdikdən sonra jazyr: "Bu hər şejdən əvvəl məzmununa körə "Dədə Gorgud" bojlaryna jaraşan nagyl movzusudur və jə'ni ki, dünja ədəbijjatynda bu künə gədər mə'lum olan nagyllardan ən uzunudur. "[1]

Sonra müəllif Sejrəjin evləndiji keçə nişanlysy ilə öz arasyna gylync gojmasy epizoduna aid bir çox dünja halglarynyn nagyllaryndan misallar kətirir. Lakin bu epizodun hansy halgdan hansy halga keçməsi haggynda əsasly fikir söjləjə bilmir.

B.Ruben iddia edir ki, "Dədə Gorgud bu gədim nagyly onun başga bojlaryna ujgun kəldiji üçün köturmüşdür. Ahy intigam və kömək onun əsas movzusudur."[2]

P.S. Məgsədinə çatmajana gədər nişanlysy ilə öz arasyna gylync gojma aləti Azərbajcan şifahi halg jaradycylygynda kениш jajylmyş motivdir. Bu nagyl epizodunu Dədə Gorgudun başgasyndan köturdüjü fikri isə tamamilə janlyşdyr. "Kitabi - Dədə Gorgud" forma, məzmun və üslub cəhətdən özünəməhsus hüsusijjətlərə malikdir. Burada şe'rlər də gəribə hüsusijjətlərə malikdir. Ruhu, idejasy, sənətkarlyg hüsusijjətləri əsasly şəkildə fərglənən bu gəhrəmanlyg dastany özünə sonradan jamag kimi vurulmuş ən dəjərli nümunələri də əsrlər boju özününkü kimi tərənnüm edə bilməzdi və buna "Dədə Gorgud"un heç ehtijacy da johdur.

XI boju tədgigatcy II və IV bojlaryn əks məzmunu və VII bojun paraleli hesab edir. B.Ruben belə hesab edir ki, Gazanyn və oglunun əsir alynmasy və garşylygly şəkildə bir - birini azad etməsi inandyryсы dejil. Sonra əlavə edir ki, hər iki bojun əsasynda tarihi mətləb durmur. O da ola bilər ki, Gazan ilə Uruzun ady gədim zamanlardan bəri hristianlara garşy vuruşma ilə baglydyr və bu vuruşmalar müхtəlif variantlarda nəsildən - nəsilə ötürülmüşdür. Bunlardan üç variant "Dədə Gorgud" toplusuna salynarag hilas olmuşdur.[3]

P.S. Köründüjü kimi burada B.Ruben ziddijjətli fikir söjləjir və heç bir əsasly fakta söjkənmir.

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil. 1944. Helsinki. Seite 255

[2] Jenə orada, səh. 260.

[3] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil. 1944. Helsinki. Seite 268.

XII боју В.Рубен белә адландырыр: "Газан вә онун дајысы Аруз. Бу бојун гысача мәзмунуну вердикдән сонра тәдгигатчы бирбаша јекун фикир сөјләјир. Бурада В.Рубен бир нечә дүшүндүрүчү суаллар верир. Нә үчүн Газан Дыш Огузу дә'вәт етмәмишди? О буну унуда билмәзди. IX бојда өз мүшајәтчисини ачыгландырдыгы кими бу һәрәкәт онун характеринин бир үзүдүрмү? Бу горхулу интигам, онун ган гоһуму дајысыны өз садиг мүшајәтчисинә көрә өлдүрмәјинә јарашырмы? Вә јахуд бу онун бөјүк әдаләт саһиби олмасынамы ишарәдир?"[1]

P.S. Доғрудан да бу суаллар чох дүшүндүрүчүдүр. Хүсусилә Газан евинин јағмалатдыраркән Дыш огузларын орада олмамасы тәәччүблүдүр. Бизим фикримизчә бу огузларын бирлијини даһа да мөһкәмләтмәк, досту дүшмәндән ајырмаг үчүн Газан тәрәфиндән сынаға чәкмәк үсулудур. Аталар демишкән, "јемәклә дост олан, өмрү боју дүшмән олар".

Бу сынагдан сонра Газан көрүр ки, дајысы она гаршы иттифаг јарадыр. Һәтта бу иттифага гошулмајан Бејрәји гылынчдан кечирир. Демәк огуз чәмијјәти парчаланма гаршысындадыр. Газан хан гардашы Гаракүнәнин мәсләһәти илә вахт итирмир. Бејрәјин ганыны өз доғма дајысындан алыр, онун башыны кәсир. Даш огуз бәјләри буну көрүб атдан дүшүрләр. Газанын ајагларына јыхылыб күнаһларындан кечмәји хаһиш едирләр. Газан онларын күнаһларындан кечир. Әсл күнаһкар исә әдаләтлә чәзаландырылыр. Беләликлә огузларын парчаланмасынын гаршысы алыныр.

Бу бирлијин горуну6 сахланмасы һаггында танынмыш горгудшүнас Ш.Чәмшидов јазыр: "Белә дә олур: IX, X, XI бојларда да Огуз өз бирлијини өз сәрһәддинин бүтөвлүјүнү горујуб сахлајыр. Нәһајәт, ахырынчы XII бојда бу бирлик, бу бүтөвлүк, өз өлкәсинин сәрһәдләрини, гыз - кәлинләринин намус вә шәрәфини горујан Огуз гәһрәманларынын тонлу һәјат тәрзинин гәләбәси илә даһа да мөһкәмләнир".[2]

Бојларын тәдгиги илә јанашы, әввәлдә дедијимиз кими, дастанын јаранмасы һаггында В. Рубенин мүлаһизәләри дә бир гәдәр дүшүндүрүчүдүр. О,јазыр:"Белә бир суал ортаја чыхыр ки, бу күн јазылан вариантлар вә јахуд XY әсрдә јаранмыш "Дәдә

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome. I Teil, 1944, Helsinki. Seite 271

[2] Ш.Чәмшидов, "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1977, сәһ.66.

Горгуд" бојлары нагыллары кечмиш формаларыны өзүндә сахлаја билибми? Башга чүр дејилсә бу күн чанлы халг дилиндә јашајан вариантлар "Дәдә Горгуд"дан кәлмишдир, јохса әксинә "Дәдә Горгуд" халг ән'әнәсиндән јаранмышдыр вә јахуд һәр ики мирас "Дәдә Горгуд" вә вариантлар рәвајәтләрин дәјишдирилмиш формасыдыр. Ахырынчы даһа инандырычы көрүнүр... Анчаг үмумиликдә көтүрсәк бу вариантлар бир - бириндән чох сечилир вә о гәдәр дә гәдим сајылмыр. Буна бахмајараг онлар "Дәдә Горгуд"дан јаранмамышлар. Чүнки бу чографи чәһәтдән мүмкүн дејил. Демәли, "Дәдә Горгуд"ун мүгәддимәси дә шүбһәсиз гәлимдир вә һәмчинин Анадолу вариантларынын башлангычы да гәдимдир! вә с."[1]

Әввәлчә ону демәји лазым билирик ки, јухарыда гејд етдијимиз кими дастанын XV әсрдә јаранмасы фикри бир гәдәр јанлышдыр. Дастанда чәрәјан едән һадисәләрә вә горгудшүнаслыгда һөкм сүрән мә'луматлара көрә абидә чох-чох гәдимләрдә јаранмыш, әсрләр боју формалашмыш, јени - јени әлавәләрлә замандәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Вариантларын "Дәдә Горгуд"дан јаранмасы, јохса әксинә олмасы һөкмүнә кәлдикдә исә ону демәји лазым билирик ки, һәр бир дастан јарадычылыгында олдугу кими "Дәдә Горгуд" абидәси дә бөјүк бир инкишаф мәрһәләси кечмишдир, бир нәсилдән о бири нәслә өтүрүләрәк мүәјјән дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. О чүмләдән нагыл чаларларынын дастанда изи олмасы да тәбиидир. Чүнки дастан халг јарадычылыгы үнсүрләриндән фајдаланмыш озан јарадычылыгынын мәһсулудур. Бу мөвзу илә баглы Валтер Рубенин зиддијәтли гејдләри мүәјјән гәдәр әсассыздыр.

Бураја танынмыш горгудшүнас Ш.Чәмшидовун мүлаһизәләрини әлавә етмәк истәјирик; "Бир сыра түрк халгларынын шифаһи әдәбијјатында танынан Горгуд ата илә "Китаби - Дәдә Горгуд" тарихи дастан абидәси фәргли - фәргли мөвзулардыр. Чүнки "Китаби - Дәдә Горгуд" ады илә танынан бу бөјүк әсәр мәһз Азәрбајчанда кечмиш Аран - Албанија әразисиндә баш вермиш тарихи һадисәләрин шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри әсасында тәртиб олунуб. гәләмә алынмыш јазылы абидәдир... Абидә үзәриндә апардыгымыз сон тәдгигатдан мә'лум

---

[1] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki. Seite 215.

олур ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" бојлары халг арасында, озанлар ағзында кәзән шифаһи вариантлар әсасында һансыса бир јарадычы зијалы тәрәфиндән топланыб, тәртиб едиләрәк, илк дәфә 1052-чи илдә гәләмә алынмышдыр. Сонралар, XV әсрин сонларында һәмин нүсхә икинчи бир катиб тәрәфиндән јарадычы шәкилдә јенидән ишләнмиш, әлавә бојлар вә сүжетләрлә тәкмилләшдирилмишдир. Лакин бу јени тәртибчи илк нүсхәнин јазылма тарихини тәкмил әлјазмасынын сонунда сахламышдыр. Чох тәәссүфләр олсун ки, абидәнин нә илк, нә дә икинчи тәкмил әлјазмасы һәләлик елм аләминә мә'лум дејилдир. Әлимиздә олан Дрезден әлјазмасы һәмин сонунчу тәкмил нүсхәнин әрәбчә јахшы тәһсил алмыш, лакин öз ана дилинин-түркчәнин орфографијасына аз бәләд олан бир катиб тәрәфиндән бир чох тәһрифләрлә көчүрүлмүш сурәтидир.[1]

Кәтирдијимиз бу ситат да Валтер Рубенин мулаһизәләринә мүнасибәтимизә әлавә бир сүбутдур.

Даһа сонра ону да әлавә етмәји мәгсәдујғун һесаб едирик ки, әввәлдә гејд етдијимиз кими, В.Рубен дастанда кедән вурушмалары огузларын христианлара, јә'ни ермәниләрә гаршы дојүшләри кими тәгдим едир. Бу барәдә тәдгигатчы алим јазыр: "Көмәјә еһтијачы оланлар ән чох дүшмәнләр тәрәфиндән, јә'ни ермәни христианлары тәрәфиндән тутуланлардыр, (I, II, III, IV, VII, X, XI,) надир һалларда исә вурушмада дарда галанлардыр. (VI, IX) Әзрајыл тәрәфиндән һәдәләнәнләр вә јахуд мағарада адамјејәнин (VIII) гурбанларыдыр."[2]

Валтер Рубенин "Дәдә Горгуд"а аид вариантларын мүгајисәсинә әлавә олараг биз өзүмүз дә 1971-чи илдә Парисдә чапдан чыхан "Turcica" журналынын III чилдиндә алман дилинә тәрчүмә олунмуш "Тәпәсиндән көзлү" адлы бир нағыл вариантыны нәзәринизә чатдырмаг истәјирик. Бу һекајәни Нури Југе адлы бир нәфәр фолклоршунас тәдгигатчы нағыл кими ешитмиш вә ону "Тәпәкөз" бојунун бир варианты кими алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Марағлы һалдыр ки, бу нағылда Тәпәкөзүн көзүнү чыхаран вә ону мәһв едән оғлан "Одиссеја"да олан кими Тәпәкөзүн јанына садәчә мараг үчүндән кәлир. Бир

---

[1] Ш.Чәмшидов. "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1995, сәһ.4.
[2] W.Ruben. Ozean der Marchenstrome, I Teil, 1944, Helsinki, Seite 194

də "Одиссеја" дастанында олдугу кими бу нағыл вариантында да Тәпәкөзүн фәрјадына доггуз јени Тәпәкөз кәлир. Көрүндүјү кими бурада да Тәпәкөз тәк дејил. Нағылын галан һиссәси исә "Дәдә Горгуд"ун VIII боју илә охшардыр. Бу нағылын тәрҹүмәси 8 сәһифәликдир. Тәрҹүмәчи өзү ешитдији вә алман дилинә тәрҹүмә етдији бу нағылда олан Тәпәкөз сурәти илә Һомерин Полифеми арасындакы охшарлыгларын сәбәбини горгудшүнасларын индијә кими лазымынча мүәјјәнләшдирдикләрини тәәссүфлә гејд едир."[1]

Бу бир даһа тәсдиг едир ки, мүхтәлиф вариантлар вә дастан нүмунәләри арасында ашкарлан паралелләр дастанын јарандығы тарихи шәраити, мөвзунун һарада јараныб һансы халглара кечмәсини мүәјјән гәдәр ајдынлашдырмаға көмәк едә биләр. Валтер Рубенин "Дәдә Горгуд"ла бағлы тәдгигатыны тәһлил етдикдән сонра ашағыдакы нәтиҹәләрә кәлирик.

1.Тәдгигатчынын фактик материаллара сөјкәнән паралел мүгајисәләри елми ҹәһәтдән әсасән инандырыҹыдыр вә "Дәдә Горгуд"ун үстүнлүкләри објектив шәкилдә алим тәрәфиндән хүсуси вурғуланыр.

2. Валтер Рубен дә Дәдә Горгуду реаллыгла бағлајыр.

3. Фолклоршүнасын кәтирдији мисаллардан ајдын көрүнүр ки, о, абидәнин дилини, руһуну вә әсас гајәсини чох јахшы дујмушдур вә өз јарадыҹылығында ондан мәһарәтлә истифадә етмишдир.

4. Мүәллиф түрк халгларынын дастан јаратма габилијјәтини хүсуси гијмәтләндирмәклә бәрабәр онларын дөнмәзлији вә икидлијинин нишанәләрини Орта Асија халглары ичәрисиндә ајрыҹа гејд едир.

5. "Дастанлар"да әксәр гәһрәманларын һәјат дөврүнүн бүтөв шәкилдә тәсвир олунмасыны тәгдирәлајиг һесаб едир.

6. Огуз халгынын гәдими дүшмәнини ермәни христианлары һесаб едир.

Үмумијјәтлә, бу тәдгигат ишин бир сыра хырда ногсанларына бахмајараг, бөјүк зәһмәтин вә дәрин елми билијин нәтиҹәсидир. Бир абидәнин әтрафлы тәдгиги илә бәрабәр бир чох халгларын

[1] Nuri Yüqe. "Eine Variante der Tepeqoz - Erzahlunq". Turcica, Paris, 1971, III Tome, S. 31-36

шифаһи сөз сәнәтинин мүгајисәли тәһлили, онларын формалашдығы доврүн, реаллыгларла баглы чизкиләрин, биринин о бирисинә тә'сирини мүәјјәнләшдирилмәсинә чәһд көстәрилмәси фолклор әсәрләринин арашдырылмасында ән јахшы орнәк һесаб едилә биләр.

Биз өзүмүз дә арзу едирик ки, кәләчәк горгудшүнаслар "Китаби - Дәдә Горгуд"ун тәдгигинә бу мовгејдән јанашсынлар вә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә мүгајисәдә, параллеләр әсасында ону әтрафлы тәдгиг етсинләр, о ҹүмләдән "Дәдә Горгуд" абидәсинин халг јарадычылығына тә'сири даһа әтрафлы вә дүзкүн мүәјјәнләшдирилсин.

J.Һајнын "Дәдә Горгуд"ун тәдгиг тарихиндә хидмәти

Халглар арасында мәдәни - игтисади әлагәләр артдыгча онларын бир-бирини даһа јахындан танымасы асанлашыр. Бу просесдә тәрчүмә олунмуш әдәби әсәрләрин өзүнәмәхсус јери вардыр. Јалныз тәрчүмәләр васитәсилә бир халгын мәдәни ирси, адәт - ән'әнәси, милли хүсусијјәтләри вә тәфәккүр тәрзи бир дилдән башга дилә өтүрүлүр. Ән јахшы әсәрләр исә öз халгынын мә'нәви дәјәрләринин дашыјычысы кими бир чәмијјәтин мә'нәви дүнјасыны, јарадычылыгыны тәрчүмә олундугу дилдә јүксәк сәнәткарлыгла нүмајиш етдирир. Адәтән белә әсәрләр донә - донә мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә олунуб чап едилирләр. Тәкчә Азәрбајчана дејил, бүтүн түркдилли халглара баш учалыгы кәтирән "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанлары да мәһз белә абидәләрдәндир.

Халгымызын кечмишини, дилимизин, тарихини, мә'нәвијјатымызы, милли мәдәнијјәтимизи öз шахәләриндә вә будагларында јашадан вә надир сәнәт инчиләриндән сајылан "Китаби - Дәдә Горгуд" алман охучулары илә илк танышлыгдан сонра дүз 143 ил кечмиш алман шәргшүнасы Јоахим Һајн тәрәфиндән бүтөвлүкдә алман дилинә тәрчүмә олунараг 1958-чи илдә Манессе јахынлыгында Сүрихдә чапдан чыхмышдыр. Чох нәфис тәртибатла нәшр олунмуш бу китаб мүгәддимә, дастанын мәтни, сон сөз вә изаһатларла бирликдә 367 сәһифәдән ибарәтдир.

Алман охучуларынын илк дәфә бу мисилсиз сәнәт абидәси илә бүтөв шәкилдә таныш олачагларыны нәзәрә алараг J.Һајн тәрчүмәјә 15 сәһифәлик "**СОН СӨЗ**" дә јазмышдыр. "Китаби - Дәдә Горгуд"у гаранлыглардан үзә чыхмыш вә ичиндән үзүмүзә азад сәһра һавасы әсән" сәнәт әсәри һесаб едән J.Һајн бу абидәнин сәчијјәви көчәри мәдәнијјәти илә әсасы гојулмуш јүксәк мә'нәвијјатдан хәбәр вердијини сөјләјир. Ејни заманда Јоахим Һајн онун сәчијјәви хүсусијјәтләри, чографи мәканлары, јарандыгы тарихи шәраит вә с. һагында јазмагы да вачиб һесаб етмишдир.

"Китаби - Дәдә Горгуд"ла танышлыгдан вәчдә кәлән Ј.Һајн јазыр: "Гаршымыздакы "Китаби - Дәдә Горгуд" илк дәфә алман дилинә тәрчүмә олунмушдур. Әслиндә текстоложи чәтинлији илә багльы олса да бу китабын индијә гәдәр алман тәрчүмәчиси танмамагы тәәччүблүдүр, чүнки түрк әдәбијјаты ичәрисиндә өз әһәмијјәтли јеринә һәмчинин поетик дәјәринә көрә бу әсәрин дүнја әдәбијјатында лајигли јер тутмага һаггы вар".[1]

Бурада чох тәәссүфлә гејд етмәк истәјирик ки, Јоахим Һајн "Китаби - Дәдә Горгуд"ун илк тәдгигатчысы вә бир бојунун тәрчүмәчиси Һ.Ф. фон Дитсин арашдырмаларындан тамамилә хәбәрсиздир. Бәлкә дә елә бунун тә'сириндир ки, Ј.Һајн тәдгигаты Дитсин дәјәрли фикирләри гаршысында чох зәиф көрүнүр.

"Һиссәләрин ахырында бу гәһрәманлыг епосуну Түрк Илиадасы адландыран" Ј.Һајн гејд едир ки, түрк руһундан вә түрк мүһитиндән јаранмыш бу көчәри дастаны ајрыча түрк әдәбијјаты чәрчивәсинә сыгмыр. Бу абидә еркән дөврә аид олмасына бахмајараг, нәглетмә сәнәткарлыгына көрә һејрәтамиз дәрәчә јүксәк сәнәткарлыг нүмајиш етдирир. Нәзәрә чарпан ардычыл инкишаф хәтти вә гоншу өлкәләрин мәдәнијјәтләриндән бирбаша асылылыгы олмаса белә, о, санки кечмишини гаранлыгларындан пејда олмушдур. Әдәби парчаларын өзүнәмәхсус тәсвири, дилинин чазибәдарлыгы, образлылыгы, садәлији, там тәбиилији вә ибтидаилији илә сәчијјәләнән бу әсәр гәдим көчәри мүһити үчүн гејри ади көрүнүр."[2]

Елә бурадача гејд етмәк истәјирик ки, көрүнүр Һајн һәр чүр көчәриліји ејниләшдирир вә бунунла да мүәјјән јанлышлыга јол верир. Бизә мә'лумдур ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларынын јарандыгы дөврдә, дагда - аранда, јајлагда - гышлагда өз тәсәррүфатынын гуран вә јарымкөчәри һәјат сүрән азәрбајчанлылар илә јанашы, ағбан евләр, алтын сарајлар, галалар, карвансаралар тикиб шәһәрләр салан азәрбајчанлылар да олмушдур.[3]

Даһа сонра Ј.Һајн јазыр: "Епос огузларын гәһрәманлыгыны, түркләрин көчәрилик едән улу ата-бабаларынын өз дәвәләри, ат

---

[1] Das Buch des Dede Korkut, Zürich, 1958, S.333.

[2] Јенә орада

[3] Ә.М.Дәмирчизадә. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун дили, Бакы, 1959, сәһ.5

вә гојун сүрүләри илә кениш сәһраларда кәзиб - доланмаларыны вә хачпәрәст гоншулары илә даим әдавәтлә јашамаларыны тәрәннүм едир. Бүтөвлүклә әсәрдән үзүмүзә азад сәһранын тәмиз һавасы әсир. Бүтүн һекајәләр, онлар дојушкән олсалар да, сых аилә телләриндән јаранмыш вә һәлә сарсылмамыш көчәри мәдәнијјәти илә әсасы гојулмуш јүксәк мә'нәвијјаты нүмајиш етдирир.

Ана мәһәббәти, әр мәһәббәти, сәбрлә нишанлы көзләјән мәһәббәт, огул вә гардаш мәһәббәтини ајры - ајры һекајәләрин әсас мөвзусу һесаб етмәк олар. Бунларын мугабилиндә мүһарибә гәһрәманлыглары бир гәдәр аз јер тутур. Шәрг халглары әдәбијјатында аз вә ја чох дәрәчәдә диггәт мәркәзиндә олан шәһвани мәһәббәтә "Дәдә Горгуд" дастанында үмумијјәтлә раст кәлинмәмәси гејри - ади һалдыр. Азад, мәгрур, чәсур вә фәдакар гадын сурәтләри һәрәм көзәлләри дејил, дөстдурлар вә бә'зи керман әфсанәләриндәки гадын образларына бәнзәјирләр. Дојушләрдә чох сәрт олан кишиләр аиләдә мүлајим хасијјәтли вә дәрин дүшүнчәлидирләр"[1]

P.S. J.Һајнын дедикләриндән ајдын көрүнүр ки, тәрҹүмәчи бу өлмәз сәнәт әсәринин руһуну дујмуш, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә мә'нәви дәјәрләрини лазымынча гијмәтләндирмишдир. Мә'лум олдугу кими "Китаби - Дәдә Горгуд"да ана - огул, огул - ана, ата - огул, огул - ата мәһәббәти, севкили - нишанлы әһд - пејманы, гадын - әр мүнасибәтләри апарычы хәтләрдәндир. Әјанилик үчүн бә'зи мәгамлары көздән кечирәк. "Дирсә хан оглу Бугач боју"нда намәрд јолдашларынын јаланына инанан Дирсә хан оглуну ов бәһанәсијлә апарыб өлүмчүл јаралајыр. Оглуја өјүнән, фәхр едән ана ону - Бугачы овдан гајыданлар арасында көрмәјинчә сарсылыр. Олур ки, әринин јахасындан тутуб дејир:

Чыгсун бәним кор көзүм, а Дирсә хан, јаман сәкрир,
Кәсилсүн оглан әмән сүд тамарым јаман сызлар.[2]

Индинин өзүндә дә сүдәмәр көрпәсиндән узаг олан ананын дөшләри сызылдајанда "ушаг ағлајыр" дејиб онун јанына тәләсир. Бу, ананын өвлада мәһәббәтинин һисси ифадәсидир ки, елә мисал вердијимиз нүмунәдә дә бунун тәзаһүрүнү көрүрүк. Вә

---

[1] Das Buch des Dede Kirkut. 1958, S.335
[2] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ.38-39

сонра бу ана оғлуну јараланмыш һалда тапыр, өз дөшүнүн сүдүндә лаг чичәјиндән мәлһәм һазырлајыб онун јарасыны сағалдыр.

Буна бәнзәр бир әһвалата биз абидәнин дордүнчү бојунда да раст кәлирик. Газан ханын өзү илә апардығы оғлу Урузу кафирләр әсир апарырлар. Лакин Газан хан елә билир ки, дүшмәнләрлә гаршыланмада оғлу горхаглыг едиб евә гачмышдыр.

Бу вахт Газан ханын ханымы Боју узун Бурла хатын оғлунун илк ову мүнасибәтилә гонаглыг вермәјә һазырлашыр. Газан ханын дәстәси јурда донүр. Бојда охујуруг: "Хан гызы корди ким, Газан кәлүр, јумурланыб јериндән уру турды. Самур чуббәсин әкнинә алды. Газана гаршы кәлди. Ганаг галдырды. Газанын јүзинә тогры багды. Саглан солына көз кәздирди. Огланчуғыны - Урызы кормәди. Гара багры сарсылды, дүм јүрәки ојналы, гара гыјма көзләри ган - јаш толды"[1]

Елә бурадача корүрүк ки, Буғачын анасы кими, Урузун анасы да өзүндән асылы олмајараг дахили - һисс һәјәчан кечирир. Одур ки, Газан хана дејир:

Сам јелләри әсмәдин, Газан, гулагым чын лар.
Сәримсаг отын јемәдин, Газан, ичим көјнәр,
Сары јылан сокмадан агча тәнүм галгар - шишәр.
Гурумушча көксимдә судим ојнар.[2]

Ананын огула мәһәббәти, севкиси кими, огулун да анаја мәһәббәти севкиси "Китаби - Дәдә Горгуд"да кениш әкс олунмушдур вә билдирмәк истәјирик ки, бурада, үмумијјәтлә "ана һаггы танры һаггы"на бәрабәр тутулур.

Огулун анаја мәһәббәтинин ән јахшы нүмунәсини биз абидәнин "Салур Газанын евинин јагмаландыгы бој"да корүрүк.

Јенә дә Газан хан бәјләрлә овда оларкән әлә фүрсәт кечирмиш Шокли Мәликин адамлары токүлүшүб онун јурд - јувасыны талајыр, вар - јохуну, аилә - ушағыны, еләчә дә гоча анасыны апарырлар. Газан хан - јә'ни огул апарыланларын һамысыны Шокли Мәликә вермәјә һазырдыр, тәки анасыны кери ала билсин. Газан хан дејир:

Мәрә, Шөкли Мәлик!

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ. 72

[2] Јенә орада

Дүнлүки алтун бан евләрими көтүрүб дурурсан, сана көлкә олсун!
Ағыр хәзинәм, бол ағчам көтүрүб дурурсан, сан, а харлыг олсун!
Гырг инчә беллү гызла Бурла хатуны көтүрүб дурурсан, сан, а јесир олсун!
Гырг јикидлән оглум Урузы көтүрүб дурурсан, гулун олсун!
Тавла - тавла шаһбаз атларым көтүрүб дурурсан, сана бинәт олсун!
Гатар - гатар дәвәләрим көтүрүб дурурсан, мәрә кафир, сана јүкләт олсун!
Гарычыг анам көтүрүб дурурсан, мәрә кафәр, анамы веркил мана!
Савашмадын, урушмадын гајыдајым - көрү дөнәјим, кедәјим, бәлли билкил!"[1]
(Курсив бизимдир- Ф.Ә.)

Ата - огул мәһәббәти һаггында "Китаби - Дәдә Горгуд"дан истәнилән гәдәр нүмунә кәтирмәк мүмкүндүр. Биз бурада онлардан икисини хатырлатмагла кифајәтләнәчәјик. "Бајбуранын оглу Бамсы Бејрәк боју"нда огул һәсрәтиндән Бајбуранын көзләри кор олур. Бамсы Бејрәјин, јә'ни огулун гајытмасы хәбәрини она чатдыранда Бајбура дејир: "Оглым идикин андан биләјим, сырча пармагыны ганатсун, ганыны дәстмала дуртсун, көзимә сүрәјин, ачылачаг олурса, оглым Бејрәкдир!"

Белә етдикдән сонра доғрудан да атанын көзләри ачылыр.

Јахуд "Газлыг гоча оглу Јејнәк боју"нда Јејнәк узун мүддәт дүшмәнә әсир дүшмүш атасыны вурушу јолу илә гуртарыр. Онларын, ата-огулун көрүшү "бој"да белә тәсвир олунуб: "Бабасилә Јејнәк кизлү јага тутубан јиләшдиләр. Еки һәсрәт бир - биринә булашдылар. Иссуз јерин гурды киби улашдылар."[2]

Севкили - нишанлы мүнасибәтләринин дә "Китаби - Дәдә Горгуд"да өзүнәмәхсус јери вардыр. Бу бахымдан јенә дә "Бајбуранын оглу Бамсы Бејрәк боју" хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, сәһ.48
[2] Јенә орада. сәһ.97.

Bamsы Bejrəklə Banычичək нишанлыдырлар. Иш елə кәтирир ки, бир күн Bamsы Bejrək јолдашлары илә јејиб - ичдикләри заман кафирләр онлара һүчүм едирләр. Bamsы Bejrəјин јолдашлары өлдүрүлүр, өзү исә Бајбурт галасына әсир апарылыр. Амма һамы Bamsы Bejrəјин дә өлдүјүнү зәнн едир. Мәсәлә беләдир ки, бу вахт Bamsы Bejrəјин ата- анасындан, гоһум - әгрәбасындан даһа чох онун нишанлысы Банычичәк һалбаһал олур. О, нишанлысынын һаггындакы хәбәри ешидинчә аг донуну чыхарыб гара кејир, күз алмасы кими ал јанағыны дартыб јыртыр вә зар - зар ағлаја-ағлаја дејир: "Ваj, ал дувағымын јијәси! Ваj, алнымын-башымын үмиди! Ваj, шаһ икидим, шаһзадә икидим. Дојунча үзүнә бахмадығым, икид ханым! Һара кетдин, мәни јалгыз гојуб, икид ханым?! Көз ачараг көрдүјүм, көнүл вериб севдијим, бир јастыгда баш гојачағым! Јолунда өлдүјүм! Гурбан олдуғум!"[1]

Банычичәк дүз он алты ил Bamsы Bejrəјин јолуну көзләјир, онунла бағладығы әһд пејмана дөнүк чыхмыр.

Әр - арвад садиглијинин ән јахшы нүмунәсинә биз "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "Гоча оғлу Дәли Домрул боју"нда раст кәлирик,.

Дәли Домрул салдығы көрпүнүн јанында көч дүшмүш обада бир икид өлүр. Дәли Домрула өлүмүн Әзраилин иши олдуғуну хәбәр верирләр. Бир даһа һеч кими өлдүрмәсин дејә Дәли Домрул Әзраилә вурушур вә мәғлуб олур. Әзраил ону өлдүрмәк истәдикдә Дәли Домрул Аллаһын ишинә гарышмагда сәһв етдијини бојнуна алыр. Одур ки, Аллаһдан нида кәлир: "...ја Әзраил, Дәли Домрул чан јеринә чан булсун. Анун чаны азад олсун!"[2]

Дәли Домрул гоча ата - анасынын јанына кәлир. Лакин онлар чанларыны вермирләр. Өлүмүнү көзүнүн алтына алан Дәли Домрул һалаллашмаг үчүн арвадынын јанына кәлиб әһвалаты данышыр, вәсијјәтини сөјләјир. Буну ешидән гадыны:

Нә дерсән, нә сөјләрсән,
Көз ачуб көрдүкүм!
Көнүл вериб севдикүм!
Гоч јикидим, шаһ јикидим!
Татлу дамаг верүб соруишағым,

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы, 1988, сәһ.156.
[2] Китаби - Дәдә Горгуд. Бакы. 1988, сәһ.81

Бир јастыгда баш гојуб әмишдиким,
Гариу јатан гара таглары
Сәндән сонра мән нејләрәм?
Јајлар олсам, мәним корум олсун!
Соуг - соуг суларун ичәр олсам,
Мәним ганым олсун!
Алтун - агчан, хәрҹләјүр олсам,
Мәним кәфәним олсун!
Тавла - тавла шаһбаз атун, бинәр олсам,
Мәним табутум олсун!
Сәндән сонра бир јикиди севиб
Варсам, билә јатсам,
Ала јылан олуб, мәни соксун!
Сәнин ол мухәннәт анан-бабан
Бир чанда нә вар ки, сана гыјмамышлар?
Әрш таныг олсун, курси таныг олсун,
Јер таныг олсун, көк таныг олсун,
Гадир - тәнри таныг олсун,
Мәним чаным сәнин чанына гурбан олсун![1]

-дејир вә әринин әвәзинә өз чаныны вермәјә һазыр олдугуну билдирир.

Бүтүн бу дејиләнләрин маһијјәтинә дәриндән диггәт јетирән Ј.Һајн нәтичә олараг "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман охучусуна билдирир ки, бурада "Ана мәһәббәтини, әр мәһәббәтини, сәбрлә нишанлы көзләјәнин мәһәббәтини, огул вә гардаш мәһәббәтини" ајры - ајры һекајәләрин (бојларын - **Ф.Ә.**) әсас мовзусу һесаб етмәк олар...

Ј.Һајн "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы огузлар һаггында охучулара мүәјјән мә"лумат вермәк үчүн, чох гыса шәкилдә олса да огузларын тарихи, мәнсубијјәти, јашајыш јери, фәалијјәтләри барәдә дә өз јазысында сөз ачыр. Лакин чох тәәссүф ки, әксәр һалларда биләрәкдәнми, билмәјәрәкдәнми, дејә билмәрик, мә`лум тарихи фактлары дүзкүн мовгејдән шәрһ етмир. О, билдирир ки, огузлар бөјүк түрк-татар аиләсинә дахилдир. Онларын әсас отураг јери бөјүк халг көчүндән /һәрәкәтиндән/ әввәл бу күнки Түркүстанда Сыр-Дәрјанын ашагы ахары иди. О, дил абидәләринә, хүсусән Орхан китабәләринә әсасланараг

[1] Китаби - Дәдә Горгуд, Бакы, 1988, сәһ.83.

Огузларын тајфалара бөлүнмәсини хатырладыр, Доггуз Огузун адыны чәкир вә IX әсрдә бунун, јә'ни Доггуз Огузун "Гузлар" шәклиндә дејилдијини јазыр. Ј.Һајн јазыр: "Огуз тарихинин ән парлаг сәһифәси X әсрдән башлајыр вә монголларын түрк халгларына басгыны дөврүндә сона чатыр. Һәмин јүрүшдә огузлар ири дәстәләр һалында Огуз чајыны кечәрәк ислам дөвләтләри илә сых әлагәләр јарадырлар. Елә онларын исламлашмасы да бу дөврә тәсадүф едир.

Сонралар огузлар тарихин кедишиндә һәлледичи рол ојнамышлар. Илк әввәлләр огузлар зәиф хәлифәләрин јанында преторианер (сечмә гошун һиссәси - Ф.Ә.) кими хидмәт едирләр. Өз һәрби габилијјәти сајәсиндә тезликлә нүфуза вә тә'сир күчүнә саһиб олан, азадлыг севән бу нараһат халг узун мүддәт вассал ролу илә кифајәтләнә билмәзди. Бунлар хүсусилә огузларын ән нүфузлу тајфасы олан Сәлчуглардыр ки, онлар артыг XI әсрдә Шәргдән арамсыз шәкилдә ахышыб кәлән әһали һесабына күчләндиләр вә Гәзнәвиләр дөвләтини девирдиләр. Тәдричән Бизанс һакимијјәтинин сәрһәддинә гәдәр олан әразини ишгал етдиләр вә өз тајфа адларындан сүлаләнин хејринә имтина етдиләр. Азәрбајчан вә Кичик Асија өзләринин бугүнкү түрк әһалиси үчүн бу Сәлчуг сүлаләсинин сијасәтинә миннәтдардыр ки, онлара нараһатлыг кәтирән өз һәмјерлиләринин ахыныны Шәргдән Гәрбә јөнәлтдиләр. Ахырынчы Сәлчуг дөвләти XIII әсрдә көчәри түркләр тәрәфиндән мәһв едилди вә ону әсас пајтахты Амид, бу күнкү Дијарбәкр олан Аггојунлу вә Гарагојунлу көчәри дөвләтләри илә бирләшдирдиләр,беләликлә бу күнкү Түркијәнин сәләфи олан Османлы сүлаләсини гурдулар."[1]

Әлбәттә, биз тарихи бахымдан бу мөвзуну тәһлил етмәк фикриндә дејилик. Буна көрә дә Ј.Һајнын бурадакы бүтүн дедикләринә чаваб вермәк нијјәтиндә дејилик. Јә"гин ки, тарих китабларында бу дејиләнләр өз дүзкүн һәллини чохдан тапыб. Бунунла белә, Ј.Һајнын дедикләринин бирбаша мөвзумуза аид олан јерләринә мүнасибәтимизи билдирмәји зәрури һесаб едирик. Ј.һајн X әсрдә монголларын огузлара һүчумундан сөз ачыр вә бу сәбәбдән дә онларын, јә'ни огузларын биринчи бөјүк халг көчү илә кәлиб ислам дөвләтләри илә әлагә јаратмаларыны

---

[1] Das Buch Dede Kirkut. Manesse verlaq 1958, S.336.

вә бу вахтан да ислам динини гәбул етмәләрини билдирир. Доғрудур, түркләрин ислам динини күтләви шәкилдә гәбул етмәләри, һәтта билавәситә дөвләт үчүн рәсми дин е'лан етмәләри X әсрә аиддир.[1]

Бунунла бәрабәр "... түркләрдә ајры - ајры шәхсләрин, гәбилә, тајфаларын ислам динини гәбул етмәләри тарихи чох гәдимдир вә һәтта елә мүгәддәс пејғәмбәримизин сағлығы вахтындадыр... Һәзрәти Мәһәммәд пејғәмбәрин ислам динини гәбул етмиш ајрыча түрк ордусу вар имиш. Һәзрәти Шәрифин дедикләрини јазыја кәтиририк: "Улу Танры мәним бир орду вардыр. Она "Түрк" адыны вердим. Онлары Шәргдә јерләшдирдим. Бир говмә гызарсам о говм үзәринә салар, мусәлләт едәрәм"[2]

Јенә дә пејғәмбәримиз дејиб: "Түрк дилини өјрәнин. Зира онларын узун сүрәчәк һакимиjјәтләри вардыр."[3]

Әт Тәбәринин вердији хәбәрә көрә, Мәһәммәд пејғәмбәрин ислам дини уғрундакы мәшһур "Хәндәк давасы"нда (627) түркләр дә иштирак етмишләр. Елә Пејғәмбәрин өзү дә бу вахт бир "Түрк чадыры"нда отурубмуш.[4]

Биз әввәлдә Дәдә Горгудун да ислам динини нә вахт гәбул етмәсини демишдик. Демәли, огузларын ислам динини гәбул етмәләрини јалныз X әсрлә мәһдудландырмаг олмаз.

Көрдүјүмүз кими, Ј.Һајн огузлары әввәлчә зәиф хәлифәләрин јанында преторианер сајыр вә сонра дејир ки, азадлыг севән бу халг, хүсусән онларын нүфузлу тајфасы сәлчуглар узун мүддәт вассал олмаға дөзә билмәзди.

Бурдан баша дүшүлмүр ки, огузлар, јахуд онларын "нүфузлу тајфасы сәлчуглар" зәиф хәлифәләри олан әрәбләрин јахуд X әсрдә онлара һүчум едән монголларын вассалларыдырлар. Әслиндә бунларын һеч бири ола билмәзди. Огузлар әрәбләрин вассалы олмадығы кими, X әсрдә монголлар да сәлчуглара һүчум едә билмәзди̇ләр. Чүнки тарихдән һамыја мә'лумдур ки, монголлар X әсрдә јох, әсасән XIII әсрдән бир гурум кими формалашмаға башлајыблар.

---

[1] Н.Јазычы. Илк түрк ислам дөвләтләри тарихи. Анкара, сәһ.81.
[2] М.Кашгарлы. Дивани лүғәт - ит түрк. I чилд, сәһ.351.
[3] Н.Јазычы. Илк түрк - ислам дөвләтләри тарихи, Анкара, 1992, сәһ.12.
[4] Н.Абдулла. "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Бакы, 1997, сәһ.7.

Биз J.Һајнын Азәрбајҹан вә кичик Асијанын өз түрк әһалиси илә Сәлҹуг сүлаләсинин һансы сијасәтинә вә нә үчүн миннәтдар олдугуну мүәјјәнләшдирә билмәдик. J.Һајнын Сәлҹуг дөвләтинин XIII әсрдә көчәри түркләр тәрәфиндән мәһв олуб јеринә Аггојунлу вә Гарагојунлу дөвләтләринин јаранмасы фикри исә, шүбһәсиз, јенә дә тарихин тәһрифи илә әлагәдар мәсәләдир. J.Һајн бурада "көчәри түркләр" демәклә бизҹә, монголлары нәзәрдә тутмушдур. Амма мәсәлә беләдир ки, сәлҹуглардан сонра монголлар мәһз Азәрбајҹана кәләнә гәдәр бурада чох нүфузлу Елдәкиз дөвләти вар иди. Бундан башга XIII әсрдә һәлә "тајфа бирләшмәси", "көчәри бирлији" адланараг әсасән XIV - XV әсрләрдә дөвләтләрини јарадан Гарагојунлу вә Аггојунлулар бирләшиб Елдәкизләр, монголлар вахтында сүгута уграмыш вә артыг олмајан Сәлҹуг дөвләти әсасында өз дөвләтләрини јарада билмәздиләр.[1]

Нәһајәт гәт'и шәкилдә билдиририк ки, J.Һајнын дедији индики Түркијәнин сәләфи олан Османлы сүлаләсини дә Гарагојунлу вә Аггојунлу дөвләтләри бирләшиб јаратмамышлар.

Бурадан белә бир суал јарана биләр ки ахы бүтүн бунлары демәклә J.Һајнын мәгсәди нәдир? Бәли, елә әслиндә әсас мәсәлә бу суалдадыр. Чүнки J.Һајнын өзүнә догру көрүнән "һадисәләрин мухтәсәр тарихи кедишини" јухарыда гејд етдијимиз кими шәрһ етдикдән сонра јазыр: "Лакин "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы огузларын бу мүһитә нечә ујгунлашмасына ҹаваб тапмаг олмур, 12 бој бу тарихи чәрчивәјә сыгмыр. Һеч бир јердә бу кешмәкешли әсрин мүәјјән тарихи һадисәләринә ишарәјә раст кәлмирик".[2]

Әввәлә јада салмаг лазымдыр ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" епосдур вә епосун "тарихи чәрчивәјә сыгмасы" јахуд "мүәјјән тарихи һадисәләри" олдугу кими өзүндә әкс етдирмәси мәгбул һесаб едилә билмәз. Икинчиси, J.Һајнын тәсвирини вердији һадисәләрин баш вердији вахтларда "Китаби - Дәдә Горгуд"ун јаранмасындан јох, јазыја алынмасындан данышыла биләр. Бу барәдә јазымызын әввәлиндә бәһс етдијимиздән јенидән һәмин мәсәләјә гајытмагы лазым билмирик. Анҹаг тарихи һәгигәт

---

[1] Әтрафлы мә'лумат үчүн бах: Азәрбајҹан тарихи, I ҹилд, 1961, с. 221-225.
[2] J.Һајн. Адı чәкилән китаб. 1958, сәһ.337.

таминә бир даһа билдиририк ки. "Китаби - Дәдә Горгуд"у гошуб дүзән, јашадыб - јајан огузлар, јахуд огуз озанлары Ј.Һајнын дедији сәлчуглардан чох-чох әввәл, мәһз елә бу абидәнин јарандыгы Азәрбајчанда јашамыш вә дастан да елә бурада формалашмышдыр. Буну көркәмли горгудшүнасларымыз донә - донә тәсдиг етмишләр. Мәнбәләрә диггәт едәк: Професор М.Һ.Тәһмасиб јазыр: "... бу әсәрдә ("Китаби - Дәдә Горгуд"да -Ф.Ә.) тәсвир олунан огузлар Сәлчуг огузларындан чох габаглар бурада јашајан јерли огузлардыр".[1]

Бу барәдә проф. Ә.Дәмирчизадәнин фикри исә беләдир: "Китаби - Дәдә Горгуд"ун дилиндә данышан вә азәрбајчанлыларын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш огузлар сонралар Орта Асијадан буралара кәлмиш огузлар дејил."[2]

Академик Н.Гордлевскијә корә дә Азәрбајчандакы огузлар Сәлчуглардан хејли габаг бу јерләрдә јашамышлар.[3]

Әрәб тарихчиси Мәһәммәд ибн Ваһидинин дедикләринә әсасланан Х.Короглу гејд едир ки, огузлар Гафгаза вә Шәрги Анадолуја Сәлчугиләрдән бир нечә әср габаг кәлмишләр.[4] Бу фактларын сајыны даһа да артырмаг мүмкүндүр. Демәли, Ј.Һајнын ахтардыгы мәтләбләрин "Китаби - Дәдә Горгуд"да олмамасы тәбии һалдыр. Ону да гејд едәк ки, Ј.Һајн өзү јазысынын әввәлиндә "Китаби - Дәдә Горгуд"ун гоншу олкәләрин мәдәнијјәтиндән бирбаша асылылыгы олмадан јарандыгыны е'тираф етмишдир.

Даһа сонра Ј.Һајн јазыр: "Бунунла белә һадисәләрин баш вердији јерләр, јә'ни Бәрдә, Кәнчә, Дәрбәнд, Дүзмурд, Трабзон, Бајбурд, Амид вә Мардин - јалныз ән мәшһурлары нәзәрә чарпыдырыгыр - кими чографи адлар бу, тарихлији тәсдигләјир. Демәли о, Азәрбајчаны, Гафгазы, Күрчүстаны, Ерменистаны, Хәзәр вә Гара дәниз әтрафы олкәләри, еләчә дә Фәрат боју вилајәтләри әһатә едир вә бу тарихи сәһнәдә бизим дастандакы һадисәләр

---

[1] М.Һ.Тәһмасиб. Бир тарихи һәгигәтин епосдакы изләри, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, VI китаб, Б., Елм, 1981, сәһ.8.

[2] Ә.Дәмирчизадә. "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын дили. Б., 1954, сәһ.23.

[3] В.Гордлевски. Государство сельджукидов Малои Азии. М.-Л., 1941, сәһ.

[4] Х.Короглы. Огузскии героическии епос. М., 1976, стр.60.

бир тамана кими чәрәјан едир вә на'мәлум бир вахтда ојнаныгыр.[1]

Мисалдан корунур ки, Ј.Һајн һаглы олараг "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын тарихлијини тәсдигләјир. О бурада һәмчинин Огуз дөвләтинин башында Бајандыр ханын дурмасыны, епосун баш гәһрәманынын Газан хан олмасыны сөјләјир вә "Дәдә Горгуд"ун һаггында даһа јахшы тәсәввүр јаратмаг үчүн епосун мәзмунундан чыхыш едәрәк нәсл шәчәрәсини верир. Лакин схемдә Ј.Һајн јалныз үч аиләнин, (Гам ган оғлу Бајандур хан, Улаш, Аруз гоча) о да там тәсәввүр јаратмајан, шәчәрәсини вермишдир. Бир аз ашағыда Ј.Һајн өзү Газан ханын Ич огуздан олдугуну билдирдији һалда, бурада ону Дыш огузлар чәркәсинә салмышдыр.

Бу чәдвәлдән сонра Ј.Һајн јазыр: "Огузлар ики група болунурләр. Ич Огуз вә Дыш Огуз, јә'ни дахили вә харичи огузлар. Јә'гин ки, бу бизим ич вә дыш монголлардан даншдығымыз мә'наны верир. Гәдим ад олан Доггуз Огуз тамамилә итмишдир. Бунунла бәрабәр биз учок вә бозок илә гаршылашырыг. Әрәбләшдирилмиш формада учуг вә бозуг сөзләринә һәмчинин әрәб тарихчиси Ибн әл Атирдә (1234) раст кәлирик. Корунур "Китаби - Дәдә Горгуд"ун редаксијасы вахты бу ад артыг көһнәлмиш, ишләнмә саһәсини итирмиш олмалы иди, чүнки она јалныз бир һекајәдә раст кәлинир. Бүтүн башга һекајәләрдә Ич вә Дыш Огуз адына раст кәлирик. Анчаг Огуз ады әслиндә кечмишә аид олан бир халгын ады илә баглыдыр ки, буну "Әввәлләр, огузлар заманында... кими ифадәләрдән дә кормәк олур. Бизим озанын дилиндә дә огузлар дөврү артыг "узаг кечмиш заман" демәкдир."[2]

Биз әввәлдә хатырлатдыг ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" бүтөвлүкдә Ј.Һајнын тәрчүмәсиндә илк дәфәдир ки, алман охучусунун сәрәнчамына верилир. Амма Ј.Һајнын тәдгигатында бә'зи тәһрифләр вардыр ки, бунлар абидәни доно - доно охујан охучулар үчүн дә анлашылмаздыр.

Бизим фикримизчә Ј.Һајн өз арашдырмасында Огузун өзүндән, онун Күнәш шүасы илә көјдән кәлмиш арвадындан вә

---

[1] Ј.Һајн. Ады чәкилән китаб, сәһ.338.

[2] Das Buch Des Dede Korkut 1958, S. 338-339.

бу арвадан доғулан Күнхан, Ајхан, Улдузхан адлы оғланларындан, еләчә дә су ичиндәки ағачын ојуғундан тапыб евләндији арвадындан вә бундан да доғулан Даг хан, Ҝөј хан, Дәниз хан адлы оғланларындан сөз ачсајды даһа јахшы оларды. Һәмчинин Күнәшлә бағлы оғланлары Боз ок, су илә әлагәдар оланлара Үч ок адынын верилмәсини билмәк дә алман охучусу үчүн марағлы ола биләрди. Һәм дә өјрәнәрдиләр ки, јај тапыб кәтирдикләри үчүн Огуз биринчиләри Бозок адландырыб сағ тәрәфиндә отуртмуш, дөвләтин идарәсини дә онлара тапшырмышдыр. Үч ох тапыб кәтирән икинчиләри исә Огуз Үч ок адландырыб сол тәрәфиндә отуртмуш, дөвләтин сәрһәдләринин горунмасыны да онлара тапшырмышдыр. Огузун бу алты оғлундан да сонракы 24 Огуз тајфасы јаранмышдыр.

Әкәр чох гыса, лап еләә бизим бу дедијимиз шәкилдә мәсәлә алман охучусуна чатдырылсајды, "Оғузлар ики әсас група бөлүнүрләр"лә башлајан абзасдан сонракы абзасда Ј.Һајнын "Огузлар 24 тајфаја бөлүнүрләр" сөзләри онлар үчүн гаранлыг мәтләбләри бир гәдәр ајдынлашдырмыш оларды.

Оғузларын 24 тајфаја бөлүндүјүну билдирдикдән сонра Ј.Һајн онларын мәншәјини "әфсанәви нәсл атасы Огуз"ла бағлајыр, һәрби тәшкилат гурулушундан, "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы әсас образлардан мүхтәсәр шәкилдә сөз ачыр вә јазыр: "Баш гәһрәманларын тарихи шәхсијјәтләрә охшадылмасы чәтинликләрлә гаршылашыр. Бунунла белә, онларын тарихлијинин ахыра гәдәр сүбут олунмамасы бизә әсас верир ки, онлары сырф фантастик сурәтләр һесаб едәк. Биз јени вә гәдим рәвајәтләр арасында мүәјјән фәргләр ашкар едирик вә белә дүшүнә биләрик ки, бу әфсанәләр маһијјәт е'тибарилә реал ән'әнәләрлә бағлыдыр ки, бунлары бәлкә дә огузлар Гәрбә көчләри заманы өз сонракы јашајыш јерләринә өзләри илә кәтирмиш вә јени торпагда јени мүһитә ујғун формалашдырмышлар."[1]

Ј.Һајнын елә өзүнүн хатырлатдығы "Китаби - Дәдә - Горгуд"дакы реал чоғрафи әразини, јерләрин адларыны әввәлдә нүмунә олараг ҝөстәрдик. Епосдакы образларын "прототипләри" һаггында да тәдгигатларда чох данышылыб вә биз һәмин мә'лум дејиләнләри јенидән тәкрар етмәк нијјәтиндә дејилик. Амма

[1] Das Buch Des Dede Korkut. 1958, S.340

бизи даһа чох дүшүндүрән Ј.Һајнын "Китаби - Дәдә Горгуд"да јазылмыш тарих, һадисә ахтармасыдыр. Ј.Һајн мөвчуд мәнбәләрдә бу барәдә јазылмыш, һәм дә чох сәлаһијјәтли алимләр тәрәфиндән тәсдиг едилмиш мә'луматларла таныш олмадан, јахуд таныш олса да онлара әһәмијјәт вермәдән "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы бүтүн образлара "сырф фантастик сурәтләрдир" дејир. Бундан башга, бурада Ј.Һајнын "јени вә гәдим рәвајәтләр" таныб вә онларын арасындакы фәргләри ашкар етмәси чәһди дә гаранлыг галыр. Чүнки, о, өзү дә бу һагда, јә'ни "јени вә гәдим рәвајәтләр" арасындакы "фәрг"ләрин нәдән ибарәт олмасыны билдирмир ки, "ашкар" етдији илә дә таныш ола биләг. Ј.Һајнын "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларына "әфсанә" ады вермәси дә гәнаәтбәхш һесаб едилә билмәз. Бәли, фолклор нүмунәләриндә мифоложи сүжетләрин, әфсанәләрин олмасы тәбии һалдыр. Лакин бу, о демәк дејил ки, һәмин фолклор нүмунәси миф, әфсанә, јахуд рәвајәт сајылсын. Бу, һәлә мәсәләнин бир тәрәфидир. Икинчиси исә одур ки, әкәр Ј.Һајн бојларда доғрудан - доғруја "рәвајәт" изләри ашкар едирсә, бу һеч дә онун сүбут етмәјә чалышдығы фикрин хејринә дејил. Чүнки рәвајәт билаваситә реал тарихи шәхсијјәтләрлә, мә'лум чоғрафи јер, мә'лум абидәләрлә әлагәдар олан фолклор новудур. Елә әфсанәнин өзүндә дә тәсвир, тәгдим олунан нә варса онун мүәјјән изи, әламәти реал керчәкликлә бағлы олур.

Ј.Һајнын "рәвајәт", "әфсанә" адландырдығы бојлары "... огузлар Гәрбә көчдүкләри заман өз сонракы јашајыш јерләринә өзләри илә кәтирмиш вә јени формада јени мүһитә ујғун формалашдырмышлар" демәсиндә дә биз јени бир мә'лумат көрмүрүк. Бу фикри илә Ј.Һајн садәчә олараг әввәлдә мисал кәтирдијимиз мүлаһизәләринин доғрулуғуна бир даһа инанмаг истәјир. Биз дә һәмин дејиләнләрин јанлыш олдуғуну елә јериндәчә фактларла изаһ етмишик.

Башга тәдгигатчылар кими, "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы исламы көрүшләр Ј.Һајнын да нәзәриндән гачмамышдыр. Бу барәдә о јазыр: "Гәдим рәвајәтләрдән белә күман етмәк олар ки, бизим рәвајәтләрә - бојлара ислам дону кејдирилмишдир. Бизим огузлар заһирән Әли вә онун гәбиләсинә һөрмәт бәсләјән, Мәһәммәдин тәрәфдары олан шәрәфли мүсәлманлардыр. Һәр дөјүшдән габаг онлар дуа едирләр вә чәтин анда Аллаһы көмәјә

чағырырлар. Галан вахтларда исә ислами руһдан чәтин ки, бир из һисс олунсун. Бизим һекајәләки сурәтләр һәјатларыны бутпәрәст көчәри халгын адәт вә ән'әнәләри әсасында јашајырлар. Бүтүн әсәр боју гәдим бутпәрәстлик өз адәт - ән'әнәләри илә бу вә ја дикәр шәкилдә нәзәрә чарпыр. Әкәр гәдим икидләр ислам е'тигады угрунда мүбаризләрә чеврилирсә буну исламын јени јаранан вахтына аид етмәк олмазмы? Бундан сонра бу да тәәччүблү дејил ки, мүгәддимәнин бир јериндә (галанлар сонракы әлавә тә'сири бағышлајыр) һадисәләрин вахты милади тарихи илә VII әсрә кечирилир, башга бир јердә исә Букдуз Әмән адлы бир нәфәр "Пејғәмбәрин јол јолдашы кими" тәгдим олунур. Анчаг мә'лум олдугу кими огузларын исламлашдырылмасы X әсрдән башлајыр. Белә тарихи сәһвләр фолклор әсәрләри үчүн гејри-ади дејил"[1]

Тарихи әсәр олмајан фолклор абидәсиндә Ј.Һајнын көрдүјү тарихи сәһвләрә өз мүнасибәтимизи билдирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирик:

1. Ј.Һајн белә күман едир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларына (бурда о бојлары "рәвајәт" адландырыр) ислам дону кејдирилиб. Һ.Ф. фон Дитс тәдгигатындан бәһс едәркән "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы ислами унсүрләрин доврлә, заманла әлагәдар олараг озанларын ифасында абидәјә кәлдијини аз - чох демишдик. Буну ејни илә Ј.Һајнын фикирләринә дә аид етмәк олар.

2. Ј.Һајнын мүлаһизәсинә көрә, огузлар заһирән Әли вә Мәһәммәд тәрәфдарыдырлар. Чәтин анларда Аллаһы көмәјә чағырырлар, асудә вахтларда исә Ислам дини онларын һеч јадына да дүшмүр. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу илә гәтијјән разылашмаг мүмкүн дејил. Огузлары Әли вә Мәһәммәд тәрәфдары кими костәрмәк, шүбһәсиз ки, сырф тәригәт, мәзһәб хүсуси анлајышы илә бағлыдыр. Амма биз билирик ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"да адлары дејиләнләрлә, онларын övладлары илә бәрабәр, Әбубәкрлә Османын да ады лајагәт вә һөрмәтлә јад едилир.

Огузлар чәтин анлардан даһа чох шән вә севинчли анларында ислама јахын олдугларыны билдирирләр. Субут үчүн

---

[1] **Das Buch Des Dede Korkut. 1958, S.341**

һәр бир бојун сонундакы дуалара диггәт вермәјин озу кифајәт едәр.

3. Баша дүшмәк олмур ки, нә үчүн "бүтпәрәстлик öз адәт - ән'әнәләри илә" Ј.Һајна даһа "парлаг" корүнүр вә нә үчүн "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларындакы "сурәтләр öз һәјатларыны бүтпәрәст кочәри халгын адәт вә ән'әнәләри әсасында јашајырлар" дејир.

Бәли, "ислам динини гәбул едәнә гәдәр түркләрдә шаманчылыгла јанашы, башга динләр - бүтпәрәстлик, мәчусилик (зәрдүштилик), христианлыг вә һәтта јәһудилик дә олмушдур".[1]

Бу дејиләнләрин бә'зиләринә, хүсусән бүтпәрәстлијә "Китаби - Дәдә Горгуд"да раст кәлмәк мүмкүндүр. Мисал үчүн, абидәнин он биринчи бојунда Газан хан кафирләрә мүрачиәтлә белә дејир: *Ит киби ку-ку едән чркөз хырслы*

Күчүк донуз шүлөнли,

Бир торба саман донуклы,

Јарым кәрпич јасдыглы,

Јонма агач танрылы.

Көпәким кафәр.[2]

Јахуд, "Бәкил оглу Әмранын боју"ну көздән кечирәк: Бурада кафәрин даһа күчлү олдугуну һисс едән Әмран бир олан Аллаһа үз тутуб ондан комәк истәјир. Буну корән кафәр дејир:

- Оглан, алындунса тәнринәми јалварурсан? Сәнин бир тәнрин варса, мәнум јетмиш ики бутханам вар. - деди. Оглан, (Әмраһ - Ф.Ә.) ајдыр: - "Ја аси мә'лун, сән путләринә јалварырсан, мән аләмләри јохдан вар едән аллаһыма сыгындым"-деди[3]

"Бурада "аси мә'лун"ун да дедији "бир танры" мәсәләси умуми-түрк инамында башлыча сәчијјә дашыјыр. Белә ки, түркләрдә инам, е'тигад мәсәләсинә һәср олунмуш бүтүн гајнагларда белә бир дәјишмәз фикир үмумиләшиб: түркләр һәр вахт јалныз тәк, ваһид Аллаһ инамы илә јашамыш, данышыг, дуа - алгыш, андларында "Бир олан Аллаһ", "Уча Танры", "Улу Танры" сојләмиш вә Аллаһтәаланы һәмишә којдә, сәмада,

---

[1] Н.Јазычы. Илк түрк - ислам довләти тарихи, Анкара, 1992, сәһ.11.

[2] Китаби - Дәдә Горгуд, Бакы, 1988, сәһ. 119

[3] Јенә орада, сәһ.50

јүксәкликлә билмишләр... Елә әрәбләр - исламы гуввәләр түрк елләринә кәлдикдә түркләр онларын да јалныз којун - јерин јарадычысы бир олан Аллаhа инандыгларыны көрмүш, дујмуш вә бу сәбәбдән чох јердә е'тиразсыз - филансыз ислам динини гәбул етмишләр".[1]

Бүтүн бунлары биләндән сонра "бүтпәрәстлијин парламасы", јахуд "огузларын исламландырылмасы" фикри өзүнә дајаг тапа билмир.

4.Ј.hајн абидәнин "мүгәддимә"синдәки јалныз биринчи чүмләни (галанлары әлавә сајылыр -Ф.Ә.) вә икинчи бојда "Бәкдүз Әмәни пејғәмбәрин јол јолдашы кими" (Бәкдүз Әмән пејғәмбәрә јолдашлыг етмәјиб. Һәмин мәсәлә беләдир: "Варыбан пејғәмбәрин үзүнү көрән, кәлүбәин Огузда саhәбәси олан... Бәкдүз Әмән"[2] - Ф.Ә.) гејд едиб бунларын христиан илә VII әсрә кечирилмәсини, әввәлдә билдирдијимиз тәк, фолклор әсәриндә тарихи сәhв hесаб едир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар биз әввәлдә әтрафлы данышмышыг. Бурада бирчә фикри хатырлатмагла кифајәтләнәчәјик. О да дүнја горгудшүнаслыгынын инкишафында танынан сималардан сајылан В.В.Бартолдун фикридир. Бу бөјүк алим дејир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы Огуз гәhрәманларынын көстәрдикләри фәалијјәт исламијјәтин илк әсринә аиддир.[3]

Ј.hајн өз тәдгигатында даhа чох Дәдә Горгуд образына диггәт јетирмишдир. О, тәхмини шәкилдә олса да, әввәлчә Дәдә Горгуду Мәhәммәд пејғәмбәрин вахтында Бајандур ханын сарајында мәсләhәтчи, гәбилә ишләриндә hәлледичи рол ојнајан, вачиб мәсәләләрин hәллиндә сон сөз дејән, огузларын ишләрини, гәзијјәләрини нәзм вә нәсрлә дүзүб - гошараг бајрамларда гопузун мүшајәти илә охујан шаир - озан hесаб етмишдир. Бундан башга, Ј.hајн hәмчинин Дәдә Горгудун огузларын гәдим јашајыш јери Сыр - Дәрјада, сонракы вәтәни Гәрбдә мүдрик шәхс, озан вә мүгәддәс адам кими танынмасыны да билдирир. hәтта о, танынмыш сәјјаh А.Олеаринин 1638-чи илдә Дәрбәнддә Дәдә Горгудун гәбринин зијарәткаhа чеврилмәси hаггындакы мүлаhизәләрини дә вургулајыр. Бунунла

---

[1] Б.Абдулла, "Китаби - Дәдә Горгуд" вә ислам дини. Бакы, 1997, сәh.9

[2] "Китаби - Дәдә Горгуд", Бакы, 1988, сәh.50.

[3] В.В.Бартолд. Книга моего Деда Коркута, М., Л.1962, сәh.8.

бәрабәр, Ј.Һајн Дәдә Горгуду "сырф әфсанәви шәхс" адландырмагдан чәкинмир вә јазыр: "Әлбәттә, буну белә гәбул етмәк олмаз ки, Дәдә Горгуд даһа гәдим заманлара аид олан һазырки һекајәләрин мүәллифи олмалыдыр. Бу мәтн даһа чох ајры - ајры истеʼдадлы озанлара вә јахуд озан мәктәбләринә апарыб чыхара биләр. Сарај хanәндәләри вә јахуд сарај шаирләри Сәлчуг һөкмдарларынын сарајларында олмушлар. Белә бир озан да огузларын гәдим дастан хәзинәсини тәзә рәвајәт вә нагыл мотивләри илә гарышдырыб бир епос јарада биләрди. Бүтүн һекајәләрин форма вә үслубча ејнилији, һадисәләрин гејри - ади вә өзүнәмәхсус сонлуғу да буну көстәрир. Онлар ејни дүшүнчә вә ејни руһун мәһсулу тәʼсири бағышлајыр. Һәр һалда "Дәдә Горгуд" китабынын мүәллифи Дәдә Горгуд дејил, ајры - ајры һекајәләри öз ханына данышан вә һәр бојун сонунда Дәдә Горгуду онларын мүәллифи вә һадисәләрин шаһиди кими көстәрән башга бир озандыр. О, ханы үчүн һадисәләрә өзүндән дуалар әлавә едир, бунунла да әһвалатлар јалныз сырф заһири чәһәтдән кечмиш замана кечирилмиш олур."[1]

Ј.Һајн бу дедикләри илә охучуја нәји чатдырыр, јахуд да охучу бурадан нә баша дүшүр?!

1. Дәдә Горгуд даһа гәдим заманлара аид олан бојларын мүәллифи ола билмәз. Һәм дә о, "гәдим бојлар"а "һазырки һекајә" дедикдә озанын јени данышдыглары нәзәрдә тутулур.

Амма јадымыза салаг ки, о, өзү бир аз бундан әввәл инди дедијинин әксинә олараг Дәдә Горгуду "огузларын ишләрини, гәзијјәләрини нәср вә нәзмлә дүзүб-гошан, сонра да ону гәләбә бајрамларында гопузун мүшајәти илә һамынын гаршысында охујан кими тәгдим етмишди. Инди баша дүшмәк олмур Ј.Һајнын бу фикринә инанасан, јохса "Китаби - Дәдә Горгуд" китабынын мүәллифи Дәдә Горгуд дејил" фикринә.

2.Ј.Һајн дејир ки, Сәлчуг һөкмдарларынын сарајларында сарај ханәндәси, сарај шаири кими, бир сарај озаны да олмушдур. Вә бу озан огузларын гәдим дастанларыны "тәзә рәвајәт вә нагыл мотивләри илә гарышдырыб" јени бир епос, јәʼни "Китаби - Дәдә Горгуд"у јаратмышдыр.

---

[1] Das Buch des Dede Korkut. 1958. S 343

Биз јазымызын әввәлиндә бу мәсәләјә дә тохунмуш вә сәлчуглар дөврүндән чох - чох габаг абидәнин јарандыгыны нәзәрә чатдырмышдыг. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун елә өзүндә олан 1052-чи илдә јазыја алынмасы факты да буну сүбут едир. Сәлчуг һөкмдарларынын сарајында һәр һансы бир озанын епосун бојларындан охумасы вә буна, јенә дә дејирик, мәчлисин әһвал - руһијјәсинә ујгун олараг, мүәјјән әлавәләр едә билмәси дә тәбиидир вә дастан јарадычылыгына хас олан чәһәтдир. Анчаг һәмин бу озан тәзә рәвајәт вә нагыл мотивләрини гарышдырыб "Гәдим дастан"дан јени бир епос јарада билмәз. Јени елә јенидир. "Гәдим дастан"а әлавә исә һәмин дастанын тәкмилләшмә, формалашма мәрһәләсинә аид мәсәләдир.

3. Һеч бир конкрет факта, сәнәдә әсасланмадан башга бир озаны "Китаби - Дәдә Горгуд"ун мүәллифи сајмаг, Дәдә Горгудун исә бу абидәјә дәхли олмадыгыны е'лан етмәк гәбул олунмаздыр.

Ј.Һајн ејни заманда бу фикирдәдир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун бизә кәлиб чатан мәтни орижинал дејил вә "хүсусилә 8-чи бојда олан Тәпәкөз һекајәсиндәки нәзәрә чарпан чатышмамазлыглар да буну көстәрир".[1] Буна көрә дә о, "мәтн ајдынлашдырылыб гуртармалыдыр" тәләбини ирәли сүрүр.

Доғрудан да, "Китаби - Дәдә Горгуд" мәтнини диггәтлә көздән кечирдикдә бурада тамамланмамыш әһвалатларын, адлары чәкиләп һагларында мә'лумат олмајан образларын, үмумијјәтлә ујгунсузлугларын варлыгыны инкар етмәк мүмкүн дејил. Һәтта мүтәхәссисләрин фикринә көрә абидәдәки бојларын сајы 12-дән чох олмалыдыр. Амма бу дејиләнләр ајры мәсәләдир, мәтнин орижинал олуб - олмамасы ајры мәсәлә. Чүнки бир мәтнин орижинал олмасыны јохламаг үчүн мүтләг һәмин мәтнин бир башга, һәм дә өзүндән әввәл мөвчуд олан нүсхәси лазымдыр. Јалныз онларын мугајисәсиндә һансынын орижинал, һансынын орижинал олмадыгыны мүәјјән етмәк олар. Әлимиздә олан "Китаби - Дәдә Горгуд"ун исә һәләлик Дрезден әлјазмасындан гејри башга бир бир мәтн нүсхәси јохдур. Дитсдә олан әлјазмасы исә мугајисәли шәкилдә өјрәнилмәмишдир.

---

[1] Das Buch des Dede Korkut. 1958, S.344

Абидәнин Берлин нүсхәси дә, мә'лум олдуғу кими, елә бу Дрезден нүсхәсиндән көчүрмәдир.

Бу дедикләримизлә јанашы Ј.Һајн чох доғру олараг поезија илә нәсрин новбәләшмәсини түрк шифаһи халг әдәбијјаты үчүн сәчијјәви һал сајыр вә "Китаби - Дәдә Горгуд"а да елә бу мөвгедән јанашыр.

Ј.Һајн да "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларынын әввәлиндә кәлән "мүгәддимә"нин сонрадан әлавә едилдијини сөјләјир. Амма нәдәнсә, әввәлчә белә - белә ишләри катибләрә аид етдији һалда сонрадан фикрини дәјишир. "Мүгәддимә"дән данышдығы јердә белә бир чүмлә ишләдир: "Бундан сонра (јә'ни Дәдә Горгуд бојлары башланан јердән - Ф.Ә.) Дәдә Горгуд мүдриклији илә мөһүрләнмиш һикмәтли сөзләр вә аталар сөзләри кәлир вә ахырда сарај озанларынын 4 гадын типи һаггында һекајәси мүгәддимәни тамамлајыр. Бу, динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк, онлары әсас нағыла гулаг асмаг үчүн руһландырмаг мәгсәди дашыјыр."[1]

Көрүндүјү кими, Ј.Һајнын дедикләриндә "катиби" Дәдә Горгуд вә сарај озанлары әвәз етмишдир. Әкәр бу доғрудан да беләдирсә, јә'ни "Мүгәддимә"ни Дәдә Горгуд, јахуд сарај озанлары дүзүб-гошмуш олсалар вә буну "динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк үчүн" едибләрсә, онда "Мүгәддимә"ни бојлара "катиб әлавәси" кими гијмәтләндирмәк нә дәрәчәдә доғрудур?

Бурада бир мәсәләни дә ајдынлашдырмаг истәјирик. Мә'лум олдуғу кими, шифаһи халг әдәбијјатынын ән гәдим вә ән'әнәви жанрларындан олан нағыллар, адәтән, "мүгәддимә" илә башлајыр. Бу "мүгәддимә"ләр доғрудан - доғруја, даһа чох динләјичинин диггәтини сөјләнилəчәк нағыла чәлб етмәк мәгсәди илә ишләдилир вә бә'зи һалларда бунларын елә бир мәзмуну, мә'насы да олмур. Мисал үчүн, "Бади - бади кирифтар, һамам - һамам ичиндә, хәлбир саман ичиндә, дәвә дәлләклик ејләр, көһнә һамам ичиндә. Гарышга шыллаг атды, дәвәнин гычы батды. Һамамчынын тасы јох, балтачынын балтасы. Орда бир тазы көрдүм, онун да халтасы јох".[2]

---

[1] **Das Buch Des Dede Korkut. 1958, S.345**

[2] Азәрбајҹан халг нағыллары, 5 ҹилддә, 3-ҹү ҹилд. Б., Азәрб. ЕА нәшријјаты, 1962, сәһ.69

"Китаби - Дәдә Горгуд"ун һәр бир боју үчүн ајрылыгда "устаднамә" (М.Һ.Тәһмасиб) сајылан "Мүгәддимә"ни исә "динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк, онлары әсил нағыла (јә'ни бојлара - **Ф.Ә.**) гулаг асмаг үчүн руһландырмаг" васитәси һесаб етмәк олмаз. Чүнки "Мүгәддимә" илк чүмләсиндән башламыш сон чүмләсинә гәдәр мүәјјән фикир, нәсиһәт, әфсанәләр мәнбәјидир. Фикримизин тәсдиги үчүн елә Ј.Һајнын "динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк" мәгсәдилә хатырлатдығы "4 гадын типи" үзәриндә дајанмаг истәјирик.

Дејилдији кими, "Китаби - Дәдә Горгуд"да гадынлар дөрд нөвә бөлүнүр вә онлар һаггында белә мә'лумат верилир: "Гарылар дөрд дүрлүдү: бириси солдыран сојдыр, бириси толдыран тојдыр, бириси евин тајағыдыр, бириси нечә сөјләрсән бајағыдыр."[1]

Биринчи үч гадын һаггында "Мүгәддимә"дә кифајәт гәдәр мә'лумат верилдији кими, бурада дөрдүнчү, јә'ни "бајағы" олан һаггында белә јазылыбдыр: "Евинә јазыдан - јабадан бир удлу (абырлы - **Ф.Ә.**) гонаг кәлсә, әр адам евдә олса, ана дисә ки, тур әтмәк кәтүр, јејәлим, бу да јесүн, дисә, биширмиш әтмәкүн бәгасы олмаз, јемәк кәрәкдир, еврәт ајдар: "Нејләјим, бу јыгылачаг евдә ун јог, әләк јог. Дәвә дәкирмәндән кәлмәди." - дијәр; Нә кәлүрсә бәнүм сагрыма кәлсүн" дејү әлүјин… урур, јөнин анару, сагрысын әринә дөндүрүр. Бин сөјләрсән бирисини гујмаз, әрин сөзини гулағына гојмаз. Ол, Нуһ пејғәмбәрин ешәки әслидүр."

Бурадакы "Ол, Нуһ пејғәмбәрин ешәки әслүдүр" дејими Орхан Шаигин дә, Баһәддин Өнәлин дә диггәтини чәлб етмишдир. О. Шаиг јазыр ки, Нуһун кәмисинә алдығы ән сон һејван ешшәк олмуишдур вә шејтан да онунла бирликдә бураја дахил олмушдур. Бу белә олмушдур: Шејтан Нуһ пејғәмбәрин ешшәјинин гујругундан јапышыб онун архасында кизләнир. Ешшәк кәлиб гапынын архасында дајаныб кәмијә кирмир. Бирдән Нуһ ешшәјә гајыдыр:

- Еј шејтан кеч ичәри. Беләликлә, шејтан да фүрсәтдән истифадә едиб кәмијә минир. Нуһ шејтаны кәмидә көрүнчә тәәччүблә соруиур: Ја мә'лун, сәни ким бујурду кәмијә?

---

[1] "Китаби - Дәдә Горгуд". Бакы, 1988, сәһ.33.

- Сән бујурдун, дедин " еј шејтан, кеч ичәри" мән дә кечдим.[1]

Демәли, бурадан белә гәнаәт јараныр ки, О.Шангин фикринә көрә нис гадынлар онун үчүн Нуһ пејғәмбәрин ешшәји әсли сајылырлар ки, о, шејтаны өзүилә кәмијә кечирмишдир.

Бу мәсәләдә биз Б.Өкәлин дедикләринә даһа чох чох үстүнлүк веририк. Чүнки онун јазылары билаваситә "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы мәтләбләрлә бағлыдыр. О. "Түрк мифоложи" китабында "Ханнамә"дән котүрүлмүш бир епизодда билдирир ки, Нуһ пејғәмбәрин Һам, Сам, Јафәс адлы үч оғлу вә Вәксилә адлы бир гызы вар имиш. Өз адыјла тарихә дүшән "Туфан"ын башлајачағыны өнчәдән билән Нуһ кәми гурдурмаг тәдарүкүнә дүшүр. Вә бу иши үч гонуркөз кишијә тапшырыр. Әвәзиндә дә гызы Вәксиләни онлара бојун олур. Гонуркөзләр Нуһун истәјини чап-башла јеринә јетирирләр. Вахт - вә'дәдә олан олур, кечән кечир. Туфан совушур, Нуһ Гуруја гајыдыр. Гонуркөзләр Нуһдан гызы истәјирләр. Нуһ галыр ики од арасында. Гонуркөзләр үч, гыз исә бир. Бәс инди бу иш нечә олсун? Аллаһтаала Чәбрајылла сифариш көндәрир ки, Нуһ гызыны ешшәји вә ити илә бир дама салсын. Нуһ белә дә едәјир. Сабаһысы кәлиб корур ки, наһо, ешшәк дә, ит дә донуб олублар гыз. Өзү дә ејнән Вәксиләјә охшајырлар. Нуһ өз доғма гызыны бунларын арасында таныја билмир. Чарначар, һахбабам дејиб бу гызларын һәрәсини бир гонуркөзә әрә верир. Ај кечир, ил доланыр. Нуһ гызлара баш чәкмәјә јолланыр. О, кәлиб гонуркөзләрдән биринин јурдуна јетишир. Һал - әһвал тутуб јашајышларыны сорушур. Гонуркөз дејир:

- Мәним ханымымла јашамаг чәһәннәм әзабындан да писдир. О, һеј дејинир јетәнә јетир, јетмәјәнә дә бир даш атыр. Чох бәдхасијјәтдир.

Нуһ бармағыны дишләјир. Билир ки, бу итдән донән гыздыр. Орадан дуруб икинчи гонуркөзкилә кәлир. Бу да арвадынын јемәкдән дојмајан, дејилән сөзү бу гулағындан алыб о бири гулағындан өтүрән, гонаг - гара сајмајан, әдәб - әркан ганмајан шаһ тәнбәли олдуғуну билдирир. Нуһ пејғәмбәр баша дүшүр ки, бәли, бу да ешшәкдән донән гыздыр. Үчүнчү гонуркөз исә

---

[1] О.Шанг. "Дәдә Горгуд" дастанларында ислами унсүрләр. Анкара, 1971, сәһ.75

арвадынын сәлигә - сәһманындан, мә'рифәт јијәси олдугундан данышдыгча - данышыр. Беләчә Нуһ өз доғма гызыны таныјыр[1].

Демәли дастанчы бу әфсанәләрдән хәбәрдар олдугундан "Китаби - Дәдә Горгуд"дакы "дорд дүрлү" гадынлардан биринин Нуһ пејғәмбәрин еиишәјиндән төрәмиш олдугуну сөјләмишдир.

Беләликлә, елә бирчә бу мәсәләнин изаһы сүбут етди ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун "Мүгәддимә"синдә оланлар Ј.Һајнын дедији кими динләјичиләрин диггәтини чәлб етмәк үчүн бојлара әлавә едилмиш нағыл ширровдарындан ибарәт дејил.

Ј.Һајн "Китаби - Дәдә Горгуд"у алман дилинә Килисли мүәллим Рифәтин 1916-чы илдә әрәб әлифбасында олан нәшриндән тәрчүмә етмишдир. Бу һагда о, өзү белә јазыр: "Китаби - Дәдә Горгуд"ун мәтни бир нечә ил бундан әввәл Дрезден нүсхәси кими мә'лум иди, буну да 1332/1916-чы илдә Килисли мүәллим рифәт Истанбулда нәшр етдирмишдир.[2]

Әввәла, бәлли олдугу кими, Дрезден нүсхәси бир нечә ил јох, Ј.Һајнын дедији вахтдан дүз 143 ил әввәл елм аләминә мә'лум иди. Өср јарым вахта "бир нечә ил" демәк нә дәрәчәдә доғрудур?!

Икинчиси исә Килисли мүәллим Риф'әт "Китаби - Дәдә Горгуд"у јеканә Дрезден нүсхәсиндән јох, ондан үзү кочурулмуш Берлин нүсхәси әсасында әрәб әлифбасында чап етдирмишдир. Бундан башга Ј.Һајн тәдгигатынын илк чүмләсиндә јанлыш олараг дејир: "Гаршыныздакы "Дәдә Горгуд китабы" илк дәфә алман дилинә тәрчүмә олунмушдур. Текстоложи чәтинлијинә көрә индијә гәдәр алман тәрчүмәчиси тапмамагы тәәччүблүдүр. Чүнки, түрк әдәбијјаты ичәрисиндә өз әһәмијјәтли јеринә, һәмчинин поетик дәјәринә көрә бу әсәрин дүнја әдәбијјатында лајигли јер тутмага һаггы вар"[3]

Ј.Һајнын "бу дастаны илк дәфә алман дилинә тәрчүмә олунмушдур" демәси јалныз тәәссүф доғурур. Бу саһәдә Дитсин хидмәтләрини гејд етмәмәк ән азы инсафсызлыгдыр. Биз инанырыг ки, Ј.Һајн өз јарадычылыгында Дитсин арашдырмаларындан фајдалансајды даһа чох угур газанарды.!

---

[1] Б.Өкәл. Түрк мифоложиси. Анкара. 1949, сәһ.378-379.

[2] Das Buch des Dede Korkut. 1958, S.345

[3] Das Buch des Dede Korkut. 1958, S.333

Бу дедикләримизлә јанашы "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларыны илк дәфә бүтөвлүкдә алман дилинә чевирән Ј.Һајнын хидмәтини јүксәк гијмәтләндиририк вә буну горгудшүнаслыгын зәнкинләшмәси бахымындан әһәмијјәтли вә мүһүм һадисә һесаб едирик.

Ј.Һајнын дедији кими "дүнја әдәбијјатында лајигли јер тутмага һаггы олан" бу абидәјә тәрчүмәчи - тәдгигатчынын һәср етдији елми араштырмада олан мүлаһизәләрин әксәријјәти бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын алман дилинә јени тәрчүмәси

Түркдилли халгларын гәдим тарихини, һәјат тәрзини, аилә вә мәишәтини бәдии чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә әкс етдирән, әлмәз бәнәри дујғулары өзүндә чәмләшдирән вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә дүнја әдәбијјаты инчиләри сырасында әзәмәтлә дајанан "Китаби - Дәдә Горгуд" дастаны 1995-чи илдә јенидән алман дилинә тәрчүмә олунмушдур. Бу тәрчүмә танынмыш Һ.Ә.Шмиде тәрәфиндән һазырланмышдыр.

"Дастанлар"ын алман дилиндә јени тәрчүмәси 271 сәһифәдән ибарәтдир. Биринчи сәһифәдән он дördүнчү сәһифәјә гәдәр горгудшүнас Аднан Бинјазарын алман дилиндә тәрчүмәјә јаздығы "Дәдә Горгуд реал варлыгдыр" адлы мәгаләси вә он бешинчи сәһифәдән он доггузунчу сәһифәјә гәдәр Ә.Шмиденин "Тәрчүмәчидән" башлығы алтында "Дәдә Горгуд" епосунун тәдгиги илә бағлы бә'зи фикирләри верилир. Сонра мәтнин алман дилиндә тәрчүмәси кәлир. Китабын сонунда тәрчүмәчинин "Сон сөз" адлы мүлаһизәләри верилир.

"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилинә тәрчүмә сәнәткарлығындан ајрыча данышачағымызы нәзәрә алараг биз һәләлик јалныз тәрчүмәјә јазылмыш вә кириш характери дашыјан арашдырмаларын тәһлилиндән сөһбәт ачырыг.

Абидәнин тәдгиги илә бағлы горгудшүнасларын мүлаһизәләрини вә елми тәдгигатларыны тәһлил едәркән белә бир нәтичәјә кәлирик ки, илк дәфә Һ.Ф.фон Дитс тәрәфиндән ашкара чыхарылан бу дастанын көкләри вә будаглары чохсаһәли, кениш елми арашдырмаларын гајнағы олдуғу үчүн она мараг күнү-күндән артыр. Севиндиричи һалдыр ки, әсрләр боју әксәр мүтәхәссисләри мәфтун едән бу сәнәт инчиси Азәрбајчан вә түрк дилләринин камил биличиси, тәрчүмәчилик саһәсиндә диггәтәлајиг тәчрүбәси олан танынмыш шәргшүнас Һ.Ә.Шмиде тәрәфиндән алман охучуларына чатдырылмышдыр. Ә.Шмиденин бу јени тәрчүмәси "Дәдә Горгуд"ун дүнја әдәбијјатында өзүнәлајиг јер тутдуғуну бир даһа тәсдигләјир. Истәр аилә мүнасибәтләринә, истәр мәрдлик вә гәһрәманлыг сәһнәләринә, истәрсә дә

зәнкин идрак вә тәфәккүр мәһсулу олдуғуна көрә бу абидә халгымызын милли варлығыны, мә'нәви аләмини дүнја мигјасында лајагәтлә тәмсил едир. Китабын дөнә - дөнә мухтәлиф дилләрә тәрчүмәси, һәмин тәрчүмәләрә јазылмыш кениш тәдгигатлар бир даһа сүбут едир ки, бу дастанын сирләри һәлә ахырачан ачылмамышдыр. Бу өлмәз сәнәткарлыг нүмунәси һәлә узун илләр алимләрин диггәтини чәлб едәчәкдир.

Јухарыда дедијимиз кими абидәнин алман дилинә һәләлик сон тәрчүмәчиси танынмыш шәргшүнас Ә.Шмидедир. Ә.Шмиде һәлә 1975-чи илдән "Азәрбајчан нағыллары"нын алман дилинә тәрчүмәчиси кими бизә јахшы танышдыр. Биринчи һиссәси 1975-чи илдә, икинчи һиссәси исә 1977-чи илдә тәрчүмә олунуб чапдан чыхан бу "нағыллар" алман дилинә чох бөјүк диггәт вә гајғы илә чеврилмишдир. Халгымызын чанлы данышыг дилиндә ишләнән сөз вә ифадәләр алман шәргшүнасы тәрәфиндән јүксәк сәнәткарлыгла вә дүзкүн гаршылығы илә верилмишдир.

Тәрчүмәјә бөјүк мәс'улијјәт һисси илә јанашан, елә бу чәһәтинә көрә дә хүсуси еһтирама лајиг олан Һ.Ә.Шмиденин "Дәдә Горгуд" бојларынын тәрчүмәсиндә дә бу ән'әнәјә садиг галдығыны көрүрүк. Бу хејирхаһ вә зәһмәтли иши илә тәрчүмәчи Азәрбајчан әдәбијјатыны алман охучуларына таныдырмагда, әдәби әлагәләри даһа да инкишаф етдирмәкдә бөјүк зәһмәт чәкмиш вә халгымызын мә'нәви сәрвәтләрини Авропада тәблиғ етмәк вә јајмаг үчүн әвәзсиз хидмәт көстәрмишдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, китабда горгудшүнас алим Алнан Бинјазарын "Дәдә Горгуд реал варлыгдыр" башлығы алтында гејдләри вә тәрчүмәчијә истинадән шәхси мүлаһизәләри верилир. А.Бинјазар бу тәрчүмәнин халглар арасында мәдәни әлагәләрин мөһкәмләнмәсиндә, түркдилли халгларын мәдәнијјәтинин танынмасында бөјүк әһәмијјәти олдуғуну гејд едир. Әдәбијјатшүнас - алим һаглы олараг билдирир ки, отуз илдән артыг бир мүддәтдә Алманијанын игтисади јүксәлишинә бөјүк гүввә илә өз сәмәрәли төһфәләрини верән бизим адамлар белә мәсәләләрдә бир гәдәр кәнарда галмышлар. Әкәр түрк мәдәнијјәти бу өлкәдә лајиг олдуғу сәвијјәдә өјрәниләсәјди ән'әнәви олараг өз мәдәнијјәти гајғысына галан вә әчнәби мәдәнијјәтләрә, јүксәк еһтирамла јанашан алман чәмијјәти

кими бир чәмиііәтдә бу өлкәнин ичтимаи һәјатында бу вә ја дикәр формада иштирак едән инсанлара мүнасибәтдә һеч бир шовинист һала јол верилмәзди. Мән әминәм ки, инсанлар бир-биринин јалныз заһири мүнасибәтләрлә дејил, һәм дә мәдәни әлагәләр васитәсилә танıјырлар...

Даһа сонра А.Бинјазар дејир: Нечә түрк дилләрини билмәсини ондан өјрәнмәк мүмкүн олмады. һәр һалда бу икидән хејли артыгдыр. Бу өзүнү там јә'гинликлә онда бирузә верир ки, онун дәрин билији тәкчә бир дилдән дикәринә чевирмәклә мәһдудлашмыр. Тәрчүмәдә о, даһа чох бу дили бир мәдәнијјәт ваһиди кими өз дилинә чевирмәк габилијјәтини дә нүмајиш етдирир. Мән аз адам танıјырам ки, дилләрә вә мәдәнијјәтләрә, еләчә дә бу дилләри вә мәдәнијјәтләри јарадан вә јашадан инсанлара белә дәрин һөрмәт вә гејри мәһдуд хидмәт көстәрмиш олсун. Бу ондан да көрүнүр ки, адам онунла сөһбәт едәндә өз мәдәнијјәтинин индијәдәк намә'лум олан бә'зи аспектләри илә гаршылашыр.

... Мән чох севинирәм ки, "Дәдә Горгуд"ун бүтөв шәкилдә алман дилинә јени тәрчүмәчиси мәһз Шмидедир, чүнки о, јалныз Анадолу түркчәсини дејил, һәм дә Азәрбајчан түркчәсини јахшы билир.

Даһа сонра А.Бинјазар Шмиденин "Азәрбајчан нағыллары"ны, севимли шаиримиз Б.Ваһабзадәнин ше'рләрини вә нәср әсәрләрини дә алман дилинә тәрчүмә едиб охучулара чатдырдығыны вурғулајыр, онун Азәрбајчан әдәбијјатына һејранлығындан данышыр. А.Бинјазар һәмчинин гејд едир ки, өмрүнүн 60 илини бу абидәнин тәдгигинә һәср етмиш Орхан Шаиг̆ин дили илә десәк мәтни һәлә дә бә'зи хүсусијјәтләринә көрә тапмача олан бу абидәни тәрчүмә етмәк һәртәрәфли билик вә дүнјакөрүшү тәләб едир. Ејни заманда бу тәрчүмә алман охучуларына әмәли илә көстәрир ки, алман милли сәрвәтинә өз төһвәсини верән түркләр мәдәнијјәтчә дә јүксәк сәвијјәдәдирләр. Јунис Имрә һәлә Шиллердән чох-чох әввәл демишдир: "Кәл бир-биримизлә танышоллаг. Севәк ки, өзүмүзү дә севсинләр".[1]

Биз өзүмүз дә А.Бинјазарын фикирләринә гошулуруг. Доғрудан да тәрчүмә олунмуш һәр бир әдәбијјат нүмунәси ону јарадан

---

[1] **Das Buch Des Dede Korkut. 1958, S.13-14**

халгын милли шәһадәтнамәсидир. Бу бахымдан "Китаби - Дәдә Горгуд"ун јени тәрчүмәси алман охучуларына Азәрбајчан халгынын бәдии јарадычылыгыны öз ана дилләриндә чатдырдыгы үчүн хүсуси еһтирама вә диггәтә лајигдир. Бу нәчиб вә хејирхаһ иши үчүн чох һөрмәтли Ј.Шмидејә миннәтдар олмалыјыг.

А.Бинјазар һаглы олараг, адәт вә ән'әнәләр топлусунун бүтөв бир тәчәссүмү кими бу күн дә јүксәкликдә дуран, фәалијјәт вә тә'сир даирәси даим кенишләнмәклә олан "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилинә јени тәрчүмәсини умумтүрк мәдәнијјәтинин әһәмијјәтли гәләбәси һесаб едир вә дејир ки, бу абидә öз мәдәнијјәти гајгысына галан вә башга халгларын мәдәнијјәтләринә һөрмәт вә еһтирамла јанашан алман чәмијјәтиндә јалныз гәдим јох, муасир түрк дүнјасы һаггында да чох ајдын вә мүсбәт мә'нада кениш тәсәввүр јарадыр.

Билдијимиз кими, халгларын бир - биринә јахынлашмасында, достлашмасында милли мәдәнијјәтләрин ролу чох бөјүкдүр. Милли мәдәнијјәтин, шүбһәсиз, мүһүм бир саһәси дә мә'нәвијјатын ајрылмаз бир һиссәси олан бәдии әдәбијјатдыр. Бәдии әдәбијјат нүмунәләри исә, адәтән, тәрчүмә јолу илә бир халгдан о бири халгын дилинә кечир ки, бу да һәмин халгын мә'нәви аләминин зәнкинләшмәсинә көмәк едир.

Бу бәдии нүмунәләрин тәрчүмә олундугу дилдә милли өзүнәмәхсуслугуну сахламасы, јүксәк сәнәт әсәри сәвијјәсиндә олмасы, шүбһәсиз, илк новбәдә тәрчүмәчидән асылыдыр. О, öз халгынын тарихини, адәт - ән'әнәсини, милли психолокијасыны һәртәрәфли билмәклә бәрабәр, тәрчүмә үчүн сечдији әсәри јарадан халгын да милли - мә'нәви кејфијјәтләрини јахшы билмәлидир. Мәсәләјә мәһз бу бахымдан јанашан А.Бинјазар тәрчүмәјә чох јүксәк гијмәт вермишдир. О, јазыр: Бу иш алман охучуларына имкан верир ки, адәтән кәлмә фәһлә кими көрмәјә адәт етдији түркләри даһа јахшы танысынлар. Халглар арасында достлугу инкишаф етдирмәк мәдәнијјәт ишчиләринин вәзифәсидир. Бир мәдәнијјәт елчиси кими тәрчүмәчи милли дастанымыз "Дәдә Горгуд"ун дил вә мәдәнијјәт дүнјасыны алман охучусуна ачыр вә ону алман милли истеһсалына јардымчы олан

түрк инсанларынын өзүнәмәхсус милли мәдәнијјәти илә гарнышландырыр.[1]

А.Бинјазар "Дәдә Горгуд реал варлыгдыр" мәгаләсиндә илк сөзүнү озандан башлајыр вә онун һаггында дедикләрини белә јекунлашдырыр ки, озан олмаг мистик билик, мүдриклик, ичтимаи нүфуз, гәһрәманлыг, сеһрбазлыг тәләб едир. Бу кејфијјәтләрлә фәргләнән озан адамлара оһдәсиндән кәлә билмәдикләри чәтинликләрдән чыхыш јолу көстәрир, хәстәлик заманы көмәк етмәји бачарыр. Озан халгы зүлмәтдән ишыга чыхаран, һәјатын һәр үзүнү көрән, бөјүк һәјат тәчрүбәсинә малик бир "ата"дыр.

Озана мәхсус бу сәчијјәви чәһәтләри А.Бинјазар "фөвгәлтәбии гүввәјә малик" билдији, "кизли сирләрдән хәбәрдар" һесаб етдији Дәдә Горгуда да аид едир. О, һәмчинин Дәдә Горгуду "өз көкләрини огуз шаманлыгында көрән бу күнки Бәкташи-Аталарла јахынлашдырыр", "шаман патриархларынын нәслиндән" сајыр.[2]

А.Бинјазар Дәдә Горгуду "шаман" кими танытмагда вә фикрини Дәдә Горгуд - Дәли Гарчар әһвалаты илә әсасландырмагда һаглыдыр. Һәмин әһвалат беләдир: "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын үчүнчү бојунда бачысыны Бамсы Бејрәк үчүн истәмәјә кәлән Дәдә Горгудун үстүнә Дәли Гарчар гылынч галдырыр. Бу вахт Дәдә Горгудун "чаларсан, әлүн гурысын" демәси илә Дәли Гарчарын әли којдән асылы галыр.

Демәли, бу һал Дәдә Горгудун сеһр саһиби олмасына дәлаләт едир. Сеһр етмәк бачарыгынын исә Шаманлара мәхсус олмасы барәдә мәнбәләрдә истәнилән гәдәр мә'луматлар вар.

Шаманчылыгла баглы рәвајәтләр вә онларын реал галыглары бу күн дә өз нишанәләрини сахламышдыр. Биз өзүмүз дә бу јахын вахтлара гәдәр Дилижан јајлагына кедәркән һәлә лап ушаг вахтларымыздан Ичеван шәһәри илә Дилижанын арасында, јол кәнарында мешәликлә ики 'мараглы мәнзәрәни көздән гачырмамаг үчүн диггәтлә әтрафа бојланырдыг. Бунлардан бири о иди ки, дагын дөшүндә намаза отурмуш молла вә ондан бир гәдәр аралыда ајы лаша дөнмүшдү. Јашлы нәслдән ешитдијимизә көрә бурада молла намаза отурмаг үчүн дәстәмаз алыр вә намаза

[1]Dede Korkut`s Buch. 1995, S.14
[2] Јенә орада, сәһ.5

башлајыр. Бу вахт чијни үстә чеврилиб дуа етмәк истәјәндә архасында она јахынлашан ајыны көрүр. Молла ајынын ону парчалајачағындан горхур вә Аллаһа јалварыр ки, икимизи дә даша дөндәр ки, ајы мәни јејә билмәсин. Дејиләнә көрә Аллаһ онун јалварышыны ешидир вә һәр икисини даша дөндәрир.

Икинчи һадисә исә сол тәрәфдә, чај кәнарында сылдырым гајаларын гојнунда басдырылмыш бир гәбирдир. Јенә баба вә нәнәләримизин дедијинә көрә гәдимдә јашлы бир хоча (Бу гәбир "Хочанын гәбри" адланыр) горхурмуш ки, о, өләндән сонра илан онун көзүнү јејәр. Она көрә дә вәсијјәт едир ки, оғланлары ону чај кәнарында әлчатмаз бир гаја дөшүндә дәфн етсинләр ки, илан онун көзләрини јејә билмәсин. Хочанын өлүмүндән сонра оғланлары онун вәсијјәтини јеринә јетирирләр. Оғланлары хочанын әсасыны да онун јанына гојурлар. Үч күндән сонра гәбирә баш чәкирләр. Мә'лум олур ки, әса илана чеврилиб хочанын көзүнү јејиб. Биз өзүмүз дәфәләрлә һәмин гәбири узагдан көрмүшүк. Бир һәгигәт чох марағлыдыр ки, сылдырым гајаларын гојнунда "Хочанын гәбри" нечә јараныб? Ејни заманда бу да чох тәәччүблүдүр ки, узун илләр боју, бәлкә дә әсрләр боју кечмишин јадикары олан бу гәбир вә онун үстүнә гојулмуш гуру будаглар јүксәк гаја гојнунда нечә јерләшдирилиб вә нечә олуб ки, човгун, гар, јағыш вә сел ону мәһв етмәјиб?! Өз көзләримлә көрдүјүм бу реал мәнзәрәни вә абидәләри Газах бөлкәсиндә јашајан истәнилән јашлы нәсл нүмајәндәси тәсдигләјә биләр. Бизим фикримизчә бу рәвајәтә дөнмүш јадикарларын да јухарыда дедикләримизлә аз да олса әлагәси вар.

Дәдә Горгудун шаман олмасы һаггындакы фикир јалныз А.Бинјазара мәхсус дејил. Бу һагда чох данышылыб вә чох јазылыб. Мәсәлән, бу барәдә Ј. Һајн белә дејир: Дәдә Горгудун тарихи шәхс олмасы һәләлик мүәјјән едилмәмишдир; Бизә исә о галыр ки, ону ја сырф әфсанәви шәхсијјәт һесаб едәк, ја да она огузларын илкин дөврүндә мәшһур бир шаман кими бахаг, мәндә сонракы еһтимал даһа бөјүк дахили инам јарадыр.[1] Хүсусән Дәдә

---

[1] Das Buch Dede Korkut. 1958, S. 342

Горгуда аид Орта Асија әфсанәләриндә Дәдә Горгуд, бир гајда олараг, шаман кими тәгдим олунур.[1]

А.Бинјазар өз јазысында Дәдә Горгуд вә гопуз үзәриндә кениш дајаныр. Мә'лум олдугу кими, дејиләнә көрә, гопузу илк дәфә Дәдә Горгуд дүзәлдиб. Бу һагда мөвчуд олан әфсанәләрин бириндә дејилир: "Дәдә Горгуд елә бир мусиги аләти гајырмаг истәјирди ки, онда бүтүн һавалары чалмаг мүмкүн олсун. Лакин белә бир мусиги аләти үчүн агач сечмәкдә о, олмазын әзијјәтләр чәкирсә дә, һеч бир нәтичә әлдә едә билмир. Бир күн дә беләчә, мешәдә агач ахтараркән шејтанлара раст кәлир. Шејтанлар ондан хаһиш едирләр ки, гајырдыгы мусиги аләтини онлара көстәрсин. Дәдә Горгуд өзүнү мешәдән чыхыб кетмиш кими көстәрир. Әслиндә исә јан тәрәфдән кизлинчә онлара јахынлашыб гулаг асыр. Шејтанлар онун һаггында данышыб дејирләр: "- Горгуд Ата гопуз гајыра билмәјәчәк. Чүнки о, билмир ки, гопузу һәр агач парчасындан дүзәлтмәк олмаз. Бунун үчүн о, кәрәк вәһши габан тәрәфиндән сындырылмыш лох-жид агачындан гол гајырсын. Онун үзәринә бозлнган дәвә кону чәксин. Јахшы кишнәјән дај гујругундан исә тел һазырласын. Онлары гуру балгабаг дајаг үзәриндә мөһкәмләдиб, сонра да телләрә сосык-курај јапышганы сүртсүн. Гопузу анчаг белә дүзәлтмәк олар."[2]

А.Бинјазар Дәдә Горгудун адыјла баглы гопуза даир вердијимиз нүмунәјә охшар башга мисаллар да верир вә бу мусиги аләтинин мүгәддәслијинин бүтүн огузлара мә'лум олдугуну билдирир. О, јенә әфсанәләрдән мисал кәтирмәклә нә гәдәр гопуз Дәдә Горгудун әлиндәдир, өлүмүн дә она јахын кәлә билмәјәчәјини сөјләјир. Мүәллиф бу мәсәлә илә баглы мүлаһизәләрини белә тамамлајыр: "Дәдә Горгуд кечә - күндүз фасиләсиз олараг гопузда "һәјат нәгмәси" чалырмыш. Нә гәдәр ки, бу чалгы давам едирди, өлүм она јахын дүшә билмирди. Анчаг бир дәфә о, нәһајәт күчдән дүшәрәк чалгыны кәсдикдә, бу вахт өлүм зәһәрли илан шәклини алыр вә ону санчараг өлдүрүр."[3]

---

[1] Короглу. Огузские героические епос, сәһ. 174-175

[2] М.Һ.Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары, Бакы, 1972, сәһ.38.

[3] Dede Korkut's Buch, 1995, S.8

Бүтүн бу дедикләрини Дәдә Горгудун шаман - озан олмасы илә әлагәләндирән А.Бинјазар онун бојларын сонунда сөјләдији дуа - өјмәләрлә нағылларын "Бири вармыш, бири јохмуш" башлангыч формулу арасында да бир охшарлыг көрүр.

Биз бурада ону әлавә етмәк истәјирик ки, "Бири вармыш, бири јохмуш" нағыл башлангычы илә бојларын сонунда Дәдә Горгуд сөјләдији дуалар һеч дә ејни маһијјәт дашымыр. Дәдә Горгуд сөјләдији дуаларда әсасән һәјат тәчрүбәси вә мүдрикликдән кәлән нәсиһәтләр дејилир. Мәсәлән: Дәдәм Горгуд кәлиб бој бојлады, сој сојлады:

Әввәл - ахыр узун өмрүн сону өлүмдүр!
Өлүм кәлдикдә Аллаһ сизи тәмиз имандан ајырмасын!
Күнаһынызы Мәһәммәдин үзү сујуна багышласын!
"Амин" дејәнләрин үзүнү кәрәсән, ханым һеј![1]

Вә јахуд башга бир мисал:

Дәдәм Горгуд кәлди гопуз чалды. Бој бојлады, сој сојлады.
Икидләрин башына кәләнләри сөјләди:
Инди һаны дедијим бәј әрәнләр?
Дүнја мәнимдир дејәнләр?
Әҹәл алды, јер кизләтди, фани дүнја кимә галды?
Кәлимли - кедимли дүнја.
Сон учу өлүмлү дүнја! вә с.[2]

"Китаби - Дәдә Горгуд"у бөјүк бир мәдәнијјәтин дашыјычысы, гәдим чанлы данышыг дилинин јадикары һесаб едән А.Бинјазар чох доғру олараг буну да дејир ки, "Дәдә Горгуд" дастанлары тәкчә кечмишин бир дөврүн мәдәни ирси дејил, еләчә дә һал-һазырда мөвчуд олан чанлы бир ән'әнәдир.[3]

Дедикләримиздән көрүнүр ки, А.Бинјазарын мүһакимәләриндә горгудшүнаслыг үчүн марағлы вә дәјәрли фикирләр аз дејил. Аднан Бинјазарын алман охучусуна өз ана дилиндә чатдырдығы фикирләр түрк дүнјасыны, онун јарадычылығыны, бу олмәз абидәнин тимсалында халгымызын ләјагәтини вә шәрәфли кечмишини кифајәт гәдәр ишыгландырмаг бахымындан чох өнәмлидир.

---

[1] Китаби - Дәдә Горгуд, 1988, сәһ.213.
[2] Јенә орада, сәһ. 191.
[3] Dede Korkut's Buch, 1995, Seite 11.

Јухарыда дедијимиз кими "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилинә сон тәрҹүмәчиси һәләлик Һ.Ә.Шмиледир. Ислам дининә аид бир сыра әсәрләрин мүәллифи олан Һ.Ә.Шмиденин әсас јарадыҹылыг фәалијјәти, инамла демәк олар ки, билаваситә тәрҹүмә илә бағлыдыр.

Алман дилинә тәрҹүмә олунмуш бу сәнәт инҹиси мүасир нәшријјат тәләбләри бахымындан сон дәрәҹә нәфис тәртибатла, шәрәфли кечмишинә лајиг јүксәк зөвглә тәртиб олунмуш бир шәкилдә алман охуҹуларына чатдырылмышдыр.

"Китаби - Дәдә Горгуд"у алман дилинә чевирән Һ.Ә.Шмиде, ејни заманда бу абидәјә даир фикирләрини "Тәрҹүмәчилән" вә "Тәрҹүмәчинин сон сөзү" адлы мәгаләләриндә ачыгламага чалышмышдыр. О, "Тәрҹүмәчинин сон сөзү"ндә "Китаби - Дәдә Горгуд"у Ф.Зејналов вә С.Әлизадәнин 1988-ҹи илдә Дрезден мәтни әсасында һазырладыглары Бакы нәшриндән тәрҹүмә етдијини сөјләјир вә бу саһәдә проф. С.Әлјаровун она көстәрдији көмәји јүксәк гијмәтләндирир. Абидәнин онун тәрҹүмә јарадыҹылығында тутдугу мөвгеји, бу ишлә ајрыча мәшғул олдуғуну гејд едир. О, дејир: "Китаби - Дәдә Горгуд"ун һазырки тәрҹүмәси мәним үчүн бир тәрҹүмәси кими јарадыҹылығымын ән јүксәк пилләсидир. Мән үмид едирәм ки, бунунла түрк достларыма олан тәшәккүр борҹумун кичик бир һиссәсини одәјә биләрәм. Мән бу иши Балкан, Түркијә, Азәрбајҹан, Иран, Ираг, Түркмәнистан, Өзбәкистан, Газахыстан, Гыргызыстан, мусәлман түркләринә вә гарагалпаглара, Крым вә Волга татарларына, башгырдлара, чеченләрә, Гафгаз вә Мәркәзи Асијанын түрк халгларына, ујгурлара вә башгаларына һәср едирәм.

Мән онунла һәмчинин мусәлман олмајан бүтүн түркләри, јәһуди караманлары, христиан гагузлары, чувашлары, шималда христиан вә шаман јакутлары вә Ҹәнуби Сибирдә буддист түрк тајфаларыны саламлајырам.

Һәрчәнд бу илк новбәдә огузлар тәрәфиндән ишләниб, онларын һамысы Дәдә Горгудун өвладларыдырлар. Һамысы ејни фикирдә олмасалар да ејни хасијјәтдәдирләр.

Мән үрәкдән истәрдим ки, XXI әср түрк варлығыны дүзкүн гијмәтләндирмәји өјрәнсин.

Јени әрдә, 3000 ил әрзиндә 50 дөвләт јарадан, гит'әләр үзәриндә һөкмранлыг едән вә һәмишә јенидән күчләнмәк игтидарында олан бир етносун дүзкүн гијмәтләндирилмәси вачибдир.[1]

Һ.Ә.Шмиде "Тәрчүмәчидән" адлы јазысында "филолог, етнограф вә әдәбијјатшүнаслар үчүн зәнкин гајнаг, түркдилли халгларын милли өзүнүдәрки үчүн исә "дәјәрли хәзинә" адландырдыгы "Китаби - Дәдә Горгуд"ун танынма тарихиндән сөз ачыр, Һ.Ф.фон Дитсин бу саһәдәки ишини, онун инсанлары јејән нәһәнк Тәпәкөз һаггындакы һекајәни" алманчаја чевириб чап етдирмәсини ајрыча гејд едир.

Һ.Ә.Шмиде һәмчинин Ј.Һајнын 1958-чи илдә "Китаби - Дәдә Горгуд"у илк дәфә там шәкилдә алман дилинә тәрчүмә етмәсиндән бәһс едир вә һәмин вахтдан сонра елә бу тәрчүмәнин бир даһа Алманијада нәшр олунмамасындан тәәссүфләндијини билдирир. О,"Дәдә Горгуд - реал варлыгдыр" адлы тәрчүмәјә "өн сөз" јазмыш түрк әдәбијјатшүнасы Аднан Бинјазара, еләчә дә "мәтнләрин" транскрипсијасына вә дикәр әдәбијјатларын әлдә едилмәсинә көрә азәрбајчанлы тәдгигатчы алим Мәһәммәд Әли Һүсејнијә дә хүсуси еһтирамыны ифадә едир.

Һ.Ә.Шмиде "Китаби - Дәдә Горгуд"у алман дилинә тәрчүмә етмәк үчүн А.Бинјазарын ону нечә һәвәсләндирдијини дә гејд етмәји унутмур. Һ.Ә.Шмиде бу барәдә дејир: "1984-чү илдә түрк әдәбијјатшүнасы А. Бинјазар 12 Дәдә Горгуд рәвајәтиндән муасир түрк дилиндә ифадә олунан 4 боју ики дилли бир мәчмуәдә нәшр етдирди. Аднан Бинјазар "Дәдә Горгуд"у бүтөв шәкилдә јенидән алман дилинә тәрчүмә етмәкдә мәнә күчлү тә'сир вә нәһајәтсиз көмәк көстәрдијинә көрә она тәшәккүрүмү билдирирәм."[2]

Бу мөһтәшәм сәнәт инчисинин алман дилинә тәрчүмә олунмасында она јардымчы олан алимләрә Һ.Ә.Шмиденин дәрин миннәтдарлыгыны вургуламагда әсас мәгсәдимиз одур ки, бизим һәр биримиз халгымызын фәхри олан әдәби әсәрләрин харичи дилләрә тәрчүмә олунмасында башга дөвләтләрин тәрчүмәчи -

---

[1] Dede Korkut`s Buch. 1995. Seite 267-268

[2] Dede Korkut`s Buch. 1995. Seite 16.

алимләринә јахындан көмәк етмәлидик. Белә оларса инкилис, алман, франсыз вә башга дилләр тәрчүмә олунмуш әдәби әсәрләр даһа јүксәк кејфијјәтлә чапа һазырланар. Беләликлә, Азәрбајчан халгы тәкчә мадди не'мәтләри илә дејил, һәм дә мә'нәви сәрвәтләри илә дүнја мигјасында лајагәтлә тәмсил олунар.

"Китаби - Дәдә Горгуд"у алман дилинә тәрчүмә етмәјә Һ.Ә.Шмидени совг едән даһа бир сәбәб олмушдур ки, о, бизим үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Нәдир бу сәбәб? Һ.Ә.Шмиде јазыр: "Бу күн бизим арамызда, јә'ни Алманијада Түркијәдән, даһа чох исә гәдим огузларын һәјат вә фәалијјәт мәскәни олан Азәрбајчандан, еләчә дә Орта Асијадан кәлмиш чохлу түркләр јашајыр. Белә бир вахтда "Дәдә Горгуд" китабы түрк дүнјасынын вә әхлагыны, јашајыш тәрзини тәсвир едән көрәкли нүмунә кими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир вә бизә, јә'ни алманлара түрк психолокијасыны баша дүшмәкдә ачар ролуну ојнајыр."[1]

Доғрудан да ајры - ајры өлкәләрдә, һәмчинин Алманијада бөјүк түрк дүнјасындан, о чүмләдән Азәрбајчандан кәлмиш чохлу адамлар јашајыр вә ишләјир. Е'тираф едирәм ки, бунларын арасында нeгатив әгидәлиләр дә аз дејил. Бу чүр адамлар јашадыглары Алманијада өзләринин мәнсуб олдуглары халг, милләт һаггында һеч дә һәмишә мүсбәт тәсәввүр јаратмырлар. Јерли халг исә бу чүр адамларын симасында онларын тәмсил етдији өлкәнин, милләтин психолокијасына, мәдәнијјәтинә даир нәтичә чыхармалы олур вә тәбии олараг сәһв нәтичә чыхармалы олур. "Китаби - Дәдә Горгуд", еләчә дә башга әдәбијјат, инчәсәнәт абидәләринин тәблиғи илә јерли адамлара бу "кәлмә"ләрин сојунун, көкүнүн кимлијини, һансы мәдәнијјәт саһиби олдугларыны көстәрмәклә онлары јаранмыш јанлыш тәсәввүрдән хилас етмәјин мүмкүн олдуғуна инанан Һ.Ә.Шмиде јазыр: "Ислам динини гәбул етмиш заман огузларын һәјат шәраити түрк халгларынын характерини узун мүддәт елә формалашдырмышдыр ки, Дәдә Горгуд вә онун гәһрәманлары муасир түрк вәтәндашлары кими бизим гаршымызда дурур. Бу милли хүсусијјәт мүбариз вә чошгун шәкилдә онун арзуладығы кими нәзәрә чарпыр. Бүтүн бу ган төкмәк вә баш кәсмәк

---

[1] Dede Korkut`s Buch, 1995, Seite 17.

һаггында олан курултү вә данышыгларын архасында мүгәддәс мүдрик ролуну ојнајан шаман нәгмәкары Дәдә Горгуд дурур вә өз шән нәгмәләри илә улу әрәнләри, һәмчинин дикәр икидләри бир нечә кәлмә сөзлә қојләрдән јерә ендирир вә онлары кәлимли - кедимли дүнјаја кери чағырыр. Көзүмүз өнүндә өз дағлы - мешәли вәтәнини, намусуну, адыны вә инанчларыны гәт'и сурәтдә горумағы бачаран, ејни заманда "јашамаг вә јашатмаг" принсипинә еһтирамла јанашан, мәзлумлары горујан, доста сәдагәтли олан, гадына чәмијјәтдә онун лајиг олдуғу еһтирамы көстәрмәјә бөјүк әһәмијјәт верән, онун һүгугларына һөрмәт едән бир халг чанланыр."[1]

Мисал көстәрдијимиз бу сәтирләрдән ајдын көрүнүр ки, Һ.Ә.Шмиде "Дәдә Горгуд" дасталарынын руһуну дујмуш, онун тәрбијәви әһәмијјәтини вә милли хүсусијјәтләрини јүксәк сәнаткарлыгла охучулара чатдыра билмишдир.

Һ.Шмиде "Китаби - Дәдә Горгуд"ун нечә дәјәрли бир сәнәт абидәси олдугуну алман охучуларына чатдырмаг үчүн онлара әзиз олан, мәшһур дүнја мәдәнијјәти абидәләри арасында мисилсиз јер тутан "Нибелунген нәгмәләри"нин адыны чәкир вә бунлары мугајисә едир. О, јазыр ки, түркологијада "Китаби - Дәдә Горгуд", германистикада исә "Нибелунген нәгмәләри" бәрабәр тутулан әсәрләрдир, чүнки бунларын һәр икиси һәм гәһрәманлыг дастаны вә һәм дә дил абидәләридир. Јалныз бу үмуми јахынлыг вә елми бахышы мүәјјәнләшдирән фактлардан башга бу ики әсәр арасында һеч бир охшарлыг јохдур. Чүнки алман вә огуз - түрк гәһәрәманлыг дастанларынын арасында керман вә огуз - түрк халгларынын јашајышындан, адәт - ән`әнәләриндән кәлән, бир-бириндән көклү сурәтдә фәргләнән өзүнәмәхсус хүсусијјәтләр мөвчуддур. "Нибелунген нәгмәләриндә" гәһрәманлыг мөвһуму мүтләгдир. Ишыг образы Зигфрид гаранлыг (зүлмәт) тәчәссүмү Һаинә гаршы дурур вә һәр икисинин гисмәтинә һәјатларыны ган вә көз јашлары ичәрисиндә битирмәк јазылыб. Әсас гајәси дә алман пессимизминә ујгундур. "Китаби - Дәдә Горгуд" бојларында исә гәһрәманларда һәјат ешги дујулур. Онлар да кеф етмәји бачарыр вә бә`зи вахтларда өзләрини һәтта кулүнч вәзијјәтә дә салырлар.

---

[1] Dede Korkut's Buch, 1995, Seite 17.

Онлар да гусурсуз дејилләр. Бунунла јанашы, динләјичидә јаранмыш гусурсуз гәһрәман тәсәввүрүнү доғрултмаг үчүн һәр дәфә сонда Дәдә Горгуд көрүнүр вә вәзијјәти таразлашдырыр."[1]

Дејиләнләрдән вә һ.Шмиденин араш дырмаларындан бир нечә мүлаһизәјә өз мүнасибәтимизи билдирмәк истәјирик. һ.Ә.Шмиде адь чәкилән китабын 15-чи сәһифәсиндә јазыр: "1815-чи илдә шәргшүнас һ.Ф.фон Дитс тәрәфиндән Дрезден Крал китабханасына мәтни филологлар, етнографлар вә әдәбијјатшүнаслар үчүн зәнкин гајнаг, түркдилли халгларын милли өзүнүдәрки үчүн исә дәјәрли хәзинә олан "Огуз халгларынын дилиндә Дәдә Горгудун китабы" адлы бир әлјазмасы аңкара чыхарылмышдыр."[2]

Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, өз јарадычылығында алимләрин әмәјинә бөјүк еһтирам вә хүсуси гајғы илә јанашан тәрчүмәчи һанс Шмиде Дитсин бу абидә илә бағлы тәдгигаты илә билаваситә мәшғул олмамышдыр. һәјатынын бөјүк бир һиссәсини әлјазмаларын топланмасы вә онларын өјрәнилмәсинә сәрф етмиш һ.Ф.фон Дитс өз шәхси әлјазмасы олан "Китаби - Дәдә Горгуд" абидәси үзәриндә ишләмишдир. Бу бөјүк алим әлјазмасында олан бә'зи анлашылмазлыглары ајдынлашдырмаг мәгсәдилә онун икинчи бир нүсхәсини тапмаг үчүн мүхтәлиф китабханалара мүрачиәт етмиш вә нәһајәт онун икинчи нүсхәсини Крал китабханасында тапмышдыр. Бу барәдә китабын әввәлиндә јаздығымыз үчүн бир даһа бу мәсәләјә гајытмаг истәмирик. Садәчә олараг ону демәји өзүмүзә борч билирик ки, һәм алман дилини, һәм дә түрк дилләрини мүкәммәл билән вә Дитс фондунда ишләмәк имканы олан һ.Шмиде илк тәдгигатла таныш олмамышдыр. Белә олсајды онун тәдгигаты даһа әтрафлы вә әһәмијјәтли оларды. һәмчинин абидәнин кечмиши һаггында данышаркән бә'зи гаранлыг мәтләбләрә дә ишыг сала биләрди. Бу дејиләнләрин нәтичәсидир ки, алман шәргшүнасы "дастанлар" һаггында јени һеч нә демир, ән чох тәсвир характерли чүмләләр ишләдир.

Даһа сонра һөрмәтли тәрчүмәчи - шәргшүнас һ.Шмиде јазыр: "Өз танынтысындан вәчдә кәлән Дитс ән сәчијјәви

---

[1] Dede Korkut's Buch, 1995, Seite 15-16

[2] Jenə orada, səh.15.

фәсилләрдән бирини, инсанлары јејән нәһәнк Тәпәкөз һаггындакы һекајәти алман дилинә тәрчүмә едир, бу епизод Һомерин Полифеми илә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә охшардыр, анчаг ондан әһәмијјәтли дәрәчәдә гәдимдир."[1]

Бурада ону да әлавә етмәк истәјирик ки, Дитс тапынтысындан вәчдә кәлиб VIII бөју алман дилинә тәрчүмә етмәмишдир вә бурада о, јалныз тәрчүмә мәгсәди дашымамышдыр. Садәчә олараг өз елми мүлаһизәләриндә нә дәрәчәдә һаглы олдуғуна әмин олмаг үчүн дастанын дилини билмәјән тәдгигатчыларын ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә VIII бөју тәрчүмә етмишдир ки, онлар да бу охшарлыға өз мүнасибәтләрини билдирсинләр. Јухарыда дедијимиз кими Һ.Ф.фон Дитс илк тәдгигатчы олдуғу үчүн о, бир чох чәтинликләрлә гаршылашмышдыр. Лакин буна бахмајараг алимин елми мүлаһизәләриндә бу күн дә өз елми дәјәрини итирмәјән мә'луматлар вардыр. Узун мүддәт кечмәсинә бахмајараг бу мә'луматлар бу күн дә горгудшүнаслыға аид араштырмаларын әсасыны тәшкил едир.

Һ.Ә.Шмидејә кәлинчә, бу танынмыш шәргшүнас вә тәрчүмәчи Азәрбајчан әдәбијјатынын јахын досту вә онун Авропада ән јахшы тәблиғатчыларындандыр. Тәрчүмәчинин чап олунмуш фолклор нүмунәләри сүбут едир ки, Һ.Ә. Шмиде өз ишинә бөјүк мәһәббәт вә фәдакарлыгла јанашыр. Мәһз бу диггәт вә севкинин нәтичәсидир ки, тәрчүмә олунмуш әсәрләр алман дилинин бүтүн имканларындан истифадә олунмагла өз көзәллијини вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини горујуб сахлаја билмишдир. "Дәдә Горгуд"ун бу јени тәрчүмәси дә горгудшүнаслыг тарихиндә бөјүк әһәмијјәт дашыјыр. Әсәрин тәрчүмә сәнәткарлығыны ајрыча ишләмәк мәгсәдилә бу китабда тәрчүмәјә аид һеч бир фикир сөјләмирик. Анчаг ону демәји вачиб билирик ки, бөјүк һөрмәт вә еһтирама лајиг олан шәргшүнасын әввәлки тәрчүмәләри илә јанашы бу иши алман халгы илә түркдилли халгларын мәдәни - елми әлагәләринин јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдирилмәси бахымындан чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

---

[1] Dede Korkut`s Buch, 1995, Seite 16.

НӘТИЧӘ

Беләликлә, узун мүддәт апардығымыз ахтарышлар сајәсиндә "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын тәдгигинә даир алман дилиндә јазылмыш мәгаләләри бирбаша орижинал гајнаглардан охујуб тәһлил етдикдән сонра бә''зи үмуми нәтичәләрә кәлирик:

1."Китаби -Дәдә Горгуд" илк дәфә Алманијадан дүнјаја ајаг ачмышдыр. Бүтүн дүнја горгудшүнаслары көрүлмүш вә көрүләчәк ишләр үчүн илк новбәдә алман шәргшүнасларына миннәтдар олмалыдыр.

2."Китаби - Дәдә Горгуд"у елм аләминә танытдыран вә онун илк тәдгигатчысы алман шәргшүнасы Һ.Ф.Дитс олмушдур. Биз дастанын тәдгиги илә әлагәдар Алманијада Дитс фондунда ишләјәркән мә'лум олду ки, Шәргә аид 400-дән артыг әлјазмаларын саһиби олан Дитс һәлә 1811-чи илдә чапдан чыхан Denküridigkeiten von Asien китабынын 1һиссәсиндә Дәдә Горгуда аид аталар сөзләринин вә һикмәтли сөзләрин әлјазмасыны арашдырмыш, онлардан бәзиләрини алман дилинә тәрчүмә етмәклә јанашы елми чәһәтдән әһәмијјәтли фикирләр сөјләмишдир. Дәдә Горгудла бағлы аталар сөзләринин арашдырылмасыны "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанларынын алман дилиндә тәдгигинин башлангычы һесаб едирик.

3. "Китаби - Дәдә Горгуд"дастанынын өјрәнилмәси вә тәдгиги илә мәшғул олан бүтүн горгудшүнаслар һәмишә белә бир мә'луматы тәкрарлајырдылар ки, Дитс бу епосун сурәтини Дрезден китабханасындан көчүрмүш вә онун бир бојуну /VIII бој/ алман дилинә тәрчүмә етмишдир. Лакин Дитсин "Дәдә Горгуд"а аид алман дилиндә јаздығы илк арашдырманы орижиналдан тәһлил едәркән бизә мә'лум олду ки, Дитсин өзүнүн ајрыча бир әлјазмасы олмушдур вә бу онун әлјазмалары топлусу ичәрисиндә 61 сајлы гејдијјатдадыр. Дитсин өзүндә ајрыча бир әлјазмасы олмасы барәдә фактик материаллар әсасында илк мә'луматы биз вермишик.[1]

4.Алман алими, фолклоршүнас Валтер Рубен дә бу абидәни бир чох халгларын нағыл вә епос нүмунәләри фонунда

---

[1] Бах: Мустафајева Флора. "Азербайджанский фолклор на немецком языке", автореферат, (диссертации на соискание ученой степени к.ф.н.) г. Баку, 1984, стр.5

мугајисәли шәкилдә әтрафлы тәһлил етмишдир. Тәдгигатчынын фикирләриндә елми әсасы олмајан бә'зи хәрдә нөгсанлара бахмајараг, фактик материаллара сөјкәнән бу паралел мугајисәләр нәтиҹәсиндә горгудшүнаслығын инкишафына вә зәнкинләшмәсинә хидмәт едән бир сыра елми фикирләр сөјләнмишдир.

5. "Дәдә Горгуд" дастанларынын тәдгигиндә Ј.Һајнын хидмәтләри дә тәдгирәлајигдир. Ј.Һајн илк дәфә бу епосу бүтөв шәкилдә алман дилинә тәрҹүмә етмәклә јанашы, дастанын тәдгигинә даир **"СОН СӨЗ"** башлығы илә 16 сәһифәлик елми мәгалә јазмышдыр. Бу мәгаләдә Дәдә Горгудун шәхсијјәти, дастанын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, һадисәләрин әсасән Азәрбајҹан әразисиндә баш вермәси, огузларын гәһрәманлыглары вә хачпәрәст гоншулары илә әдавәти һаггында бу күн дә öз әһәмијјәтини итирмәјән мүлаһизәләр сөјләнилир.

6. "Китаби - Дәдә Горгуд"дастанларынын алман дилинә һәләлик сон тәрҹүмәчиси танынмыш шәргшүнас Һ.Ә.Шмидедир. Азәрбајҹан әдәбијјатынын Авропада ән јахшы тәблигатчысы, түркдилли халгларын јахын досту Һ.Ә.Шмиденин бу јени тәрҹүмәси горгудшүнаслыг тарихиндә әһәмијјәтли һадисәдир. Тәрҹүмәчи бөјүк һөрмәт вә еһтирама лајиг олан бу төһвәси илә горгудшүнаслығын зәнкинләшмәсинә көмәк етмәклә јанашы, алман халгы илә түркдилли халгларын мәдәни - елми әлагәләринин даһа да инкишаф етмәсинә лајигли хидмәт көстәрмишдир.

7. Сон олараг ону демәк истәјирик ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун Алманијада илк дәфә ашкар олунмасындан 200 илдән артыг вахт кечмәсинә бахмајараг Азәрбајҹан фолклоршүнаслығында биринҹи дәфәдир ки, бу абидәнин арашдырылмасы илә баглы танынмыш Авропа шәргшүнасларынын алман дилиндә јазылмыш елми мәгаләләри бирбаша орижиналдан, системли шәкилдә фактик материаллар әсасында тәдгиг олунараг бу китабда ачыгланыр.

Бу сәтирләрин мүәллифи 25 илдир ки, "Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилиндә тәдгиги илә мәшгул олур. Апардығымыз арашдырмалар көстәрир ки, ајры - ајры алман шәргшүнаслары тәрәфиндән "Дастан"ын өјрәнилмәсинә һәср олунмуш мәгаләләрин һәр бири бу мөһтәшәм сәнәт абидәсинин чох сајлы гаранлыгларынын ишыгландырылмасына әһәмијјәтли дәрәҹәдә көмәк

едир. Биз инанырыг ки, бу абидә кәләчәкдә дә јени - јени тәрчүмәләрлә даһа да кениш јајылачаг, дәриндән тәһлил олуначаг вә онун елм аләминә һәлә дә мә'лум олмајан бә'зи гаранлыглары ајдынлашачагдыр.

ASIEN
in
Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümern, Religion und Regierungsverfassing

aus
Handschriften und eigenen Erfahrungen
gesammelt
von

Heinrich Friedrich von Dies.
Königl. Preussischem Geheimen Legations - Rath und Prälaten, ehemals ausserordenslichem Gesandten und bevollmächigten
Minister des Königs am Hofe zu Konstantinopel.

ZWEYTER THEIL

Auf eigene Kosten

Berlin und Halle

in Commision der Halleschen
Waisenhaus - Buchhandlung.

1815

А С И Ј А халгларынын инчәсәнәтиндән вә елминдән, адәт вә ән'әнәләриндән, гәдим әнҹаларындан вә дөвләт ганунларындан

С Е Ч М Ә Л Ә Р

әлјазмалары вә өз һәјат тәҹрубәси әсасында топлајаны Һенрих Фридрих фон Дитс Пруссија краллыгы сәфирлијинин кизли мушавири вә прелаты, Константинопол сарајында кралын сабиг фовгәладә сәфири вә сәлаһијјәтли назири.

И К И Н Ҹ И   Һ И С С Ә

Ө з   х ә р ҹ и   һ е с а б ы н а

Б е р л и н   в ә   Һ а л л и
к и т а б   т и ҹ а р ә т   б и р л и ј и

1 8 1 5

ƏЛАВƏ

XIV

ТƏПƏКӨЗ ВƏ ЈАХУД ОҒУЗ СИКЛОПУ

татарча - түркчәдән

Индики мәгаләни котурдуғум әлјазмасынын биринчи сәһифәсинин титул вәрәгәсиндә јазылыб:

Бу оғуз халгынын дилиндә Дәдә Горгуд китабы демәкдир. О мәним Шәргә аид әлјазмаларым ичәрисиндә хырда форматлы кағызда 61 сајындадыр. Һәтта сәһвләри илә дә мәндәки әлјазмасына там ујгун олан ејни бир јазы Дрезден Крал Китабханасында да вардыр. Паулун мемориаллары. Дордунчу һиссә, сәһ.13. N86.

Көстәрилән сәрловһә китабын мәзмунуну ифадә етмәдији вә мүәллиф барәдә мә'лумат вермәдији үчүн бу чәтинлији арадан галдырмаг вә охучулары бу китабла јахындан таныш етмәји зәрури һесаб етдим.

Гыса киришдә дејилир:

Аллаһын елчиси (Мәһәммәд) она рәһмәт олсун! Заманына јахын бир вахтда аиләләрин бириндән Горгуд ата (Ата Дәдә илә ејнидир) адлы бир киши торәди ки, о, илк огузлары чох јахшы танырды. О, нә дејирдисә гәбул едирдиләр. О, кәләчәкдән чүрбәчүр мә'луматлар верирди. Гадир аллаһ онун гәлбинә илһам верминдир. Горгуд ата белә дејирди:

Јахын заманда һакимијјәт јенидән гајаја кечәчәк, һеч кәс ону онун әлиндән ала билмәјәчәкдир. Бурда јахын заманлар, гијамәт күнүнүн башланмасына гәдәр нәсә олачаг дедикдә инди дә давам едән вә мовчуд олан османлы нәсли нәзәрдә тутулур.

О буна охшар бир чох башга фикирләр дә дејирди:

Горгуд Ата огуз нәслинин мушкүлләрини һәлл едирди.

О, нә истәсәјди о да баш верәрди:

Буна корә дә Горгуд Ата илә мәсләһәтләшмәдән һеч нә етмәздиләр.

О, һәр нә дејирдисә ону бәјәнирдиләр.

Онун сөзүнә әмәл едәрдиләр вә она ујгун да һәрәкәт едәрдиләр. Османлы нәслинә ишарә - өз - өзлүјүндә мә'лум едир ки, бу мүгәддимә артыг османлы сүлаләсинин јаранмыш олдугу бир вахтда јазылмышдыр. Нечәки бурада Дәдә Горгуду онун јаранмасындан чох әввәл Мәһәммәд заманына јахынлашдырырлар: мән исә огуз китабындакы факта корә дејирәм ки, о христиан тарихи илә IX әсрдән әввәл јашаја билмәзди. Анчаг мән ашагыда мәзмунундан данышдыгда бу фикирлә тоггушан зиддијјәтләрлә гарышлашачагам.

О мүгәддимәнин давамы олараг, Дәдә Горгудун мүдрик кәламлары кәлир. Биринчи беләдир: Аллаһы чагырмајынча ишләр угур газанмаз. Бу кәламлар мәним әлјазмаларым ичәрисиндә тәхминән сәһифә јарымдыр. Адама елә кәлир ки, онлар үчүнчү бир әл тәрәфиндән китаба әлавә едилмишдир, белә ки, һикмәтли сөзләрин һамысы олмаса да чохусу огуз китабында јенидән өз әксини тапыр.

Китабын Дәдә Горгуда әлавә олунан әсл башлангычы јалныз икинчи сәһифәдәки сөзләрә дахил едилә биләрди.

Дәдә Горгуд дејир: "Кәлин көрәк ханымыз нә дејир. Агзымы ачан кими үстүмүздәки көзәл Аллаһы тә'рифләмәк истәјирәм" вә с.

Аллаһын тә'рифиндән сонра о, бүтүн китабларда мәһәммәдпәрәстләрин гәбул етдији кими Мәһммәдин вә Әлинин тә'рифинә кечир. Лакин бурада бир фәрг ортаја чыхыр, белә ки, фарс (шиә) мәзһәбинә е'тигад етмәјән мүәллифләр өз һәмд - сәналарыны (дуаларыны) Хәлифә Әлинин адыны гејд етмәдән, јалныз Мәһәммәдин аиләсинә вә онун давамчыларына аид едирләр. Бурадан белә чыхыр ки, китабын тәртибчиси вә ја топлајаны һәнәфимәзһәб дејилдир, османлылар кимидир. Огуз китабында костәрдијим кими, Дәдә Горгуд үчүн өнәмли һал олардыр ки, о, мәһз, фарс (шиә) мәзһәбинә тәрәфдар олардыр.

Тә'рифләр гуртардыгдан сонра, елә һәмин икинчи сәһифәдә хүсуси башлыгда озан дејилән бир шәхс тәрәфиндән гадынларын хүсусијјәтләринә даир јазылмыш бир нечә гејдләри

охујуруг ки, бу 3-чү сәһифәјә гәдәр давам едир. Бундан сонра 12 тарихи һекајәләр сырасы кәлир ки, бунлардан биринчиси Буғач Чандан вә икинчиси Салур Газанын евинин јағмаланмасындан бәһс едир, ики сонунчуларда исә бунун әксинә олараг, он биринчи һекајәдә Салур Газанын дустаглыгдан азад олмасындан вә он икинчи һекајәдә Дыш оғузларын Ич огузлара гаршы гијамындан сөһбәт кедир. Бу һекајәләрин һамысында ајры - ајры огуз ханлыгларынын хүсуси һалларда гәһрәманлыгларындан вә онларын башына кәлән һадисәләрдән вә јахуд ады чәкилмәјән јунанларла Гара дәнизин саһилләриндә Асија дүзәнликләриндә апардыглары мүһарибәләрдән данышылыр ки, бурада да үмумијјәтлә Огуз тарихинә аид һеч бир гәнаәтә кәлмәк олмур. Бу һекајәләр јаддашларда сахланылан вә мүәјјән һашијәләрлә бәзәдилән, бә'зән дә тамамилә јенидән јарадылан хүсуси аилә хатиратларындан ибарәтдир.

Мүәллифдән данышмаздан әввәл гејд етмәлијәм ки, бүтүн китабда онун вахтына мүәјјән етмәк үчүн ајры - ајры һадисәләрин доврунә апаран һеч бир изә раст кәлмирик. Буна корә дә илк бахышдан инанмаг олар ки, бүтүн бунларын һамысы Дәдә Горгуд вахтына дүшүр. Әслиндә о, өз адындан һеч нә данышмыр. Бә'зән ајры - ајры һалларда мәсләһәт вермәк үчүн,ән чох исә һадисәләрин сонунда огузлара хејир - дуа вермәк үчүн корунүр ки, бунлара да Огузнамә дејилир. Хејир - дуалар шәклиндә дејилән бу ифадәни 7 мүхтәлиф һекајәнин сонунда охујуруг ки, бурадан да нә нәтичә чыхартмаг лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмур. Бу сөз Огузларын китабы вә јахуд Огузларын тарихи кими тәрчүмә едилә билмәз. Буна даһа чох Огузлара итһаф вә јахуд онлара пәрәстиш кими изаһ етмәк лазымдыр. Әкәр һәр дәфә һәр бир һекајәнин бүтовлүкдә өзү нәзәрдә тутулсајды, онда бу китаб Огузларын тарихи адланарды. Лакин бу кәламлар һәр һекајәдә анчаг тә'риф вә хејир - дуа илә мәһдудланыр, белә ки, һадисәләр баш верәндән сонра Дәдә Горгуд үчүнчү шәхс кими кәлир вә оланлар һаггында бу кәламлары сөјләјир. Бурадан белә куман етмәк олар ки, Огузнамә сөзүнүн тез-тез тәкрар олунмасы бүтовлүкдә китаба гәдим ад вермәк мәгсәдинә хидмәт едир. Ән азы белә корунүр ки, китаб кечмиш саһиби тәрәфиндән биринчи сәһифәнин титул вәрәгиндә она корә Дәдә Горгуд китабы адландырылмышдыр ки, о, китабда

Дәдә Горгудун өз хејир - дуалары илә тез-тез чыхыш етдијини корур, чүнки мән тез-тез белә һалллара раст кәлмишәм вә субут етмишәм ки, шәрг халглары өз әдәби мә'луматларында демәк олар ки, һеч вахт дәгиг олмурлар. Бүтүн бунлардан сонра артыг күман етмәк олар ки, китаб на'мәлум үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән топланмышдыр. Бу фәрзијјәни һәгигәтә чевирән одур ки, нағыл олунан һадисәләр ачыг - ашкар тамамилә мүхтәлиф, бир - бириндән чох узаг дөврләрдә баш верирләр, белә ки, јунанларла Гара дәниз саһилләриндә олан һадисәләр вә Дыш Огузун Ич Огуза аси кәсилдији бојлар тарихән даһа јенидир, нәинки огузун улу бабаларынын мовчуд олдугу илк дөврләрдә, јә'ни бир нечә мин илләр әввәл баш верән һадисәләр вә бу дөврдә дә Горгуд һәлә мовчуд ола билмәзди. Бу зиддијјәти јухарыда гејд едилән мугәддимәдә дә көрмәк олар, орада дејилир ки, Дәдә Горгуд илк огузлары јахшы таныјырды, әслиндә исә о јалныз сон огузлары јахшы таныја биләрди. Чүнки Огуз милләтин нәсл атасы кими 3 мин илдән чох әввәл јашамышдыр.

Бүтүн бунларын һамысы китабдан бурада мә'лумат верәчәјим сәккизинчи бојда тәсдигләнир. О, белә адланыр: "бурада Басатын Тәпәкозү нечә өлдүрмәси бәјан едилир." Тәпәкоз күчлү бәдәни, алнында тәк козү олан нәһәнк инсан кими тәгдим олунур.Козүнә корә дә белә адланыр ки,бунун да һәрфи тәрчүмәси тәпәсиндә козү олан вә јахуд Тәпәкоз демәкдир. О, јунанларда сиклоп адланан мәхлугла ејнидир вә һәр шејдә она охшајыр, анчаг башга сиклоплара нисбәтән онун һаггында бизә хүсусән илә Һомерин тәсвир етдији сиклопдан даһа чох мә'лумат кәлиб чатмышдыр.

Анчаг тезликлә мә'лум олачагдыр ки, огуз сиклопу јунанларынкындан дејил, әксинә онларынкы огузларынкындан котүрүлмүшдүр. Әкәр јунан сиклопу тарихән даһа гәдимә аид едилмишсә, огузларынкы да чох јени ола билмәз ки; бурада күман едилдији кими Дәдә Горгуд онун муасири һесаб едилсин, чүнки һаггында бәһс олунан һекајәјә корә о, Тәпәкозүн јанына јалныз она корә кетмир ки, огузлара гаршы едилән дүшмәнчилик һаггында данышыглар апарсын, әслиндә она корә дә кедир ки, Басат Тәпәкозү өлдүрдүкдән сонра јени шадлыг нәгмәләри охусун вә она хејир-дуа версин. О бири сәһифәдә һекајәтин әввәлиндә огузларын нәсил атасы Огуз хандан данышылыр вә

башга огуз ханлары онун муасири кими верилир ки, бунлардан бири дә һадисәнин гәһрәманы кими сиклопу өлдүрән Басатын атасы Аруз гочадыр. Демәли, бу јени бир сүбутдур ки, Дәдә Горгуд јалныз мараг учбатындан һәмин гәдим доврә аид едилмишдир. Чүнки һәр ики сиклоп огузларынкы да јунанларынкы да әслиндә ујдурулмуш һесаб едилмәлидир вә бунун әјни гәдим тарихи әсаслары олдугуну изаһ етмәк вә сүбута јетирмәк мүмкүн дејилдир.

Мәним шүбһәләнмәјә әсасым јохдур ки, Дәдә Горгуд адлы бир киши јашамышдыр. Лакин о, өз аталарынын һакимијјәтиндән мәһрум олмуш сонракы огузларла јашамышдыр; Бүтүн бунлар онун ады чәкилән мүгәддимәдәки сөјләмәләриндә вә башга фактларда сүбута јетмиш вә огуз китабында оз әксини тапмышдыр. Мән тамамилә инанырам ки, о, оз огузларынын әсл мәсләһәтчиси олуб вә елә бир ихтијар јаша чатмышдыр ки, һәтта дәдә, ата кими шәрәфли бир ад алмышдыр. Мән һәмчинин әминәм ки, о, ата - бабадан галма чохлу гәдим мә'луматлара малик олмушдур вә онлары муасирләринә данышмыш вә ја тамам башга бир формада онлары муасирләшдирмишдир; беләликлә мә'лум олур ки, онун Дәдә Горгуд ады илә әввәлчә огуз китабында топланмыш вә гејдә алынмыш һикмәтли сөзләри вә мүдрик фикирләри оз халгы арасында Огуз хан дөврүндән бәри кениш јајылмышдыр. Бүтүн шәргилиләрә мәхсус олан тарихилији позмаг ән'әнәсинә бахмајараг, еһтимал етмәк олмаз ки, Дәдә Горгуд өзү һадисәләрин шаһиди вә јахуд ондан ики мин ил әввәл јашамыш шәхсләрин муасири олмушдур; мән өзлүјүмдә әминәм ки, бу китаб онун вердији шифаһи вә јахуд јазылы мә'луматлар әсасында үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән јазылмыш вә Дәдә Горгуд јалныз еһтирам хатиринә вә јахуд һәвәс учбатындан кәнч огузларын мәсләһәтчиси кими әслиндә муасири олмадыгы јашлы огузларын сырасына кечирилмишдир. Мәним фикрими гуввәтләндирән бир дә одур ки, Дәдә Горгуд һеч вахт оз шәхси адындан данышмыр, јалныз һәмишә мәсләһәтчи вә хејир - дуа верән кими көстәрилир. Бүтүн бунлар китабын гәдимлијинә шүбһә етмәјә әсас вермир; бахмајараг ки, бизлә мүәллифин јахуд топлајанын дөвру һагтында һеч бир нишанә јохдур: Мән ән азы иддиа едә биләрәм ки, гыса мүгәддимә чыхылмагла, о, османлы сулаләсинин јаранмасындан даһа әввәлки дөврләрә кедиб

чыхыр. Бу јалныз татар - түрк дилләринин гарышмасы илә дејил, һәм дә тәртибчинин үслубунун бајағлығы вә габалығы (сәртлији) илә дә сүбут олунур ки, онларын һәр икиси османлы империјасындан даһа гәдим дөврә аиддир. Әкәр мән оғуз дилини өзүм үчүн ајдынлашдырсам, онда мәнә даһа ајдын олачаг ки, јә'гин бир османлы тәрәфиндән, биринчи сәһифәнин о бири үзүндә јазылдығы кими онлар нечә адландырылмышдыр."

Мән огуз китабына киришдә јаздығым кими бу татар - түрк дилиндән башга бир шеј дејилдир. Асија һаггында хатирәләр, I чилд, сәһ.165-166. Огузлар әввәлдән түркләрдән вә татарлардан топланмыш халгдыр, чүнки Могулун нәвәси Огуз хан бунларын һәр икисини өз һакимијјәти алтында бирләшдирмишдир. Јенә орада, сәһ.158. Огуз ханын өлүмүндән сонра кечән узун мүддәт әрзиндә бу халгларын һәјатында чохлу дәјишикликләр баш вермишдир; онлардан јени тајфалар јаранмыш, дикәр бир групу өз адларыны дәјишдирмиш вә бүтүн бунлар сонрадан јени диалектикләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Лакин бунлар гәдим огузун нәсил хәттинин давам етмәсинә мане ола билмәмишдир. Елә кичик халглар олмушдур ки, огуз ады илә öз дилләрини сахлајыб нәсилдән - нәслә өтүрәрәк ону һәлә дә мовчуд олан Османлы сулаләсинин әсасыны гојан Әртогрулун атасы I Османын дөврүнә гәдәр кәтириб чатдырмышдыр. Буну сүбут етмәк үчүн онларын огуз нәслиндән олан рәһбәри Дич Алпа гәдәр кедиб чыхан Бизанс тарихчиләринә әсасланырам. Онун оғлу бир огуз тајфасынын башчысы Огуз Али (башга чүр Сулејман адланыр) јунанларла чох вурушуб, гыса мүддәтдә адлы - санлы довләт гурмага наил олмушдур. Огуз Алинын оғлу Ертогрулун дөврүндә огузлар Таурусун ичәриләринә гәдәр бир чох јерләри әлә кечирдиләр. Нәһајәт онун оғлу Осман өз ады илә адланан Сулаләнин әсасыны гојду. Штриттерин мемурлары, нешлер. III чилд, сәһ. 531-533. Бунунла Дегуигнесин шәрг өлкәләринә аид топламыш олдугу мә'луматлар бир - бирилә үст-үстә дүшүр. О,тәсдиг едир ки, Гуз адланан Түркоманлар огузларла ејни олмушлар вә онларын мүәјјән бир һиссәси Авропаја гачмыш, орада исә Узлар ады илә танынмышдылар. Јә'гин ки, бунлар Бизансларын Гафгаза аид етдикләр Узна өлкәсиндән кәлиб кедән узенләрдир. Штриттер, III чилд, Р.807. Һәмин түркләр сәлчуглары Хорасандан сыхышдырыб чыхармыш

вә орада өзләри мәскунлашмышдылар. Бундан сонра онлар һичри илә 611-чи илдә (1214 миллади) I Османын бабасы Сүлејман шаһын һакимијјәти алтында Кичик Асијаја һүчума кечмишләр. Лакин онлар Могуллар тәрәфиндән кери отурдулмуш вә Азәрбајчана кетмишдиләр. 616-чы илдә (1219 милади) һәмин Сүлејман 50 мин нәфәрлик гошунла јенидән Кичик Асијаја јүрүш етмиш вә Фәратда мәһв олмушдур. Онун оглу Әртогрул Сәлчуглар өлкәсиндә Икониумда һакимијјәтә кәлмишдир. О, 680-дә вә ја 687-дә (1281 вә јахуд 1288 милади) өлмүшдүр вә оглу I Османы өз јериндә варис гојмушдур. (Дегуенс, Һунларын вә түркләрин тарихи, 4-чү чилд, сәһ. 353). Дејиләнләрдән ајдын олур ки, огуз дилини әслиндә Икониумдан Сәлчуглар өлкәсинә Әртогрул кәтирмишдир. Анчаг кечмиш тарихин јахшы биличиләри Рәис Әфәнди, Рәшид Әфәнди шифаһи олараг мәни инандырмышдылар ки, Осман монархијанын јарадылмасы угрундакы мүһарибәләринә јанындакы ики мин түркмән вә ја огузла башламышдыр. Бурдан белә нәтичә чыхыр ки, о вахт огузларын дили һаким дил кими гала билмәзди. Чүнки Сәлчуг дили адланан түрк дили кичик Асијада һаким дил сәвијјәсинә јүксәлдиш, бахмајараг ки, һәр ики дил ејни дәрәчәдә анлашылырды, нечә ки, инди руслар вә полјаклар бир - бирилә даныша билирләр. Беләликлә, түрк дили османлылар тәрәфиндән сахланылдыгы һалда огуз дили ады итмәли олду. Кечмишдә Түркүстандан мүһачират едән Сәлчуг адлы бир аилә өз адыны өз тајфасына вермишдир ки, һәмин тајфаларын башчылары арасында һөкмран функсија әлдә етсин; нечә ки, Осман она вә онун давамчыларына итаәт едән гарышыг халглара өз адыны гојмушдур. Демәли, бәһс олунан китабын огуз дилиндә јазылмасындан сөһбәт кедирсә,, онда һәмин доврә аид шәраитдән чыхыш едәрәк көстәрмәк олар ки, о, I Османдан чох-чох әввәл јазылыб.

Һал - һазыркы јазынын мөвзусу олан һекајәләрин мәзмунуна јахындан бәләд олсаг һәр кәсә тәәччүблү көрүнәрди ки, Асијада Огузун о тәрәфиндәки огузлар арасында Сиклоп дејилән бир әфсанәви мәхлуга раст кәлирик ки, о, индијә гәдәр јалныз гәдим јунанларда ахтарылырды.

Јунанлар сиклопун 3 новундән данышырлар, онлар өз адларыны дәјирми көздән көтүрмүшләр, чүнки онларын

алынларында јеканә бөјүк кирдә бир көзү вардыр. Онлар полифем кими 200 фут узунлугундадыр вә әлиндә дор агачы бөјүклүјүндә дәјәнәји олан дәһшәтли нәһәнкләр кими тәгдим олунур. Онлар ијрәнч (кифир) вәһши адамлар кими тәсвир олунур ки, бурадан да Сиклоп һәјаты ифадәси һикмәтли сөз кими ишләдилир: бу да о демәкдир ки, онлар нә адәт - ән'әнәјә, нә гануна, нә дә дини гајдалара риајәт етмирләр. Бу да тәхминән бүтүн сиклопплара хас олан охшар чәһәтләрдир.

Онларын биринчи нову Аргес, Бронтес вә Серопес адланыр. Дејилләнә көрә онлар Гоелус илә онун гадыны Јерин төрәмәсидирләр. Онлар аллаһлар дејилләр, анчаг Аллаһа гәдәр һөрмәт саһиби олублар. Онлар өз аталары Гоелус тәрәфиндән бағланылыб Тартар чајына атылмышдыр. Анчаг Јупитер онлары азад етди, бунун мүгабилиндә дә онлар Јупитер үчүн илдырым вуран дөјүб дүзәлтдиләр. Онлар һәм дә дәмирчи кими Вулкана хидмәт едирдиләр вә Лунара адасында е'малатханалары вар иди. Онлар илдырым вуран дүзәлтдикләри үчүн Аполло тәрәфиндән өлдүрүлдүләр.

Бу мифоложи сиклопларла бизим бурада ишимиз јохдур. Һеч кәс билмир ки, о, бу барәдә нә фикирләшмәлидир. Онлардан јунан шаирләри өз әсәрләриндә бош адлар кими истәдикләри шәкилдә истифадә едирдиләр. Онлардан сонра рома шаирләри дә белә истифадә едирләр ки, бу да онларын јазыларында адамы тәнкә кәтирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Шүбһәсиз ки, бурада белә бир мә'лум фикир кизләнир ки, бу јазылы абидәләри Јунаныстанын илк сакинләри Шәргдән кәтирмиш вә јахуд онларын сонракы нәсли Шәргә сәјаһәти заманы бунлары топламышдыр. Анчаг бу абидәләр сонралар танынмаз олмушдур. Бунларда каһ адлар дәјишдирилмиш, каһ јунан дилинин тәләбинә ујгун олараг јени дон кејдирилмиш, каһ да онларын үзүнү көчүрәнләрин өзбашына әлавәләри вә јахуд тәһрифләр илә дәјишдирилмишдир. Бу нагыла чеврилмиш гәдим һадисәләри вә јахуд шәхсләри инди өз илкин формасында сахламаг истәји әбәс зәһмәтдир. Јалныз Макробиус вә Сисеронун гејдләри илә кифајәтләнмәк олар ки, бу нәһәнкләр ады алтында утанмаз инсанлар нәзәрдә тутулур ки, онлар аллаһлары апдадыр вә бундан сонра елә тәсәввүр јарадырлар ки, куја аллаһлар онлары өз јерләриндән говмаг истәјир.

Икинчи нөв сиклоплар нәһәнк тикилиләр јеринә јетирән ишчиләрдир. Аргос өлкәсиндә Тиринтус адлы бир шәһәр вар иди. Дејиләнә көрә бу шәһәри Проатус адлы бир нәфәр Лусијадан кәтирилмиш једди сиклопла бирликдә мөһкәмләтмишдир. Бу шәһәрин әтрафындакы диварлар еlә дашлардан һөрүлмүшдүр ки, онун ән балачасыны бир чүт өкүзлә чәкмәк олмазды. Мүсене шәһәринин диварларыны да онларын иши кими гәләмә вермишдиләр. Страсбо Науплисдә олан магараны вә онун ичиндә тикилмиш 3 лабиринти дә сиклоп иши һесаб едир. Бу мә'нада гејри - ади вә ҹәәчүблү бир шеј јараданда дејирләр ки, бу сиклоп ојунудур. Бу адамлар һаггында, онларын ејбәчәрликләри вә тәпәкөзләри барәдә һеч нә дејилмир. Онлары садәҹә оларaг мифоложи сиклоплара охшар олдуглары үчүн нәһәнк һесаб едирләр:

Roburqe et vires et doli erant in operibus

Бураја Иберија илә Хәзәр дәнизи арасында јашајан албанлары да аид етмәк олар; белә ки, онларын да сиклоп һәјат тәрзи кечирмәјә адәт етдикләрини данышырлар, чүнки онлар һүндүрбојлу олмуш, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олмушлар. Сиклоплары адам јејәнләр кими тәсвир етдикләри үчүн шимал тәрәфдә јашајан тәпәкөзләрин бир чох нөвүнү сиклоп адландырырлар вә онлар инсан јемәкдә тәгсирләндирилирләр.

Икинчи нөв сиклоплар буну ишләриндән даһа чох адларына көрә алмышлар ки, бу да мүәјјән адамлар вә ја тајфалар һаггында да тәсәввүрләрин нәтиҹәси һесаб едилир. Бурада бизә оғузларла мүгајисә олуна билән ајры - ајры адамлар мә'лум олур. Бунларын үчүнҹүсү Полифем адлы Һомер сиклопундан башга бир шеј дејилдир. Тринакрија вә ја Сичилија адасында јашајан дикәр сиклоплары јухарыда көстәрилән икинчи синифә аид етмәк олар. Чүнки онлар ја Һомер тәрәфиндән лазыми сәвијјәдә тәсвир олунмамышдыр, ја да башга бир хәттат тәрәфиндән ејбәчәр көркәмләринә көрә хүсуси нәзәрә чарпдырылмышдыр. Сичилија сиклопларынын аданын илк сакинләри олмалары һаггында бүтүнлүклә гәдим мә'луматлар бир-биринә ујғун кәлир. Онлар Пелегдән тәхминән јүз ил сонра Италијадан бу адаја кәлиб чыхмыш вә сонралар Финикиjалылар тәрәфиндән онлар аданын илк сакинләри (аборикенләри) кими гәләмә

вермишләр. Чүнки онлар Лилибеін дәниз көрфәзи саһилиндә Етна дағы әтәјиндә мәскән салмышдылар ки, бу дағын алов пүскүрмәләри вә сәс-күјләри онларда дәмирчилик идејасы јаратды. Беләликлә, онлары вулканла бағлы дәмирчилик сәнәткарлары кими биринчи нөвдән сиклоплар нүмунәсинә аид едирләр. Онларын көрүнүшүндәки гејри - адилик ондадыр ки, онлар бојча чох нәһәнк идиләр вә буну мүхтәлиф гәбирләрдән тапылмыш скелетләр дә мә'лум едир. Һалбуки бу ејни заманда башгалары тәрәфиндән мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Елә бу факт да онлары ејни адлы икинчи груп сиклоплара аид етмәјә шәраит јаратмышдыр. Онларын јашадығы гајалар инди Фараглиони адланыр. Бунлар үч гајадыр ки, Шимал тәрәфдә Гатанеа јахынлығында Вал ди Демоненин шәрг саһилиндә јерләшир.

Инди кәлин көрәк һәр ики сиклоп, огуз вә Һомер сиклоплары, һансы чәһәтләринә көрә бир-биринә охшајыр вә һансы сәбәбләрдән Һомер бу барәдә тамамилә сусур; Чүнки биз бурада Тәпәкөз һаггында Полифем барәдә билдијимиздән даһа чох мә'лумат алырыг.

I. Бир огуз чобаны (гәдимдә бу ад алтында нүфузлу бир адам тәсәввүр олунурду) бир дәфә өз гојун сүрүсү илә башына пәриләр (мәләкәләр) топланмыш бир булағын үстүнә кәлир. О, мәләкәләрдән бирини зорлајыр. Пәри гыз нәһәнк өлчүдә бојүјән вә алнында бир көзү олан бир оғлан доғур, буна көрә дә она Тәпәкөз дејирләр.

Һомер Полифемин мәншәји барәдә кениш мә'лумат вермир, ону јалныз Нептунун Нумфе (пәри) Тоза вә ја Амфидритдән доғулан оғлу кими көстәрир, башгалары исә онун Нимфе Стилбе вә јахуд Аминон илә Елатусун издивачындан дүнјаја кәлдијини сөјләјирләр, бахмајараг ки, Елатусун оғлу да әслиндә Аргонауталара аиддир вә кәмилә јашамалы олдуғу үчүн башгалары кими о да ади инсан олмалы иди. Ricci diss. 51. белә дүшүнүр ки, бу бир аллегорик пријомдур, фүрсәти даһа јахшы көрә билмәк, вә бунунла да гоншулара һүчум едиб онлары јағмаламаг үчүн сиклопу тәк көз кими тәләмә верирләр. Бу идејаларда бир әлагә (мәнтиг -Ф.Ә.) јохдур. Јалныз дүз ја јалан, һәр ики сиклоп бир көзлү тәгдим олунур ки, сонрадан онун васитәсилә гарәтчилик едилсин. Риччи бир чох адамлары

шаһидләр көстәрир ки, тәккөзлү адамлар вардыр. Бу нә дәрәчәдә дүздүр бизә дәхли јохдур, чүнки онлар бизим бурада данышдығымыз сиклоплар дејилдир.

2. Елә ки, огуз ханлары пәри - ананын бәләјиб булағын башына гојдуғу јени доғулмуш оғланы - Тәпәкөзү тапдылар; онлардан Аруз гоча адлы бириси ушағы көтүрдү ки, ону оғлу Басатла бирликдә тәрбијә етсин. Анчаг онун үчүн ајрылан дајәләр онун кучлу әммәсинә дөзә билмәјиб өлүрдүләр. Ону башга чүр једиртмәли олдулар. Елә ки, о бөјүдү, онунла ојнајан ушагларын бурнуну вә гулағыны јемәјә башлады. Буна көрә дә ону евдән говдулар.

Бу һәјат доврү Һомерин Полифеминдә вә башгаларында тамамилә нәзәрдән гачырылмышдыр.

3. Тәпәкөз огузлар тәрәфиндән говулдугдан сонра онун анасы кәлир ки, онун бармағына үзүк тахсын вә бу үзүјүн сеһриндән она тохунмазлыг - ох вә гылынч јарасы алмамаг күчү верилир. О, тәнһа галдыгдан сонра Гара даг адланан уча дагда өзүнә мәскән салыр вә сојғунчулугла доланыр.

Полифемдә тохунулмазлыг барәдә һеч нә билинмир. Тәпәкөзү онунла ејниләшдирән одур ки, һәр икиси дагда јашајыр вә һеч бир гајда - гануна табе олмајан сиклоп һәјаты кечирирләр.

Плато инаныр ки, сиклопу 'она көрә дағын башында јашадырлар ки, инсанлар үмумдүнја туфанындан сонра јенә дә су дашгынынын онлары тутмасындан горхараг әввәлчә дагларын зирвәсиндә јашамышлыр, јалныз сонралар дүзәнликләрә вә дәниз кәнарына көчүб јерләшмишләр. Бу анчаг тарихин нечә дә зидлинәдир: бунун сәбәбини онунла изаһ етмәк олар ки, сиклоп јалныз өз вәһши һәјат тәрзини кечирмәк үчүн кечилмәз дагларда мәскән салыр ки, инсанларын пусгусундан даһа јахшы горуна билсин.

4. Өзүнү дојдурмаг үчүн Тәпәкөз инсанлары вә һејванлары огурлајыб јејир. Огузлар 7 дәфә бирләширләр ки, ону мәһв етсинләр. Анчаг, һәр дәфә онлар мәғлуб олурдулар. О, јердән гопартдыгы јунан сиклопунун јухарыда дејилән дәјәнәји илә бир дәфәјә 50-60 адам өлдүрүрдү. Низә, ох, гылынч она кар етмирди вә онун бәдәниндә сынырды. Белә һүчумлардан Полифем азаддыр. Тринакрија адасынын сакинләри онун досту кими

тәгдим олунурлар. Һәтта Улуссес өз јолдашлары илә белә тәшәббусә чүр'әт етмир.

5. Огузларын Тәнәкөзлә барышмагдан башга јолу галмыр. Әввәлчә о, күндәлик јемәјә 60 адам тәләб едир. Анчаг о, бири күн ики адам 50 гојунла разылашыр ки, огузлар буну һәр күн кәтирмәлидирләр. Бундан башга она адамлары вә гојунлары гызартмаг үчүн һәмишәлик олараг ики огуз хидмәтчи дә верилмәли иди.

Полифемин ади јемәкләриндән башга даһа һеч нә билмирик. Һомерә көрә о, чохлу гојун - кечи сүрүсүнүн кәлири илә јашајыр, хүсусилә сүд, пендир јејир, шәраб ичир, адада олан тахылла доланыр. Јалныз Улуссес өз он ики јолдашы илә онун магарасына кәлдикдә, о, һәр сәһәр вә ахшам икисини гызардылмасыны көзләмәдән чиј - чиј јејир.

6.Огузлар бу мугавиләни о вахта гәдәр јеринә јетирирләр ки, биринчи оглу Тәнәкөзә верилмиш гарынын икинчи вә ахырынчы оглуна новбә чатыр. Гары Тәнәкөзлә бир јердә бөјүјән, бундан әввәлләр исә шир сүдү әммиш Басата шикајәт едир. Бүтүн огуз ханларынын, ата - анасынын ону бу гејри - мүмкүн ишдән чәкиндирмәјинә бахмајараг, о, (Басат - Ф.Ә.) бүтүн огузлары бу бәдһејбәтдән хилас етмәји гәрара алыр. О, (Басат - Ф.Ә.) каман, ох вә гылынчла силаһланараг Тәнәкөз јашајан гајалыга кедир. О, әбәс јерә ох атыр вә сонда ону (Тәнәкөзү - Ф.Ә.) көрә билмир. О, исә Басаты тутуб өз магарасына кәтирир. Мәгсәди о олур ки, ону ахшам јемәјинә гызартмага сахласын.

Улуссес өз јолдашлары илә Тринакријаја марагдан кәлмишдир. Полифемин магарасына исә о евдә олмајанда кирир. Анчаг әввәл һеч кәс Полифемә гаршы нис һәрәкәт етмәмишдир. Јалныз бурада Басатла Улуссес охшардыр ки, һәр икиси магарада һәбс олунандан сонра хилас олмаг үчүн фикирләшмәли олурлар.

7.Һүчум едән тәрәфдән мүдафиә вәзијјәтинә кечән Басат, јухарыда дедијимиз кими, Тәнәкөзүн хидмәтчиләриндән өјрәнир ки, бу анчаг көзүндән јараланa биләр: о, бөјүк бир бычагы (дојун бычагыны) одда көзәрдир ки, Тәнәкөз јатан вахт фүрсәт тапыб онун көзүнү јандырсын вә овуб чыхартсын. Тәнәкөз агрыдан елә багырыр ки, даглар әкс - сәда верир.

Бурада Улуссеслә Басат ујгун кәлир, о да мағараја салындығдан сонра бир зејтун најасыны горда гыздырыр вә аз гала јанмыш һалда ону јатмыш Полифемин көзүнә батырыр вә ичәрисиндә овур, сиклоп елә нәриддәјир ки, гајалар сәсләнир.

Тәпәкөзлә Полифемдә әсл сиклоплуг ондадыр ки, һәр икиси көзләри јанандан вә чыхарыландан сонра онлары бојүрдән бу агрыдан башга әлавә бир нараһатлыг һисс етмирләр.

Полифемдә белә бир суал ортаја чыхыр, нә үчүн Улуссес ону тәкчә көздән мәһрум етмәк әвәзинә өлдүрмүр. Һомердә онун чавабы беләдир ки, ганыдакы нәһәнк гаја парчасыны кәнара диҹирләмәк үчүн Полифем саг галмалыјды; әкс һалда Улуссес вә онун јолдашлары бу дашы тәрпәдә билмәздиләр. Тәпәкөзүн ганысы ағзында белә гаја парчасы јохдур. Анчаг Тәпәкөз јалныз көзүндән јаралана билдији үчүн Басат ордан башламалыјды ки, онун гылынчыны әлә кечирә билсин, чүнки сиклопун чаны јалныз бу гылынча таб кәтирә билмәзди.

8. Тәпәкөз һеч олмаса Басатын гызартмасыны әлдән вермәмәк үчүн мағаранын ганысында ајағынын бирини бир тәрәфә, о бирини о бири тәрәфә гојуб гојунлары чағырыр ки, кечиб кетсинләр. О, онларын һәр биринин башындан јапышыр ки, Басат арадан кечсә бу минвалла ону таныјыб тутсун.

Полифем дә ејнән белә едир, о да мағаранын кирәчәјиндә отурур. кечиб кедән гочларын белинә әл чәкир ки, Улуссес вә достлары кечиб кетмәк истәсәләр тутсун.

9. Басат сиклопун ајагларынын арасындан кечмәк үчүн бир гоч кәсир, баш вә гујруғуну үстүндә сојур. Онун ичәрисиндә кизләнир, Тәпәкөзүн гаршысына кәлдикдә гочун башыны онун әлинә верир вә онун ајаглары арасындан атылыб кечир. Улуссес галан 6 јолдашыны хилас етмәк үчүн һәр үч гочу бир - биринә бағлајыр ки, бунлардан ортадакы, јолдашларындан бирини гарнынын алтында апармалы иди. Өзү үчүн ән күчлү гочу котурур ки, онун јунлу гарнындан асылсын. Онлар мағарадан беләчә чыхырлар. Бә'зиләри бурда тәәччүбләрини билдирир ки, Улуссеси вә онун јолдашларынын һәр бирини бир гојун нечә апара биләрди. Башгалары исә белә фикирдәдир ки, Сичилијада елә бөјүк гочлар вар ки, бир ат јүкү'дашыја биләр.

Мән буну онларын өз ихтијарына бурахырам. Мән инанырам ки, бу ејни вахтда 7 нәфәр үчүн јарамырды. Мәһз бу да Һомерин нә үчүн бу фәнди сечмәдијинә сәбәб ола биләр.

10.Тәпәкөз илә Басат арасында бир - бирини чәлб етмәк үчүн чүрбәчүр данышыглар кедир. Анчаг бу она (Тәпәкөзә - Ф.Ә.) о гәдәр аз мүјәссәр олур ки, нәһајәт о диз чөкүр вә өз гылынчы илә Басата башыны кәсдирмәли олур. Буну сонракы һекајәдә мүфәссәл охумаг олар.

Бурада Полифемлә сонракы мүгајисәјә јер галмыр, чүнки Улуссес онун әлиндән гуртарлыгдан сонра гојунлары да өз гајыгына гојуб орадан узаглашыр. Јалныз о, судан Полифемә гарины истеһзалы сөзләр сөјләјир. Полифем исә онун архасынча гаја парчалары атыр вә ону јени тәһлүкә илә һәдәләјир. Улуссесин бу һәрәкәтини дә агылсыз һәрәкәт кими шәрһләјирләр. Анчаг мән ону әлавә едирәм ки, Тәпәкөз кор оландан сонра ејни үсулла күчүну көстәрир. О, өз хәзинәси олан бир гајаны вә јахуд бир күмбәзи әлинин бир зәрбәси илә дагыдыр ки, бәлкә Басаты онун ичәрисиндә басдырсын. Полифем дә һәлә көзү саламат оларкән Улуссесдән онун адыны сорушур, о да өз адыны сәһв дејир. Тәпәкөз бу суалы анчаг көзүну итирәндән сонра верир. Басат өз дүзкүн адыны дејир вә бу (Басат - Ф.Ә.) Тәпәкөзүн онун аиләсинә етдији һагсызлыгларын һамысыны онун үзүнә дејир.

Бу мүгајисәдән сонра чәтин инкар етмәк олар ки, огуз мүәллифи, о нечә алданырса алдансын, вә Һомер ејни мәнбәдән данышмырлар. Вә јахуд даһа чох ола биләр ки, һәр ики һекајәнин әсасыны ејни мөвзу тәшкил едир, чүнки мүхтәлиф вахтларда вә өлкәләрдә баш верән әфсанәви һадисәләр тәсадүфән бу гәдәр ејни формада нәгл олуна билмәзләр. Бу ејнилијин әсасыны ајдын вә мүбаһисәсиз фактларла сүбута јетирмәк чәтиндир. Анчаг, мүәјјән сәбәбләр вардыр ки, нә үчүн мән өзүмү инандыра билмирәм ки, огуз епизоду Һомердән көчүрүлмүшдүр. Бунлар ашагыдакылардыр:

Әввәлан шәргилиләр һеч вахт јунан мифолокијасы илә таныш олмамышлар. Буна көрә дә онлар Һомерин јазыларыны һеч вахт тәрчүмә едә билмәздиләр, чүнки бу јазылар мифолокија быхымындан онлар үчүн анлашылмаз оларды. Елә Асија дилләринин өзү бунун үчүн лазыми ифадәләри тана билмәзди.

Аелиан var: histor. Lib. XII. с.48-дә јазыр ки, һиндлиләр вә фарслар Һомерин шеʼрләрини өз ана дилләриндә охумага адәт етмишдиләр. О өзү дә буна аз инаныр вә әлавә едир ки, бу мәʼлуматлары инандырычы һесаб етмәк олмаз. Һәмчинин Әбулфәрәч **histor. dynast.p.40** бир Сурија тәрчүмәсиндән данышыр. Анчаг бу Әбулфәрәчин өзүнүн дә сәһ. 148-дә гејд етдији кими сонралар Теофилус Астрономус фон Елессанын башлыгы Илиаданын јалныз илк ики китабынын тәрчүмәси олмалыдыр. Лакин һеч бу кичик парчалар һаггында да сурријалыларын библиографик китабларында да һеч бир изә (мәʼлумата - **Ф.Ә.**) раст кәлинмир ки, бу артыг Фабрихус Библ. **qraec.lib. 6.p. 250**-дә гејд едилмишдир. Дио Хризо-стамус (орат.-53-дә) јенә дә тәкрарән һинд тәрчүмәси рәвајәтиндән данышыр. О, анчаг öз-өзүнү долашдырыр вә әлавә едир ки, Һомерин адыны еннидән чохлу браһманлар билмирдиләр ки, о, һејван, битки, јохса башга бир шеј мәʼнасындадыр. Лаббенин **nov. Bibl. Mss. p.257.** Ватикан китабханасындакы әлјазмалар ичәрисиндә индијә гәдәр һеч кәсин көзүнә дәјмәјән бир фарс Һомерини танмасы ашкар ујдурмадан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, әкәр Һомер асијалылара тәрчүмә илә таныш дејилсә, онда онун Полифем һаггында һекајәтләри дә онлара намәʼлум галмалыјды.

Дикәр тәрәфдән огуз сиклопунун һәјаты әввәлдән онун өлүмүнә гәдәр там тәсвир олунмушдур ки, Һомерин Полифем һаггындакы һекајәти буна нисбәтән јалныз бир парча көчүрмә кими көрүнүр. Еләчә дә иштиракчыларын да ејнилијини сүбут етмәјә еһтијач дујулмур. Ајдындыр ки, әсәрин үзүнү көчүрән огуз јазары бу һадисә барәдә Һомерә нисбәтән даһа чох билир. Әслиндә инди онун һаггында һеч бир мәʼлумат јохдур вә мүәјјән етмәк дә мүмкүн дејилдир ки, о, бу һекајәти белә там шәкилдә тәсвир етмәјә нечә наил олмушдур; ахы бу һадисәләр огуз тајфаларынын һәјатына аид олмасајды, өзү дә јазылы шәкилдә дејил, шифаһи һалда Дәдә Горгуд дөврүнә гәдәр кәлиб чата вә онун ағзындан Огуз тарихинин санбаллы топлусуна кечә билмәзди.

Мән буна инанмалыјам ки, Һомер Асијаја сәфәри заманы Тәпәкөз әфсанәсини ешитмишдир. Анчаг бу натамам һалда олмушдур, нечә ки, тәрчүмәчи васитәсилә данышыгда адәтән бу белә олур; вә бундан руһланараг Һомер әсас чизкиләри өз

Полифемине шамил етмишдир. Ола биләр ки, бу әфсанәни Јониен јахынлыгында о, өзү ешитмишдир, чүнки огузларын һансыса бир тајфасы, ким билир һансы ад алтында, өз Приамусла мүттәфигләри илә Тројаны мүһасирәјә алараг јунанлара гаршы дөјүшмүшдүр: бу јолла онлар Тәпәкөз әфсанәсини кичик Асијаја кәтирә биләрдиләр вә Һомерин дөврүндә бу јадданларда лап тәзә галмыш оларды. Һомер өзү бу гәнаәтә кәлмишдир ки, һәлә лап гәдим заманларда Һомердән асылы олмајараг, сиклоп әфсанәси барбарлар дејилән халглар арасында кениш јајылмышдыр вә бундан сонра әдаләтсизлик олар ки, һәтта онларын јазысындан охумуш олсан белә, һәр шеји јунанларын һесабына јазасан. Мән јунанларын бир чох анлајышлары вә мә'луматлары һаггында көстәрмишәм ки, онлар Шәргдән көтүрүлмүшдүр. Бах: Кабус китабы, С.441, Гејд.2.515. Гејд I вә 824 Крал китабы. с.20, Гејд I. Асијадан хатирәләр I чилд, сәһ.1,2. Биз бурада Асијадан көтүрүлмүш чохлу сәлис әфсанәләр вә ја нағыла чеврилмиш әһвалатлар көрүрүк ки, јунанлар онлардан һеч бир әлагәси олмадан сиклоп ады илә данышырлар вә һәтта онларын бәһс етдикләри сиклопларын һәр үч групуну бир јерә јығсаг белә јенә дә онлары огузларын гојуб кетдикләри шәкилдә там көстәрә билмирләр.

Бу мөвзу илә әлагәдар мүшаһидәләримдән мән белә гәнаәтә кәлдим ки, һәлә һеч вахт Авропада мә'лум олмајан инсан һәјатынын ән гәдим елми абидәләрини Шәрг халгларынын тарихиндән сечмәләр кими тәгдим етмәк лазымдыр. Мән һәр һансы кәләчәк бир алимин ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә орижинал мәтнин сөзбәсөз тәрчүмәсини вермәји лазым билирәм, чүнки ола биләр ки, кәләчәк тәдгигатчы огуз сиклопу һаггында өз дилиндә мә'лумат әлдә етдикдән сонра ону башга Шәрг јазыларында изләјә биләр вә она хошбәхтлик үз верә биләр ки, Асија вә јунан сиклоплары һаггындакы мә'луматларын охшарлыгы барәдә бир изә дүшсүн. Гәдим дөврләрә аид гаранлыглары ајдынлашдырмаг һеч вахт итирилмиш зәһмәт һесаб едилмәмәлидир, чүнки биздән сонра бундан бәһрәләнәнләр аз да олса бизә миннәтдарлыг едәчәкләр. Орижинал мәтндә чохлу сәһвләр вардыр, бу гәдим китабларда башга чүр дә ола билмәз, чүнки онлар бир чох хәттатларын әлиндән чыхыр. Мән дә әлимдә олан нүсхәни олдугу кими дәрч етдирирәм. Онун

ичиндә дә елә сәһвләр вардыр ки, онлар мә'наны тәһриф едир вә ја там анлашылмаз вәзијјәтә салыр ки, ону һәтта јозмаг белә мүмкүн олмур. Белә сөзләри мән өз күман етдијим шәкилдә охунаглы вәзијјәтә салмышам вә мө'тәризәдә вермишәм. Нәзәрә чарпачаг кичик нөгсанлары дили билән һәр кәс мәним тәрчүмәмдән асанлыгла баша дүшә биләчәк.

Мәтни алман дилиндән Азәрбајҹан дилинә
*досент **Ф.Д.ӘЛИМИРЗӘЈЕВА***
тәрҹүмә етмишдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Лајиһли тәдгигат...4
Өн сөз..8

I ФӘСИЛ
"Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын Алман дилиндә тәдгигинин илкин мәрһәләси

1. "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын тәдгиг тарихинә отәри бир нәзәр...13
2. "Китаби - Дәдә Горгуд"ун әлјазмасынын Алманијада тапылмасы вә онун тәдгигинин Дитс мәрһәләси
а) "Дәдә Горгуд"ла баглы аталар сөзләринин араштырылмасы "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын тәдгигинин башлангычыдыр...23
б) "Дәдә Горгуд" дастаны Дитсин тәдгигиндә................30

II ФӘСИЛ
"Китаби - Дәдә Горгуд"ун алман дилиндә тәдгигинин јени мәрһәләси

1. Валтер Рубен "Дәдә Горгуд" дастанлары һаггында........68
2. Ј.Һәјнын "Китаби - Дәдә Горгуд"ун тәдгиг тарихиндә хидмәти...89
3. "Китаби - Дәдә Горгуд" дастанынын алман дилинә јени тәрчүмәси 113
НӘТИЧӘ...127
ӘЛАВӘ 132

Набора јығылмаға верилмиш 10.07.98-чи ил.
Чапа имзаланыб 09.08.98-чи ил. Сифариш 30.
Ф.ч.в. 9,5. Кағызын форматы 60x84 1/16.
Офсет кағызы N1. Мүгавилә гијмәти

"КҮЛАЈ" **кичик мүәссисәси**